HER AY BİR EK İSTANBUL'DA BİR SENE MEHMED TEVFİK

tarih ve toplum

KASIM 1987/1000 LİRA (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/İLETİŞİM YAYINLARI

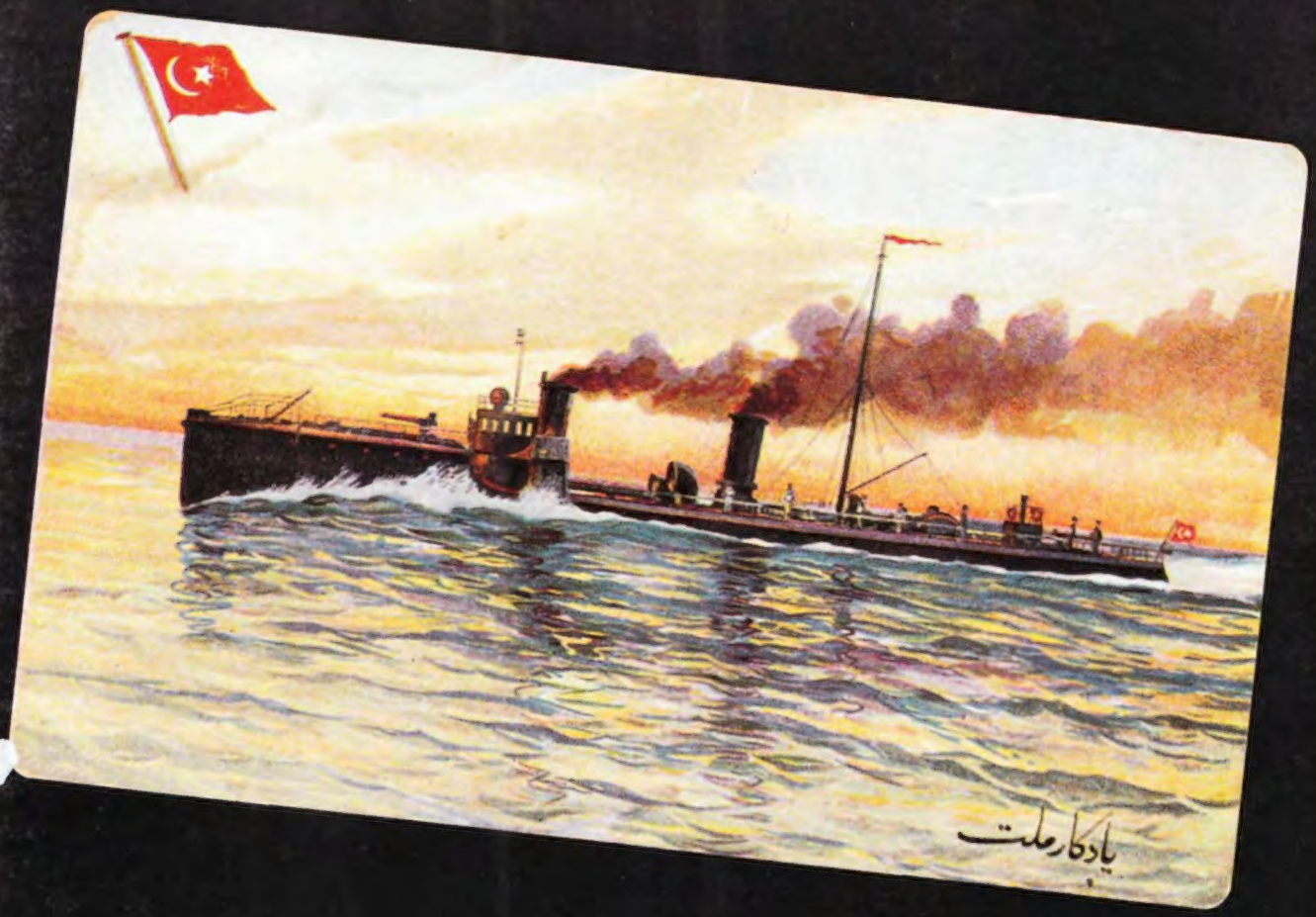

BÖYLESİ BİR TİP ALİ UFKÎ'NIN MEZMURLARI

47

VEHİB PAŞA İSTANBUL'DA 1766 DEPREMİ

OSMANLI DEVLETİ'NDE HIRİSTİYANLAR VE İÇ TARTIŞMALARI

OSMANLI GİYİM KUŞAMI VE "ELBİSE-İ OSMANİYYE"

BAHRİYE'DE İNGİLİZ ISLAH HEYETLERİ

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

ORHAN KOLOĞLU
İslâm Dünyasına Bilim ve Teknoloji Transferi
6

4. Türk-Arap İlişkileri Konferansı
8

ORHAN ŞAİK GÖKYAY
Böylesi Bir Tip
9

KEVORK PAMUKCİYAN
İstanbul'da 1766 Büyük Depremi
12

ROBERT ANHEGGER
Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları
17

*METE TUNÇAY
İşçi Hareketi Tarihçileri Uluslararası Konferansı
21

İSMAİL ARAR
Macera Dolu Bir Hayat, Vehib Paşa
23

İRFAN UNUTMAZ
Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi
31

NECDET SAKAOĞLU
Osmanlı Giyim Kuşamı ve "Elbise-i Osmaniyye"
36

ATATÜRK SAYFASI
42

CEM BEHAR
Ali Ufki'nin Bilinmeyen Bir Musıki Elyazması "Mezmurlar"
44

FAHRİ ÇOKER
Osmanlı Bahriyesi'nde İngiliz Islah Heyetleri
48

KİTABİYAT

İSMAİL KARA
Said Halim Paşa'nın Az Tanınan Son Eseri

Y. GÜNEŞ
Yoldaşçı İbrahim Hilmi Üzerine Notlar

ALİ BİRİNCİ
Tartışmaya Son Cevap
57

Kapak: Donanma-i Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin bir kartpostalı: *"Yadigâr-ı Millet"*.

tarih.toplum **KASIM 1987 • CİLT 8 • SAYI 47**

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Sorumlu Yazı İşleri Yönetmeni
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Sayfa Düzeni
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Şadi Arabacı
Fatih M.Öztan

Reklam ve Halkla İlişkiler:
Ayşe Silivri

Reklam İçin Telefon:
512 17 32

Satış Müdürü: Şeref Gün

Ofset Hazırlık: Perka A.Ş.

Renk Ayrımı: Ebru Grafik

Baskı: Ayhan Matbaacılık

Genel Dağıtım:
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

857. Sokak İzmiroğlu İşhanı
No.306 Konak-İzmir
Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 12.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 25 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 40 $/yıl • Avustralya: 45 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABİ**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 1000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

Birkaç Nokta

TARİH ve Toplum dergisinin 45. sayısında Bülent Aksoy imzasıyla yayınlanan "Rahip Toderini ve Eseri Üstüne" başlıklı yazının birkaç noktasına dikkatinizi çekmek isterim:

1) Herşeyden önce Toderini'nin kitabının "Türk Edebiyatı konusunu Avrupa dillerinde ilk kez ele alan kaynak" olduğu ileri sürülüyor. Oysa gerçekler bu yargıyı yalanlıyor. Bir tek örnek vermekle yetinelim: 1680 ilâ 1684 yılları arasında İstanbul'da Venedik Balyozu (elçisi) olarak bulunan Giovanni Batista Donado 1688 yılında (yani Toderini eserini yayınlamadan *Tam bir yüzyıl önce)* Venedik'te *Della Letteratura De' Turchi* (Türklerin Edebiyatı) adlı bir kitap yayınlamıştır. 150 sayfalık bu kitabın son 20 sayfası Türk Musıkisiyle ilgilidir. Donado bir de kitabının sonuna üç şarkının güftesiyle notasını eklemiştir. Henüz Türkçe'ye çevrilmemiş olan bu son derece ilginç eserin Avrupa kütüphanelerinde birçok nüshası mevcuttur (Örneğin İngiltere'de Cambridge University Library'deki nüshasının kodu *Hhh. 665*'tir). Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Osmanlı'da san'at ve kültürle ilgili Batılı kaynaklar ilk bakışta sanıldığından çok daha zengindir. Bunlar iyice taranmadan Toderini'yle ilgili böylesine keskin bir yargıya varılmamak gerekirdi.

2) İkinci nokta bizde Kantemiroğlu olarak bilinen Moldavya Prensi Dimitrie Cantemir ile ilgilidir. Toderini'nin kendi kitabında yaptığı bir hatâyı Aksoy makalesine aynen aktararak Kantemiroğlu'nun *Tarif-i İlm-ül Musıki Ala vech-i Mahsus* adını taşıyan bir eserinin bulunduğu izlenimini yaratmaktadır. Böyle bir "eser" yoktur oysa. Bu, Kantemiroğlu'nun *Edvâr* diye bilinen *Kitab-ı İlm-ül Musıki Ala Vech-i Hurufat*'ının sadece 3 sayfalık bir alt bölümünün adıdır (bk. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, Y. 2768, sayfa 19-21). Diğer yandan Toderini'nin bu eserden "Le manuscrit que j'ai trouvé de Cantemir" (Kantemiroğlu'nun bulduğum bu *elyazması)* olarak bahsettiği cümlenin Aksoy tarafından "Kantemir'in benim elime geçen, Türkçe *basılmış...*" (altlarını biz çizdik) olarak çevrilmiş olmasını anlamak güç doğrusu.

3) Bir de Toderini'nin Türk Musıkisinin "teorisine" katkılarından söz ediyor Bülent Aksoy. Toderini müzisyen ya da müzikolog değildi. Ama hiç kuşku yok ki iyi bir gözlemci ve iyi bir dinleyiciydi. Dinlediği Türk Musıkisinin Batı'nın tampere tam ve yarım ton aralıklarından farklı ve bazen de daha küçük ses aralıkları kullandığını görmeden edemedi. Ancak Toderini bu tampere olmayan doğal ses aralıklarının ölçümü ya da kuramıyla ilgili herhangibir teşebbüste de bulunmadı. Bilâkis, işin biraz da kolayına kaçarak, bu küçük ses aralıklarını birer "çeyrek ses" olarak tanımladı: yani Avrupalıların tampere bir sömitonunun yarısı gibi. Sonuç açık: bir sekizlide (oktavda) oniki adet sömiton bulunduğuna göre, yirmidört adet "çeyrek ses" bulunacaktır. Toderini'nin "24'lü dizisi" bundan ibarettir. Oysa Türk Musıkisinde bu küçük aralıkların *hiçbirinin* bir tonun tam çeyreğine tekâbül etmediğini biliyoruz. Toderini'nin bu 24 "çeyrek ton'u" esas alarak verdiği tanbur resmindeki perde bağları da, doğal olarak, tamamen yanlıştır. Dolayısıyla, Toderini'nin bu yüzeysel ve kolaycı görüşlerinin Bülent Aksoy'un deyimiyle "24'lü dizinin bir ön-teorisi" olarak değerlendirilmesine katılamıyoruz.

CEM BEHAR

300 Yıldan da Eski...

EKİM sayısında hemşerimiz Sayın Gültekin Emre'nin "300 yıllık geçmiş Berlin'de Türkler" başlıklı makale Türklerin Berlin'deki son iki asırdaki izlerini güzel bir şekilde aydınlatıyor. Yalnız seçtiği "üç yüz senelik" deyimi, tabiî ki, yerinde bir seçim değil! Çok daha önce Türklerin Berlin'de ve Braudenburg eyaletinde izleri var. Yakında *Tarih ve Toplum*'da bu konuyu ele alacağımız için burada bununla yetiniyoruz. Bu "üç yüz senelik Türklerin tarihi"nin hikâyesinin kökeni sözü geçen makalenin tekrarladığı bir hatadır! Mektupçu Sait Efendi'nin 1701'de 15 kişi ile Berlin'e geldiği iddiası doğru değildir! Sayın Gültekin Emre 1875'te Berlin'de Türk mezarlığı hakkında bir yazı çıkaran Adalet Bakanlığı'nda evrak memuru olarak vazife gören Osmanlı tarihinden pek habersiz olan bir Alman yazarın uydurma hikâyesini değerlendirmeksizin aktarıyor. Prusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki münasebetleri hakkında etraflı ve derin araştırmalar sürdürmüş olan Sayın Doç.Dr. Kemal Beydilli, geçenlerde bir Osmanlı sadrazamının Prusya Devleti'ne yazmış olduğu bir resmî mektubun suretini buldu! Bu şimdiye kadar tanınan mektupların en eskisidir. Bu da Nişancı Mehmed Paşa'nın 12 Ocak 1718 senesinde "Prusya ve Brandenburg ve tevabi'i diyarları kralının başvekili"ne hitabendir. Sözü geçen makalede Prusya-Osmanlı tarihinin uzmanı olan Kemal Beydilli'nin yapıtlarına değinmek çok faydalı olurdu.

Öbür taraftan da bu "Berlin'e ilk Osmanlı elçisinin ne zaman geldiği" sorusunun daha ayrıntılı bir şekilde sorulması gereklidir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin vasall devletleri vardı. Örneğin Kırım Tatar Hanlığı. Çok daha önceleri "Büyük elektöre (GroBer Kurfürst), Friedrich Wilhelm'e elçiler göndermişlerdir. Yakında "Osmanlı Araştırmaları" dergisinde bu konuyu ele alacağımız için burada bu kadarla yetiniyoruz.

Bunlardan başka bazı eklemelerin yapılması yararlı olabilir. Örneğin, İstanbul'a 1755 yılında gönderilmiş olan bir zaman Türklere de esir düşmüş olan Karl Adolf von Rexin'in hakiki adı "Havde" değil, Gottfried Fabian Haude idi.

Ayrıca o zamanki Prusya'nın Osmanlı Devleti ile ittifak yapmasındaki ilk amaç yalnızca kendilerini Rusya'ya karşı güçlendirmek değil, esas Avusturya'ya karşı bir müttefik kazanmaktır.

Berlin Kongresi'nde Osmanlı heyetinin üyesi Nazım Hikmet'in büyük dedesi Alman asıllı "Ahmed Ali Paşa" değil, Mehmet Ali Paşa'dır. □

DR.KLAUS SCHWARZ/Berlin

OKUYUCULARA MEKTUP

Türkiye'de tarih dergilerinin bilinen bir kaderi vardır. Bütün bu dergiler ilk yayıma başladıkları zaman okurlarına geniş bir kadro ile oldukça nitelikli, değişik ve zengin bilgiler içeren yazılar sunar. Ancak aradan birkaç yıl geçtikten sonra imza sayısında azalma görülür, yazıların niteliğindeki değişim göze çarpacak hale gelir, hattâ kimi zaman eski yazıların benzerleri tekrarlanır, sayfa adedinde azalmalar başlar, basıldığı kâğıdın kalitesi düşer ve sonunda dergi yayından çekilir... Tabii bunun birçok nedeni var. Ama şimdi bunları tartışmak gereksiz. Ancak belirtmek istediğimiz husus, bir tarih dergisi yayımlamanın güçlüğünün yanısıra kahırlı ve sabır isteyen bir iş olduğudur. Bu nedenle, yayın ilkeleri ne olursa olsun daha önce çıkmış bütün tarih dergilerinin çabalarını takdir etmemek mümkün değil.

Gelecek sayıyla birlikte dördüncü yılını dolduracak olan *Tarih ve Toplum* yukarda değindiğimiz "kader"in dışına çıkabildi mi? Gerçi gelecek için pek bir şey söylenemez ama dört yıldır gösterdiğimiz çizgi alışılmışın dışında bir sonuç yarattı. Kimbilir belki de "makûs talih"i yenebildik...

Bu sayıdan itibaren biriktirebileceğiniz bir ek vermeye başlıyoruz. Bu ekler değişik konularda yazılmış kitap ve broşürlerden oluşacak. Ayrıca bu ekleri belirli bir süre sonra vereceğimiz cilt kapakları sayesinde ciltletebileceksiniz. Bu sayıda verdiğimiz ve önümüzdeki sayılarda da devam edecek olan Mehmed Tevfik Bey'in (Çaylak Tevfik) bugüne kadar yeni harflerle basımı yapılmamış *İstanbul'da Bir sene* adlı eseri.

Yine bu sayıda daha önce yapmış olduğumuz gibi arka kapaklarımızı değerlendirmeye başladık. Bunun için İstanbul'da Arkeoloji Müzesi kütüphanesinde bulunan Osman Hamdi Bey'in kıyafat albümünden seçmeler yaptık. Bu arada bizlere bu kolaylığı sağlayan müze yetkililerine *Tarih ve Toplum* adına teşekkür ediyoruz. Necdet Sakaoğlu ise yazdığı yazıda daha çok Osman Hamdi Bey'e atfedilen ama kendisiyle birlikte babası İbrahim Edhem Paşa'nın da hazırlanmasında büyük katkıları olan *Elbise-i Osmaniyye*'yi tanıtarak Osmanlı kıyafetleri ve kıyafet albümleri hakkında bilgi veriyor. Bu arada kapakta yeralan kıyafet resimlerinin altındaki açıklayıcı notların da Sakaoğlu tarafından hazırlandığını belirtelim.

Bu sayıda Orhan Şaik Gökyay Hoca Osmanlı tarihinde çok ilginç bir olayı, Molla Lütfi'nin öldürülüşünü konu ediniyor. Gerçekten hocanın deyişiyle kendi hemcinsini yiyen tek yaratık insandan Tanrı hepimizi korusun!..

Bu sayıda İsmail Arar, Yakın Tarihimizden Portreler'de maceralı bir hayatı olan Vehib Paşa'yı anlatıyor. Sayın Arar'ın titizlikle hazırladığı yazının son bölümünü önümüzdeki ay sunacağız. Yine bu sayıda, geçtiğimiz günlerde kaybettiğimiz eski Cumhurbaşkanları'ndan Fahri Korutürk'ün yakın çalışma arkadaşı Fahri Çoker'in uzun bir yazısı var. Çoker, Osmanlı donanmasında 1914 yılına kadar görev yapmış İngiliz amirallerinin çalışmalarını ele alıyor. Kevork Pamukciyan ise yazısında İstanbul'daki 1766 İstanbul depremini konu ediyor. İrfan Unutmaz ise fotoğraflarını da kendisinin çektiği Beyşehir'deki Selçuklu eseri Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii'ni tanıtıyor.

Yayın yönetmenimiz Mete Tunçay sonunda uzun süren tatilini bitirerek Berlin'de derslerine başladı. Bu arada gittiği yerlerden de el yazısıyla sayfalar dolusu yazı gönderdi. Bunlardan biri olan Tunçay'ın bu yaz katıldığı Linz'deki İşçi Hareketi Tarihcileri Uluslararası Konferansı ile ilgili notlarına bu sayıda yer veriyoruz.

Robert Anhegger'in geçen sayımızda başlayan yazısı bu sayı bitiyor. Diğer yazılarımız arasında da Orhan Koloğlu'nun geçenlerde yapılan iki ayrı sempozyumla ilgili değerlendirmeleri var.

Atatürk Sayfası'nda ise Atatürk'ün naaşının İzmit'e getirilişiyle ilgili zamanın Kocaeli Valisi ve CHP il başkanının tören programı var. Bunu Yayın Kurulu üyemiz Emre Dölen sağladı. yine aynı sayfada Suha Umur'un verdiği ve herhangi bir yerde yayınlanmadığını tahmin ettiğimiz cenaze törenine ilişkin bir fotoğraf da yer alıyor. Karagöz sayfasını ise yerimizin darlığı nedeniyle koyamadık, özür dileriz.

Kitabiyat sayfalarında İsmail Kara, Said Halim Paşa'nın az tanınan *İslâm'da Teşkilât-ı Siyasiye* adlı eserini tanıtıyor. Y.Güneş ise Mümtaz Şükrü Eğilmez'in anıları bağlamında *Yoldaş* gazetesinin yayıncısı İbrahim Hilmi hakkında bilgiler veriyor.

Bu sayıda uzun süre sürüncemede kalan, dergi olarak bizi de, tarafları da üzen bir tartışmaya son vermek istiyoruz. Doğrusu ikisi de bizim için değerli olan yazarlarımız arasındaki bu durum bizi de tedirgin etti. Sonunda önce Birinci'nin cevabını, ardından da Hanioğlu'nun yazısını yayınlayarak bu işi noktalıyoruz.

Tarih ve Toplum'un satış fiyatı bu sayıdan itibaren bin lira oluyor. Kuşkusuz bunun nedenlerini en az bizim kadar siz de biliyorsunuzdur. Umudumuz daha uzun bir süre bu fiyatla devam etmemiz. Önümüzdeki ay daha güzel bir *Tarih ve Toplum*'da buluşmak dileğiyle...□

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İSTANBUL HAVADİSİ

"Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden"

☐ Fatih'te bir kahvehânede ikâmet eden İskenderiye'li Mehmed nâm şahıs geçen Cuma günü Hamidiye Cami-i şerifinde edâ-i salât eden (namaz kılan) Parmakkapı Mektebi hocası Mustafa Efendi'nin mahdumu Hafız Tevfik Efendi'nin kunduralarını sirkatle [çalmakla] firar edeceği sırada görülerek derdest edildiği ve Kasımpaşa'da Seyit Ali Çelebi Mahallesi'nde sâkine [oturan] bî-kes [kimsesiz] takımından Hilmiye kadın yevm-i mezkûrda saat dokuz kararlarında Kasımpaşa'da Havuzkapusu önünden geçmekte iken İranlı Papa'nın tuğla yüklü hayvanları üzerine yürümesiyle mezbure hayvanların altında kalmış ve bayılmış olduğu halde Bahriye Karakolhanesi nöbetçi yüzbaşısı tarafından kaldırılarak ve merkum dahi derdest olunarak mezburenin muayenesi için evrakı polis meclisine havale edildiği... (2 Teşrin-i Sânî 1887)

"Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden"

☐ Geçen Cuma günü saat sekiz buçuk kararlarında Kartal kazasında tâbi Kurtdoğmuş karyesi ahalisinden Hüseyin Reisin kömür hamuleli kayığı Kadıköy iskelesinden hareketle Fenarbağçesi açıklarından geçer iken rüzgârın şiddetinden gark olduğunu [battığını] Moda iskelesi sandalcılarından Beda ve Yorgi ve Kosti görüp ve Sandal ile yetişip reis-i merkum ile tayfadan Ahmet'i kurtardıkları ve fakat kayık ile tayfadan reis-i merkumun kayınpederi seksen yaşında Ahmet Ağanın gark ve nâbedid [kayıp] olduğu Üsküdar Mutasarrıflığı cânibinden bâ jurnal bildirilmiş ve merkumların bu gayret-i insaniyetkârâneleri şâyân-ı takdir bulunmuştur... (15 Teşrin-i Sânî 1887)

☐ Beşiktaş'ta Teşvikiye mahallesinde bir kulübede ikâmet eden Ahmet Ağanın zevcesi Hüseyin ismindeki dört aylık çocuğunu geçen Cumartesi gecesi salıncağa yatırıp uyuttuğu halde odada bulunan kedi salıncağın üstüne çıkarak çocuğun ağzı üzerine yatmasından dolayı çocuk nefes olamayıp vefat ettiği... (22 Teşrin-i Sânî 1887)

"Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden"

☐ İngiliz kumpanyasının iki numerolu mavnasında çalışmakta olan İneboluLu Mehmet ile Abdullah geçen Pazartesi günü saat sekiz kararlarında mezkur mavnaya maden kömürü yükleterek Fındıklı iskelesi önünden geçerken rüzgârın şiddetinden mavna batmış ve etraftan yetişilerek merkumânın tahlis edildiği [kurtarıldığı] ve hamal esnafından Hasköylü David yevm-i mezkurda saat on bir buçuk kararlarında ve sırtında bir çam sandığı bulunduğu halde Galata'da Havyarcılar iskelesinden geçerken kazâen denize düşmüş ise de rüsumâtı muhafaza memurlarından Mehmet Şükrü Efendi tarafından yetişilip yalnız merkumun sâlimen çıkarıldığı Beyoğlu Mutasarrıflığı cânibinden alınan jurnallerden müstebân olmuş... (24 Teşrin-i Sânî 1887)

TEVCİHAT

☐ Dünkü gün dahi Adliye Komisyonu Bâbıâli'de müctemi' [toplanmış] idi. Bazı memurîn-i adliyyenin istîzah [açıklama isteme] ve celbine lüzum görmüş olan komisyon-ı mezkûr sonra hapishanelerin ahvâli hakkında îfâ olunagelen tahkikatın ikmâline de ihtiyaç görüp vilâyât-ı şâhâneden üçünde şimdilik muntazam ve mükemmel üç büyük hapishane ile Dersaadet civarında büyük bir kürek mahallinin inşâsı maddesine karar vermiş ve hapishanelerin ıslahat-ı umumiyyesini vaz'-ı mevkî-i taharri eylediği... (25 Teşrin-i Sânî 1887)

MUKTEBESAT

☐ Erdekli Yorgiya Yorki isminde biri her nev [tür] makinanın suyla tahrik et-

tirilmesi usulünü bulduğu ve binâenaleyh vapurların artık kömüre ihtiyaçları kalmayıp denizden alınacak su ile makinaları tahrik edilerek sefer edeceklerini ve bu suretle vapurlarca yüzde seksen derecesinde tenzil-i masarif vukû' bulacağını ve evvel halde artık vapurların bu isim ile müsemmâ olmaları lâzım gelmeyip su ile hareket eder mânâsında bir tabir ile yâd olunmaları lâzım geleceğini iddia ile bu meâlde (Neologos) gazetesiyle bir varaka neşr etmiştir. Sahib-i varakanın iddiası sahih ise ihtirâi [icâdı] muvaffakiyat-ı mühimmeden add olunsa becâdır [yerindedir]. Fakat füiliyât göstermeli!.. (1 Teşrin-i Sânî 1887)

"Eşkiyanın Yaptıkları"

Aydın Gazetesi Diyor ki:

□ Geçenlerde bazı İngiliz çocuklarını dağa kaldıran eşkiyanın mezkûr çocuklar tahlis ettirildikten sonra taharrî ve tatbikatı için vilâyetçe maznun olan mahaller ve haric-i vilâyette bazı kazalar ve daha iktiza eden yerler nazar-ı dikkate alınarak her tarafa pek çok takip kolları çıkarılmış ve geceli gündüzlü eşhas-ı habîsenin derdestleri esbâb-ı istihsalden hâlî kalmamıştı.

Eşhas-ı merkumeden ve rüesâ-i eşkiyadan Yanyalı Ligor Manisa Sancağına tâbi Karaağaçlı karyesinde Bulgar Yoni'nin hânesinde muhtefî [saklı] bulunduğu vilâyet jandarma kumandanlığı tarafından bi't-tahkik merkumun derdesti... (22 Teşrin-i Sânî 1887)

"Fırat ve Dicle'de Seyr-i Sefâin"

Musul Gazetesi'nde Görülmüştür

□ Vesait-i nakliyyenin [ulaşım araçlarının] intizam ve tevsîinin temin edeceği servet ve saadet memleketin ihtihsal-i vesâil ve esbabına devletçe ve bilhassa makam-ı azâm-ı hilâfetçe fevkalade ve her zamandan ziyade teşebbüs olunmak maksad-ı celîl-i terakki-cûyânesiyle hıtta-i Irakiyyenin madde-i hayatiyyesi hükmünde bulunan Dicle ve Fırat nehirlerinde ve Musul ve Bağdat ve Basra aralarında vapur işlettirmek imtiyazı hazine-i hassa-i şâhânece alınarak... (23 Teşrin-i Sânî 1887)

DIŞ HABERLER

□ Tiflis'te sâkin altı bin nüfus kadar Yahudinin tardı zımnında Kafkasya valisi tarafından bu kere bir kararnâme neşr olunduğu ve işbu kararın umum Kafkasya'da sâkin [oturan] millet-i Musevîye'ye dahi ta'mimi melhuz bulunduğundan [düşünüldüğünden] bîçare Musevîlerin fevkalade telâşa dûçar oldukları [Taymis] gazetesinde görülen bir telgrafnâmeden müstebân olmuştur... (18 Teşrin-i Sânî 1887)

— Avrupa Devletlerinin Ahval-i Maliyyesi—

□ Avrupa'da buhran-ı mâlînin melhuz olması üzerine âhiren (Lord Derby) tarafından celb-i dikkat olunmuştur.

Müşârünileyh Avrupa devletlerinin düyûnunu [borçlarını] dört milyon Sterlin ve bunun senevî faizini yüz altmış milyon lira tahmin ederek techizat-ı askeriyyenin devam ve tezyidi veyahut bir muharebe zuhuruyla düyûn-ı umumiyye faizlerinin te'diyesine [ödenmesine] İngiltere'yi istisna ederek sâir devletlerin iktidar ve istitâatı [gücü] olamayacağını beyan ve binâenaleyh azim bir buhran-ı mâlînin tahaddüs edeceğini [ortaya çıkacağını] keşf eylemiştir.

Lord Derby işbu buhranın mahzâ [yalnız] terk-i techizat sayesinde men' olunabileceği cihetle devletlere bu tedbir-i mühimmi tavsiye etmiş ise de bunun dahi kâbil-i icra olamayacağı tecârib-i sâbıka ile müsbittir [geçmiş deneyimlerle kanıtlanmıştır]... (19 Teşrin-i Sânî 1887)

"Fransa'da Krallık Tarafdarları"

□ (Golua) Gazetesi 18 Teşrin-i Sânî tarihiyle çıkan nüshasında Reis-i Cumhurun damadı (Mösyö Vilson) un muhakeme tahtına alınmasına Meclis-i meb'usânca karar verildiğinden bahisle "bir cumhuriyetin nihayeti" ünvânıyla bir tiyatro oyunun birinci faslı icra olunduğunu beyan eylemiştir.

Mezkûr gazete (Mösyö Vilson) un meclis-i meb'usandan istifa ettiğini ve muhakemesi icra olunup tebriye-i zimmet ettikten [zimmetinde hükûmet parası olmadığını kanıtladıktan] sonra yine kendisini intihab ettirmek azminde bulunduğunu rivayet eyliyor... (25 Teşrin-i Sânî 1887)

TELGRAF HAVADİSİ

Dünkü Londra Postası

"Süveyş Kanalı Mukavelenâmesi"

Viyana 16 Teşrin-i Sânî

□ Süveyş kanalına dair Fransa ile İngiltere devletleri beyninde [arasında] tanzim olunan mukavele-nâmeye Almanya ve Avusturya ve İtalya devletleri tarafından muvafakat olunacağı mütevâtirdir. Rusya'nın hareketi henüz meçhuldür. İngiltere devleti mukavelenâme-i mezkûrun Bâbıâli'ye evvelce Fransa tarafından tebliğ olunmasına hasbe'l-zarafe [nezaket icabı] muvafakat eylemiştir... (22 Teşrin-i Sânî 1887)

"İran"

Tahran 15 Teşrin-i Sânî

□ Şah hazretleri gelecek sene Avrupa'ya seyahati için icrâ-i tedarik eyliyor.

Müşarünileyh hazretleri gelecek Nisan'da Tahran'dan hareketle Rusya ve Almanya ve Avusturya ve Fransa ve İngiltere ve İtalya'ya ve Dersaadet'e seyahat ederek Eylül nihayetinde İran'a avdet edeceğinden dört mah kadar Avrupa'da kalacaktır... (22 Teşrin-i Sânî 1887)

"Buhara"

Bombay 14 Teşrin-i Sânî

□ Buhara ahalisinden dört bin kişi kadar Rusyalılar tarafından Buhara şehrinde bir mektep inşâsını men' etmişlerdir. Bunların reisi olan (Alişan Han) ile kırk kadar ser-âmedân [ileri gelenler] tevkif olunmuşlar ise de mekteb-i mezkurun inşâsına devam olunduğu halde arbede zuhur edeceği melhuzdur... (22 Teşrin-i Sânî 1887)

İLÂN ve REKLÂMLAR

PİLULES DE CATRAMİNA BERTELLİ
Bertelli nâm tabibin Katramina hapları

□ Sinîn-i âhirede [son yıllarda] fenn-i tıbta vukû bulan ihtirâât-ı cedîdenin [yeni icatların] en mühimlerinden biri devâ-i mezkûrdur. Doktor A.Bertelli Norvecya'nın âdî katranından bir ilâç tertib ile (Katramina) tesmiye etmiştir.

İşbu ilâçtan imâl edilen haplarla sadr [göğüs] hastalıklarının kâffesi [tümü] yani öksürük ve soğuk ve zükâm [nezle] hastalıkları ile boğaz ve sadr ve ciğer ve nezle ve zıyyık-ı nefes [nefes darlığı] hastalıkları ve meslûl [verem] olan zıyyık-ı nefes hastalığı da suret-i mü'teminede [güvenilir surette] şifâyâb olur.

Hapların istimâli [kullanılması] gayetle sehl [kolay], râyihası pelesenkli olmak hasebiyle memnuniyetle bel' edilir [yutulur]. Hattâ çocuklar dahi bilâmüşkilât istimâl edebilip [kullanabilip] Milan şehrinde Etfal Hastahanesi müdürü meşâhir-i etibbâdan Doktor (Gobante) nin teminine nazaran çocuklar üzerinde fevk el-gâye surette tesir-bahş olurlar. Hazmı teshîl etmekle [kolaylaştırmakla] en zaifü'l-bünye olanlar dahi istîmâlde suûbed [güçlük] çekmezler. İşbu devânın şâyân-ı tavsiye olunduğunu pek çok etıbbâ beyan etmişlerdir... (3 Teşrin-i Sânî 1887)

"Rönesans'tan XX. Yüzyılın Başına Kadar Batı'dan İslâm Dünyasına Bilim ve Teknoloji Transferi" Konulu 1. Toplantı

2-4 Eylül 1987*

ORHAN KOLOĞLU

SEMPOZYUMUN düzenleyicisi Ekmeleddin İhsanoğlu'nun belirttiği gibi "şimdiye kadar hep İslâm dünyasının Avrupa'ya ne verdiği, Batı uygarlığının kökeninde Doğu'nun nelerinin bulunduğu" araştırılmıştı. İlk kez aksi yönde bir araştırmaya giriliyor, modern bilim ve teknolojinin İslâm toplumlarına girişinin şekli ve etkileri üzerinde duruluyordu. 1987 Nisan'ında yapılan (*Tarih ve Toplum*'un Ağustos sayısına bakınız) aynı konudaki ilk Ulusal Sempozyum'dan edinilen deneyimlerin bu uluslararası toplantının başarısını sağladığı anlaşılıyor. Her şeyden evvel organizasyonun düzenliliğini belirtmek gerekiyor. Oturumların başlamasındaki dakiklik, konuların dışına taşmamaktaki dikkat, ortaya zevkle izlenir ve yararlanılır bir toplantı çıkardı. Ayrıca ana temayla ilgili iki serginin düzenlenmiş olması (Topkapı'da, Sultanlara sunulmuş olan Batı kitapları ve Kandilli'de eski rasathane aletleri), Nisan'daki sempozyumun bildirilerinin kitabının dört ay gibi kısa bir sürede basılıp dağıtılması ve nihayet Tarih bilimine katkıları dolayısıyla Prof. Halil İnalcık'a bir plaket sunulması, sınırlı zaman içinde kapsamlı bir organizasyonun gerçekleştirilmiş olduğunun kanıtlarıdır.

18 Türk ve 16 yabancı tarafından sunulan bildirileri, nitelikleri açısından iki grupta toplayabiliriz:

1) Belli bir bilim ya da tekniğin tarihsel sürecini ve oluşumlarını yansıtanlar, aşağıdaki listede görüleceği gibi hayli geniş bir alanı kaplıyordu:

Modern İstatistik Uygulamaları (K. Karpat); *Modern Eğitim Örneği* (A.Şişman); *İlk Demiryolları* (E.Kahya); *Uçak Sanayiinde İlk Çaba Örnekleri* (G.Hazai); *Matbaacılık Tekniğinin Evreleri* (O.Koloğlu); *Osmanlı'da Modern Astronomiye İlk Adımlar* (E.İhsanoğlu); *Hint'te Modern Astronomide İlk Adımlar* (S.M.R. Ansari); *Suriye'ye Kopernik Düşüncesinin Yansıması* (G.Saliba); *Osmanlı'ya Modern Ekonomi Düşüncesinin Girişi* (A.G.Sayar); *İş Ortaklığı Uygulamasının Bir Uygarlıktan Diğerine Geçişi* (M.Çizakça); *Paracelsus'un Türk Tıbbına Etkisi* (N.Sarı); *Modern Tıbbın Doğu Ürdün'e Girişi* (A.Ziadat); *16. Yüzyıl Mısır'ında Tıp* (M.W.Dols); *Anatomik İllüstrasyonların Aktarılması* (G.Russell); *Modern Mimari Teknolojilerinin Aktarılması* (O.Goharry); *Şehir Plânlamasının Türkiye'ye Girişi* (U.Tanyeli); *Modern Darphaneye Geçiş* (H.Sahillioğlu); *Metrik Sistemin Osmanlı'ya Girişi* (F.Günergun); *Ziraatte Teknoloji Transferi* (Z.Toprak); *Osmanlı Donanmasının Yenilenmesi* (W.M.Blair); *Buharlı Makinelerin Girişi* (M.Genç).

Bu kısma, aynı konudaki çeviri ve benzeri çalışmaları yansıtan bildirileri de ekleyebiliriz:

Osman Abdülmennan'ın Rolü -18. yy (R.Şeşen); *Esad Yanyavi'nin Rolü -18. yy* (M.Kaya); *Al Tahtawi'nin Rolü -19. yy* (N.Abu Zahra); *Suriye Basını ve Bilim* (G.Farah); *III. Selim'e Verilen Layihalar* (M.İpşirli).

2) İkinci grup bildiriler ise daha çok kavramsaldı. Bilim ve teknoloji transferinin sosyal etkileri, bu alana bilimsel olarak nasıl yaklaşması gerektiği gibi konuları içeriyorlardı.

Halil İnalcık'ın açış konuşması; Yakov Rabkin'in *İslâm Dünyasında Bilim Tarihine Kavramsal Bakışı*; R.Rashed'in *İran'a Batı Biliminin Girişi*; J.Szyliowicz'in *Matbaacılığın Girişine Fonksiyonalist Bakışı*; S.Z.Haider'in *Bilim Transferinin Kolonilere Etkisi*; İ.S.Sırma'nın *Tarih Bilimine Yeni Bir Yaklaşımı*; M.Aicha ve A.Dhina'nın *Cezayir'e Batı Teknolojilerinin Girişi ve Etkileri* konularını işleyen bildirileri bu çerçevede ele alınabilir.

Genel olarak dikkati çeken, içinde

* (*İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Kürsüsü* ile *İslâm Konferansı Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi* işbirliğiyle)

bulunduğumuz *"tarihin dekolonizasyon"*u döneminde, Batılıların, *"Oriyantalist"*lerden miras kalan önyargılı değerlendirmeleri artık kenara itmelerinin yanısıra, Doğuluların da kendi katkılarıyla bu süreci hızlandırmak için ciddi çabalar sarfettiklerinin farkedilmesidir. Üzerinde en çok durulan, Batı'nın, bilim ve teknoloji transferini sömürgeci yöntemler ve politik zorlamalarla özdeşleştirerek kabul ettirmesine paralel olarak, İslâm ülkelerindeki bilim düzeyi ve çalışmalarını sıfır olarak nitelemesi gibi bir önyargının yaratılması olayı oldu. Bildirilerin birçoğunda bunun düzeltilmesine yardımcı olacak örneklere yer verilmişti.

Sayed Zaher Haider'in verdiği, Bangladeş'teki boyama ve jüt sanayilerindeki ileri tekniklerin İngilizler tarafından birdenbire kaldırılışıyla, aynı anda "zaten hiçbir teknikleri yoktu" kampanyasının başlatılması örneği bu açıdan çok ilginçtir. Razaullah Ansari de, modern bilimi Hindistan'a İngilizlerin getirdiği iddiasına karşı çıkarak, onlardan önce yerliler tarafından modern bilimleri aktarma konusunda yapılan çalışmalardan örnekler verdi. Onun da tezi, koloniyalist yönetimin toplumu bilimsel köklerinden kopardığı yolundaydı. İki Cezayirli'nin (A.Dina ve M.Aicha) konuşmaları da aynı noktaya yönelikti.

Roshdi Rashed'in 19. yüzyıl başı İran'ında Mirza al İsfahani'nin bir yandan 12-13. yüzyıl bilgilerini devam ettirirken bir yandan da 18. yüzyıl bilgilerine kitabında yer vermesi örneği de, bilimsel çalışmaların kişisel çabalarla sürdürüldüğünü gösteriyordu. Benzeri örnekleri Nil Sarı da tıp alanından verdi. Çeviri konularını işleyen bildiriler de, yeni bilim ve teknoloji transferinin her çağda devam ettiğini kanıtlayan örnekler içeriyordu. Murat Çizakça'nın ekonomi alanından verdiği "mudaraba" örneği de, Batı'dan önce İslâm dünyasında varolan bir ekonomik uygulama tekniğinin sonra Avrupa'da geliştirilerek Sanayi Devrim'inin eşanlamlısı olan "Ortak Hisseli Şirketler" hattâ "venture capital"e dönüşmesini ve bu sırada İslâm dünyasında yaşamaya devam etmesini, fakat 19. yüzyılda sanki hiç varolmamış gibi yerini Batı modeline bırakmasını yansıtıyordu.

İslâm dünyasında yeni araştırmaların daima devam ettiğine ve kopukluğun dış kökenli (19. yüzyıl Batı emperyalizminin etkisi) olduğunda birleşen bu bildirilerin eksik yanı, emperyalizmin ani koparma rolü olmasa bu çabaların Batı türü bir rönesansı yaratıp yaratamayacağı konusuna hiç eğilmemeleriydi.

Ekmeleddin İhsanoğlu'nun astronomi konusunu işleyen bildirisindeki saptamaları bu açıdan önemliydi. Genellikle Batı'daki yeni bilgilerin sonuçlarına ilgi gösterildiğini (örneğin astronomide yeni zic'lerin alındığını) ama bunların temelindeki asıl ana felsefenin yansıtılmasından kaçınıldığını belirtiyordu. Daha da önemlisi, İslâm'ın ilk döneminde Hint ve Yunan kaynaklarından yapılan çeviriler tam metin iken, 15. yüzyıl sonrasında kısmî çeviri eğiliminin egemen olduğunu ve kısmî bilgi transferi ile yetinildiğini söylüyordu. Şeşen'in, Kaya'nın, Sarı'nın bildirilerinde de aynı görüşe yer verilmişti. N.Abu Zahra'nın Tahtawi hakkındaki gözlemleri de, onun da Batı'yı dış görüntüsüyle yansıtma yolunu seçtiğini, temeli tartışmaktan kaçındığını gösteriyor.

Bu kısmî aktarmaların zaman içinde nasıl bir birikim sağlayabileceği konusu üzerine eğilen olmadı. Ancak diğer bazı bildirilerin içeriği sorunun bu yönüne ışık tutabilecek nitelikteydi. O. Koloğlu, Arap harflerinin matbaaya uygulanmasında en büyük sorun olan harflerin tek tek dökülmesi konusunun, 500 yıla yakın bir süre gündemde kaldıktan sonra, 1970'li yıllarda, elektronik makinelerle Batı tarafından çözümlenebildiği örneğini verdi. Feza Günergun'un, Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyıldan beri ağırlık ve ölçü birimlerini standardize etme çabalarının ancak 19. yüzyıl sonunda, Batı birimlerinin kabul edilerek (dış baskı olmadan) çözümlenmesi örneği de, üzerinde düşünülmesi gereken bir noktadır.

Bilim çalışmalarının Avrupa emperyalizmi tarafından birden koparıldığı yolundaki tezin doğal bir sonucu da, bu alanda İslâm dinine ve kurumlarına yöneltilmiş olan suçlamalar konusunda da yeni bir tavrın belirmesi oluyor. Oriyantalistler tarafından belge ortaya konmadan ileri sürülmüş ve uzun süre tartışıl-

madan doğru diye kabul edilmiş bazı iddiaların (matbaa aleyhinde irade ve fetva bulunduğu iddiası gibi) yanlışlığının gün ışığına çıkarılmasından beri "İslâm dininin bilimi engelleyici rolü" hakkındaki görüşler daha da şüpheyle karşılanır olmuştur. Belgelere dayandırılmaları istekleri yaygınlaşmıştır. Bu açıdan, oturum başkanlığı sırasında Prof. E.Kadri Unat'ın, İslâm'ın teşrihe izin verip vermediği sorusunu ortaya atması yararlı olmuştur. Kuşkusuz verdiği örnek (Macaristan'da ölen Kanuni'nin iç organlarının çıkarılıp orada gömülmesi, cesedinin İstanbul'a getirilmesi) araştırma amaçlı bir davranış olmamakla, yeterli bir gerekçe sayılamaz. Ancak iç organların dokunulmazlığı gibi bir tezi ortadan kaldırdığına göre, bu yolda önemli bir aşamanın da işareti sayılmaz mı?

"Acaba daha ötesini engelleyen bir dinî yasak var mıydı?"sorusu sempozyumda yanıtını bulamadı. Bu örnek, sadece bu konunun değil, bütün bilim ve teknoloji transferlerini karşısında genel olarak İslâm'ın tutumu sorununu ele alınması gereğini yarattığı için önemlidir. Ayrıca soruyu sadece bir fetvanın varlığı açısından araştırmak da yeterli değildir. Bid'at (Peygamber zamanından sonra dinde çıkan şey) kavramının da dikkatle irdelenmesi gereği doğmaktadır. Batı'dan topçuluğu alırken Fatih, Yavuz Selim gibi padişahlar bir fetva gereksinimi duymamışlardır. Buna karşılık Mısır Sultanı Kansu Gavri, kendi değerlendirmesiyle "bid'at olur" diyerek topu kullanmayı reddetmiştir. Halil İnalcık, Osmanlı geleneğinde "Düşmana karşı onun silâhlarını kullanmalıdır" hükmü uyarınca Batı tekniklerini almanın aykırı sayılmadığını ve Atatürk'ün de "bu tarihi oluşumun son tabiî halkası" olduğunu belirtmekle, bu konuda Osmanlı-Türk tutumuna ışık getirmiş oldu. Ancak bu tek başına yeterli değildi. Tüm İslâm toplumlarında bu davranışların kişiselliği, ya da İslâmî kurumlarla bağlantılarının araştırılması, konu "İslâm toplumlarında bilim" olduğuna göre, vazgeçilmez bir gereksinmedir. Kuşkusuz böylece bilim tarihi araştırmacılarının alanı bir hayli genişlemiş olacaktır, ya da yeni araştırma disiplinleri eklenmesi gerekecektir.

Sempozyumun su yüzüne çıkardığı, fakat kesin bir şekle bağlamadığı bir diğer konu da "bilim" kavramının kendisi oldu. Son dönemlerde yoğun bir şekilde her alanda kullanıldığını gördüğümüz "İslâmî" deyiminin (İslâmî Bankacılık, İslâmî eğitim. ...vb.), konusu İslâm toplumlarını araştırmak olan bilim tarihi araştırmalarında gündeme gelmemesi olanaksızdı. Nitekim "Bilim"i, "İlim"e eşit (İslâmî bilim) saymak yolunda çok net olmayan 2-3 çıkışa rastladık. İslâm'a ait konuların araştırılmasını değil de, dünyanın İslâmî bir çerçevede değerlendirilmesi amacını güttüklerinden tarih bilimine de yeni perspektifler getirmek iddiasındaydılar. "Ihya Ulum-ud Din" (Gazzali) den biraz bahsedildi. Humeyni'nin İran uygulaması bir kez anımsatıldı ama ne olduğu açıklanamadı (A.Ziadat); "Değişmeye kapalı - gelişmeye açık" toplum kavramı da şöylecene bir ağızdan çıktı (yanılmıyorsam İpşirli) ama bunun olabilirliğine ışık tutulmadı; İ.S.Sirma da, "Tarih ilmine yeni bir bakış denemesi" başlıklı bildirisinde, *İslâm* dergisinin Temmuz 1987 sayısındaki "Tarih Şuuru" makalesini az değişiklikle okudu. "Tarih bilimi yerine Kur'an-ı Kerim'i koyacak bir sistemi mi öneriyorsunuz?" sorusuna "Hayır!" cevabını verince onun "yeni bakışı" da kesinlikle anlaşılamadı. "Meselenin ilmî olduğu kadar dinî açıdan da ele alınması gerektiğine işaret" etmesi tezinin anlaşılması için yeterli değildi.

Evrensel bir bilim kavramı dışında ve üstünde bir "İslâmî bilim" kavramı anlayışına sahip olup olmadıklarını sempozyuma katılanların bazılarına da sorduk. Çoğunlukla Razaullah Ansari'nin "Genel olarak coğrafi ve kronolojik anlamda bir İslâm biliminden bahsedilebilir, belli zamanda belli bölgelerde ortak dili Arapça olarak uygulanmış bir bilimi belirler" tanımını benimsiyorlardı.

Son 500 yılda sosyal yapısıyla bilimini bağdaşık bir şekilde, bir evrim içinde geliştirmiş olan Batı'nın bir temsilcisi, Yakov Rakbin'in bildirisi, İslâm toplumlarındaki bu tepki ve zorlama ögelerini dikkate almadığı için Oriyantalist çizgiye yaklaştı. Bilimin evrenselliğini vurgulamasına karşılık, sempozyumda pek çok örneği verilen, Doğu'nun Batı bilim çabalarını tartışmasız benimsemesi girişimlerini bilmezlikten gelerek, konuşmasına, İslâm dünyasının modern bilimi "yabancı kültürel gerçek saydığı" temasıyla başladı. Sorunun bu sempozyumda çözümlenmiş, hattâ sadece berraklaştırılmış olduğu iddia edilemez, sadece bir ışık tutulmuştur. Ancak "eğer Rakbin ikinci konuşmacı olacak yerde sonuncu (34.) konuşmacı olsaydı, acaba başka şeyler söyler miydi?" diye düşünmekten de kendimizi alamadık.

İkinci bir sempozyumun, bu gözlemler ışığında ana sorunlara daha çok berraklık getirecek şekilde düzenleneceğine inanıyoruz. □

4.Türk-Arap İlişkileri Konferansı*

7-9 Eylül 1987

EKONOMİK ve politik konuları da içeren konferansın tarihle ilgili bölümünde konuşmaların büyük bir kısmını, Osmanlı tarihinin yazılışı, okul kitaplarının ele alınışı, yanlışlıkların düzeltilmesi ve arşivlerin kullanılması konuları oluşturuyordu. Halil İnalcık, Abdulaziz Nawwar, Kemal Karpat, İsmail Soysal, A.Temimi, Ercümend Kuran'ın konuşmaları bu çerçevedeydi. Türk ve Arap toplumları arasında daha iyi bir anlayış ortamının yaratılabilmesi için okul tarih kitaplarının ortak komisyonlara incelettirilmesi fikrini ileri sürenler çok oldu ve genellikle olumlu karşılandı. Diğerlerinde, Başbakanlık Arşivi'nden daha kolaylıkla yararlanılabilmesi isteği tekrarlandı. Arşiv Genel Müdürü İsmet Miroğlu'nun izin verilen fotokopi sayısının iki misline çıkarılacağı vaadi yine de yeterli görülmedi. Bir İngiliz konuşmacının, İngiltere'de her yılın 2 Ocak'ında, 30 yıl öncesinin gizli belgelerinin açılması geleneğiyle ilgili açıklaması ilginçti. Herkesten önce gazetecilerin o tarihte yeni dosyaları didiklediklerini, "dedikoduya yarar" şeyleri ortaya çıkardıklarını söyledi. Böylece konunun güncel bir nitelik kazandığını vurguladı. Böyle bir ortamda bizim geçmiş yüzyılları bile kapalı tutmamızın anlaşılırlığı kalmıyordu.

İkinci grupta, bazı spesifik konuları işleyen bildiriler vardı. M.Kemal Öke'nin, 1920'lerde Mustafa-Kemal-Faysal yakınlaşması, Leila Fawwaz'ın Beyrut'lu Sürsok ailesinin özel belgelerine dayanan araştırması, Orhan Koloğlu'nun Türkçe-Arapça çekişmesinin 1908'de değil, 1828'da Vekayi-i Mısıriyye'nin çıkışıyla başladığı, Abdülkerim Abuşvereb'in Osmanlı döneminde Arap eyaletlerinde sağlık sorunları konulu bildirileri bunlardandı.

Konferans beşinci buluşmanın, iki yıl sonra Mısır'da yapılması kararıyla sonuçlandı. □

* (Boğaziçi Üniversitesi ile Türk-Arap İlişkileri Araştırmaları Vakfı tarafından düzenlenmiştir.)

Böylesi Bir Tip

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

BU yazıya başlarken, ilkin XV. yüzyılda *bir âlim tipi* diye bir başlık koymak istedim. Fakat *âlim* sıfatını kullanmağa dilim varmadı. Gerçi o yüzyılın kaynaklarında, nitekim Taşköprîzade'nin Arapça *Şakaiku'n-Nu'maniyye fi Devleti'l-Osmaniyye*'sinde[1] bu isimden *Hatipzade* diye ünlü, ilminin gereklerini yerine getiren bir bilgin; eksiksiz, olgun bir fazilet sahibi, Muhyiddin Muhammed diye bir başlık konmuşsa da, bu başlığın altında yazdıklarıyla bu sıfatlar bağdaşmıyor.

İkisi de *Sahn Müderrisi* olan meslektaşı Molla Lutfi hakkında, uydurma olduğu başta kendisi olmak üzere, herkesçe bilinen bir suçlamaya dayanarak, bile bile onun öldürülmesine fetva veren Hatiboğlu'nun bu yanı üzerinde çağdaşı olan bilginler açıkça bir söz söylememişlerdir, saygılarından ve nezaketlerinden. Ama onun hayatına ve kişiliğine dair yazdıklarından, her okuyucu, benim gibi, kimliği hakkında yeterince bilgi edinecekdir. Biz önce çağdaşlarının onun hakkındaki ithamları, Molla Lutfi'den söz edenlerin ve ölümü üzerine düşürülen tarihlerde kullandıkları tek sıfat olan *şehid* sözünden Hatiboğlu'nun kimliği üzerinde benim gibi her okuyucu aradığını bulabilir.

II. Sultan Bayezid, sürüp giden bir geleneğe uyarak âlimlerden Mevlana Alaüddin Arabî ve sair ulemayı toplayıp aralarında mübahasede bulundurmuştur. Hatiboğlu, bu toplantıda, bir yerde konunun dışına çıkmış, rakibleri de buna rağbet etmemişlerdir.

Kaynaklarda onun hakkında yazılanları okuduğumuz zaman, Hatiboğlu'nun bilginliğinden çok onun kişiliği üzerinde yazılanlar yer tutmaktadır: Dilini sakınmaz, mütecaviz, küstah; tartışmalarında atılgan; güzel konuşmakta, bundan ötürü de zamanı âlimlerinin çoğunun üstünde. Konuşması güçlü, munazaralarında temiz bir üslûp sahibi; mübahaselerinde sert ve öfkeli; cebbar ve inatçı. Dilinin açtığı yaralarla tartıştığı kimsenin yüreğini dağlar ve başına odlar yakar. Tartışmalarda kendisine karşı olanların hatırını yıkıp sert davranışlarıyla ırzını yıkar ve herkes onunla tartışmaktan bıkardı.[2] Kendini beğenmiş, kıskanç, öğüngeç bir kişi idi.

Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Sahn Medreselerinden birinin ilk müderrislerinden olan Hatiboğlu'nun gururlu yönünü ilkin şu fıkradan öğreniyoruz. Bu, Fatih Sultan Mehmed'in zamanında çok ünlü bir bilgin ve halk arasında Hocazade diye ün almış[3] olan Muslihüddin Mustafa'ya karşı kendisinin ondan üstün olduğu iddiasından başlamaktadır.

Hocazade'nin kimliği üzerinde bize sahifeler süren bir bilgi verilmektedir.[4] Bunların içinde Hocazade'yi tanıtan satırlar birkaç yönden önemlidir. Başta, gerçek bilginlerin padişah ve erkânı tarafından nasıl bir saygı gördüklerini anlamaktayız. Hocazade, Karamanlı vezir Mehmet Paşa'nın sadareti zamanında, İznik'ten İstanbul'a gelmiştir, katırına binmiştir; birer müderris olan öğrencileri onun önünde yürümektedirler. Bunlardan Siracüddin ve Behaüddin, ikisi de, o tarihte Seman Medreselerinde müderrisdirler. Üçüncüsü, Yarhisarlı Muhyiddin de, Istanbul'da, Murat Paşa Medresesinde müderristir. Vezir, Hocazade'yi bu ululuk ve azametle görünce şaşırmış, onu kapıda karşılamış, kendi yerine oturtmuş, kendisi de, karşısında

ayakta durmuştur; talebeleri de ayaktadır. Bir zaman orada kalıp görüştükten sonra, adı geçen müderrisler Hocazade'nin özengisini tutup atına bindirerek evine götürmüşlerdir. Vezir ise ardından Hocazade'yi küçük düşüremedik diye hayıflanmıştır.[5]

Hocazade'nin İznik'ten kalkıp İstanbul'a geliş sebebi, adı geçen vezirin, Hatiboğlu'nu teşviki ve onun da Hocazade ile mübahasede bulunmayı istemesidir. Fakat Hocazade, onun bu isteğini,

-Önce talebelerimle mübahasede bulunsun, onlara üstün gelirse, ondan sonra benimle mübahase etsin, diye karşılamıştır. Hatiboğlu, bu karşılığı işitince, Hocazade'yi, korkup kendisiyle mübahaseden kaçmakla suçlamıştır. Hocazade bunu duyunca, İznik'e bir adam göndererek oradan kitaplarını getirtmiş. Bunun üzerine Sinan Paşa, adı geçen vezire giderek,

-Sen Hatibzade'yi küçük düşürmek mi istiyorsun, diye sormuştur. Vezirin 'hayır' demesi üzerine, o da, Hocazade'nin mütalaasını tamamladıktan sonra kimsenin onun karşısına çıkıp tartışamayacağını söylemiş, Hocazade de bunun üzerine İznik'e dönmüştür. Vezir Mehmet Paşa da Hocazade'nin ululuğunu ve vekarını kıramadık; ulema takımının yüceliklerinin makam ve mansıpla değil, ilim ve irfanla olduğunu şimdi bildik, demiştir.[6]

Kendisinden okumuş olan Muhyiddin Fenari'nin anlattığı şu hikayeyi dinleyelim:

Hatibzade, Muhyiddin ve kardeşi Şah Efendi'yi, kendisiyle birlikte II. Sultan Bayezid'e bayram tebrikine gelmelerini buyurmuştur. Hatiboğlu, o tarihte emeklidir; Efdalüddinzade de şeyhülislamdır. Hatiboğlu'nun aylığı onunkinden yüksek olduğu için, padişahı tebrike önden yürümektedir. İçeri girdikleri zaman vezirler divanda oturmaktadırlar. Efdalüddinzade, Peygamberin sünnetine uyarak, vezirlere selâm vermiştir. Hatiboğlu, şeyhülislamın göğsüne elinin tersiyle vurarak,

-Niçin ilim ve irfanın şerefini düşürürsün? Çünkü bu taife -vezirler- ulema takımının hizmetindedirler. Kendilerine hizmet edilen ulu kimselerin uşaklarına iltifat etmeleri şerefin yüce katından düşmek ve bulundukları yüksekten aşağı inmektir, diye çıkışmış.

Padişahın huzuruna doğru giderlerken de,

- Senin herkesten yüzera semtine yönelip eğilerek selam vermen doğru yoldan sapmaktır; akla uygun olan semtten ayrılmaktır. Senin gibi soyu sopu yüce bir kimseden bu türlü edebe aykırı bir davranış görülmesi şaşılacak olandan daha şaşılacak bir harekettir.

Hatiboğlu, Efdalzade ve adını söylediğimiz iki kardeş, padişahın yanına girdiklerinde, Sultan II. Bayezid kendilerini umduklarından çok öte ve arananandan çok ileri karşılamış, kendilerine büyük riayette bulunmuştur. Hatiboğlu ise, padişaha selam verip adete uygun olarak el sıkıştıklarında padişah 'bayramınız mübarek olsun' diyerek kendisini kutlamıştır. Biz, Hatiboğlu ile padişahın bayramını kutlamaya vardığımızda, rahmetli Sultan Bayezid'in saygı ile yedi adım bize karşı gelmesini parmağımla saymış iken Hatiboğlu, onu, başını eğerek selamlamıştır. El sıkışırken de, padişahın elini öpmeye ra-

II. Bayezid

zı olmayıp, devletin bakasına dair bir söz söylemeye de yanaşmamıştır. Padişahın yanından döndüklerinde Muhyiddin Çelebi ve Şah Çelebi, Hatiboğlu'na i'tiraz edip, böyle yüce ve büyük bir padişaha gerekli saygıyı göstermeyip kendisini selamlarken eğilmemek ve el sıkışırken elini öpmemek, sizin gibi seçme bir ahlâk sahibi olan ulu bir kimseye yakışmazdı; böyle davranmakla edepsizlik ettiniz diye kendisini ayıpladılar. Hatiboğlu'nun onlara verdiği karşılık şu oldu:

-Benim gibi eşsiz, tek, sözü sohbeti yerinde bir bilgin ve benim gibi bir seçkin, kâmil yüce kişinin ayağına varması onun için yeter artar da; bundan fazlası israftır; bizim padişahımız bu kadar ululamağa razıdır, siz bilmezsiniz, dedi.[7]

II. Sultan Bayezid, sürüp giden bir geleneğe uyarak âlimlerden Mevlana Alaüddin Arabî ve sair ulemayı toplayıp aralarında mübahasede bulundurmuştur.[8] Hatiboğlu, bu toplantıda, bir yerde konunun dışına çıkmış, rakibleri de buna rağbet etmemişlerdir. Bunun üzerine, o, bu bozuk sözünü ve işe yaramaz meramını, kendisini eleştiren parlak zekâlı kimselerin önünde kabul ettirmekte ısrar etmiş ve yanlışını üstelemek yolunu tutmuştur. Kendini beğenmişlikten ve büyüklenmesinden dolayı onlara aykırı ve kötü davranmakta direnmiştir; yanlış üzerine yanlış yapmıştır. Tartışma, Sultanın çok çirkin bulduğu bir sonuca varmış ve bundan dolayı çok üzülmüştür. Hatiboğlu da nihayet bunu anlamıştır. Bu iddialarının doğruluğunu açıklamak için de bir risale yazmış ve II. Sultan Bayezid'in adını da zikrederek onu Padişah'a ithaf etmiştir; İbrahim Paşa'nın eliyle de bunu padişaha göndermiştir. Vezir bunu padişaha sunduğu zaman o,

-Bu çirkin ve batıl sözleri söylemiş olması yetmiyormuş gibi bunu bir de kağıtlara dökmüş; karaladığı risale suratına benzer, risalesini başına başına urasın ve söyle ki benim hüküm sürdüğüm yerlerden ille de çıksın gitsin, demiştir.

İbrahim Paşa bundan hayretlere düşmüştür. Padişahın bu sözünü o Hatiboğlu'ndan saklamıştır. Bununla birlikte Hatiboğlu, sultandan caize ummuş ve bunun gecikmesinden üzülmüştü.

-Sultandan bana izin al da bu memleketten çıkayım, gideyim, Mekke'de mücavir olayım ve padişah fikrini değiştirinceye kadar böylece onun buyruğunu yerine getireyim, demiştir. Padişahın verdiği buyruktan, İbrahim Paşa kendisine söylemediği için haberdar olmayan Hatiboğlu ise, yazdığı risaleye karşı padişah tarafından bir caize ummuş, bir ödül alacağını hisaplayıp dururken, hattâ bunu kesin olarak umarken, gecikmesinden huzursuz olmuştu. Memleketten çıkıp Mekke'de mücavir olmayı istemesi de bundandı. İbrahim Paşa onun sürgün edilmesi emrini unutmuş görünüp önlediği gibi ayrıca devlet hazinesinden kendisine, padişah adına, onbin akça gönderdi. Amma o, bu caizenin, aklından geçirdiği hisaptan az olmasını İbrahim Paşa'dan bildi. O da *evde olan hisap pazara uymaz* atasözünden gafil olduğu için vezirle araları biraz açıldı. İkisi de *ezberden*, yüzyüze gelerek değil, birbirlerinin arkasından- artık eksik söyleşip ortaları hadden ziyade bulandı.

Onun karakteri hakkında bir başka tanık da şudur:

Ünlü bilgin Celalüddin Devvânî, Türkiye'de bulunan dostlarından Mevlânâ Münşi'ye İran'dan bir mektup

Fatih Medreseleri

göndermişti. Mektubun alt kenarında Hatiboğlu'na ve Hacazade'ye selam ve kelam yazmıştı. Hatiboğlu bu mektubu getirtip gördükten sonra, Acem diyarında beni Hocazade'den üstün gördüklerine, adımı Münşi'nin adından once yazmış olması, kesin ve açık bir tanıktır. Vezir de, benim meziyyet ve faziletime kail olup buna aykırı düşünmekten vazgeçsinler, diye mektubu vezire geri gönderdi. Vezir, Hatiboğlu'nun bu hükmünde yanıldığı kesindir; çünki adının önce söylenmesi, kişiliğinin önde geldiğini gerektirmez; varsa bu meseleden Hatiboğlu gafildir, diye sözünü tamamladı.[9]

Hatiboğlu'nun kendini beğenmekte, onu beğenmeyenleri, eserlerini eleştiren meslektaşlarını öldürtmeye varacak kadar ileri gitmekte olduğu, Molla Lutfi'nin öldürülmesine verdiği fetvada ve bu hükmün infazında okuyucu ile birlikte hepimizin alacağı büyük bir ibret dersi vardır; bu ders XV. yüzyıldan buyana unutulmadan gelmiştir.

Molla Lutfi, Fatih Sultan Mehmet'le şakalaşacak kadar, hoş-meşreb, yeri gelince nükte yapmaktan geri durmaz bir kişidir. Kimi kez, keskin zekâsını beslemek için, birtakım hikâyeler uydurup bunları nüktelerle donatmaktan da kendini alamaz, öyle bir yaratılıştadır. Çağdaşlarının eserlerindeki yanlışları, eksikleri görecek kadar da onlardan üstündür ve ileridir. Bu yüzden onun ölümünü isteyenler olduğu gibi katline fetva verenlerin kalemindeki siyah mürekkebin kaynağı da budur. Onu, *gûya* liğini anlatmağa çalıştığımız işte bu Haliğini anlamağa çalıştığımız işte bu Hatiboğlu'dur. Bu Hatiboğlu, II. Sultan Bayezid'in Seyyid Şerif Cürcanî'nin Tecrid Haşiyesine yazdığı Haşiye'yi okuduğu zaman, mevcudatın taksimi bölümünde *Akakir bahsini*[10] okurken Molla Lutfi'nin bu haşiyeyi tezyif edeceğini duymuş, kendisini bir ziyafete çağırmış, kitabında reddettiği noktaları söylemesi hususunda ısrarla kesin olarak gücenmeyeceğine yemin etmiştir.[11] Molla Lutfi bunlara inanarak bundan bir nebze bahsetmiş *takririn tahrire uymadığını* söylemiştir. Molla Lutfi'nin, Hatiboğlu'nun kitabını tezyif edeceği, daha önce yazdığı bir hicivden anlaşılmaktadır. O hiciv şudur: Müzahrafattandır; ben onun ipliğini pazara çıkarayım, dakikalarını[12] eleyip gö..ne elek asayım.[13]

Hatiboğlu'nun, Molla Lutfi'nin onun fetvasıyla öldürüldüğü akşam eve geldiğinde *elinden kurtardım* diye sevindiği işte bu kitaptır.[14] Şakaik Tercümesi, Hatiboğlu'nun bu sevincini daha tumturaklı bir ifade ile vermektedir, bu ifadede Hatiboğlu'nun sevinci daha çok anlaşılmaktadır: *Hatibzade, Molla Lutfi'nin, anlatıldığı şekilde katline fetva verdikten sonra* makarr-ı mukarrerine gelüp bu hükmün suretiyle mübâhât eyleyüp 'elminettü Taala kitabımı anın tetavül-i dest-i redd ve nazar-ı ayn-ı itirazından halâs eyledim; ol kişi benim kitabımı tezyif etmeğe doğrulup hatalarını yazup çizmeğe hâme gibi bel balamışıdı, dedi.[15]

Bir bakıma Lutfi'nin katline onun lekesiz dindarlığı sebep olmuştur. Daha doğrusu Hatiboğlu, onun temiz, lekesiz bir imanla dolu olan kalbinin bir ihlasıyla söylediği sözün dinsizce tefsirini kullanmıştır. Bu sonuç garip görülmesin; çünki kötü, Allah'tan korkmaz, vicdansız doğmuş herhangi bir kimsenin bu tür fetvayı vereceğine ve bu hükmü infaz edeceğine, tarih boyunca ve bütün dünya tarihlerinde nice tanıklar yatmaktadır. Molla Lutfi'ye gelince o aslında dindardır, halis bir iman sahibidir. Derslerini verdikten sonra, Vefa Zaviyesine gelip ikindilerden akşam namazına kadar Buhari'deki hadisleri açıklamaktadır, bunu yaparken de gözlerinden yaşlar gelmektedir. Onca asıl namaz, Hazret-i Ali'nin bir savaşta vücuduna saplanıp verdiği büyük ızdırabdan dolayı bir türlü çıkarılamayan ok temreninin, Ali namazda iken, hiç bir acı duymadan çıkarılmış olduğunu anlattıktan sonra *asıl namaz budur, bizimki yatup kalkmaktan ibarettir* diye sözünü bağlamıştır.

Onun ölümüne fetva verenlerin bu sözü anlamazdan geldikleri, uydurdukları yalancı şahitlerin tefsirine kandıkları, bunu onlara söylettikleri üzerinde durmaya gerek yoktur, bütün bunlar düpedüz yalandır; o gün bilindiği gibi bugün de apaçıktır. Nükteleri yüzünden, kitaplarını eleştirdiği için Molla Lutfi ile araları açık olanlar da dahil, Mollanın bu sözüyle ne demek istediğini anlamamış değillerdir, başka bir deyişle verdikleri fetva din uğruna hiç değildir; onların dinsizliklerinin aynasıdır.

Molla Lutfi'nin katline fetva verenler, kendi hınçlarının, öçlerinin ateşini, Molla Lutfi'nin kanında soğutmanın yolunu bu acımasızlıklarında bulmuşlardır.

Düşünüyorum: Hamsi hamsiyi yemiyor. Balina balinayı yemiyor; dünyada kendi hemcinsini yiyen tek yaratık insandır. Ağzımdan yel alsın. Bu soy yaratıkları ehlileştirmek de mümkin görünmüyor. Yine de yarın için umudumuzu yitirmiş değiliz. Bir dua ile sözümü bağlayım: Tanrı hepimizi korusun. □

[1] Beyrut-Lübnan, 1395, H-1975 M.,s.90 v.d.
[2] Şakayık tercümesi, s.167
[3] Devrinin en büyük bilginlerinden olan Muslihüddin, Bursa'da, çok büyük servete malik olan; çocukları giyim-kuşamda herkesten üstün, kulu kölesi olan, tüccardan bir kişidir. Bu bilginin *Hacazade* lâkabı da, babasının zengin bir tüccar olmasından gelmektedir.
[4] Şakayıku'n-Nu'maniyye, s.76 v.dd.- Şakayık Çevirisi, 145 v.dd.
[5] Aynı yer, s. 80.
[6] Aynı yer, s.80; Şakayık çevirisi. 151.
[7] Aynı yer, s.80; Şakayık çevirisi, s.168 v.dd.
[8] Aynı yer, s.91; Şakayık çevirisi, s. 168 v.dd.; Aşık Çelebi Tezkiresi, ypr. 105b; Kınalızade Hasan Çelebi Tezkiresi, s.II, 827. Her iki tezkirede, tartışmanın Molla Lutfi ile olduğunu yazmaktadır.
[9] Şakayık-ı Nu'maniyye, s.91; Şakayık çevirisi, s.170.
[10] Kokulu kökler.
[11] Keşfü'z-zunun, I, 347.
[12] İnceden inceye araştırmalar, ince noktalar.
[13] Aşık Çelebi Tezkiresi, ypr. 105b.
[14] Hatiboğlu'nun, Seyyid Şerif Cürcâni'nin Tecrid Haşiyesine yazdığı *Haşiye-i Tecrid* adlı kitabı.
[15] Şakayık çevirisi, s.297 v.d.

Sarkis Sarraf-Hovannesyan'a Göre İstanbul'un 1766 Büyük Depremi

KEVORK PAMUKCİYAN

Merhum Prof. Hüseyin Soysal'ın aziz hatırasına ithaf olunur.

15 TEMMUZ 1987'de, Prof. Hüseyin Soysal'ın vefatına muttali olarak, çok üzülmüştük. Zira, mezkûr tarihten bir yıl kadar önce, Rahmetliyi çalışma odamızda şahsen tanımak saadetine erişmiştik. Refakatinde, yardımcısı sayın Dr. Harutyun Hagopyan da vardı. Merhum, deprem tarihi mütehassısı olduğundan, eski takvimle 28 Haziran, yeni takvimle de 10 Temmuz 1894 tarihinde İstanbul'da vuku bulan çok şiddetli zelzele hakkında, Ermenice kaynaklardan bilgi elde etmek için, Dr. Hagopyan'ı görevlendirmişti. Bu sebeple, asistanı ile daha önce tanışmıştık. Arzularını yerine getirmek amacıyla, aynı yıl İstanbul'da neşredilen, Ermenice *Hayrenik* (Vatan) gazetesinin 1894 koleksiyonunu istifadesine sunmuştuk. Burada, günü gününe kaydedilmiş, deprem hakkında birçok ilginç ve etraflı malûmat mevcuttu. Dr. Hagopyan, birkaç ay çalışarak, bu hususta epeyce bilgiler toplayıp, bunları rahmetli hocası ile birlikte tasnif etmeğe başlamışlardı. Ancak, bu sıralarda şiddetlenen Prof. Soysal'ın kalp rahatsızlığı, çalışmaları aksatmıştı.

O gün, İstanbul depremleri ve bu meyanda bilhassa 1766 depremi hakkında senelerden beri Ermenice kaynaklardan, bir kitapçık teşkil edecek kadar malzeme toplamış olduğumuzu işiterek çok sevinmişti ve bir an evvel bu gibi bir çalışmayı baskıya hazırlamamızı teklif etmişti. Aynı gün, işbu deprem hakkında, *Tarih Konuşuyor* dergisinin 1966 Mayıs sayısında, bir makalemizin neşredildiğini de işiterek memnun olmuştu ve fotokopisini arzu etmişti. Biz de derhal ricasını yerine getirmiştik.

Müteveffa Prof. Soysal, sayın S. Sipahioğlu, sayın D. Kolçak ve sayın Y. Altınok'la birlikte hazırladığı *Türkiye ve Çevresinin Tarihsel Deprem Kataloğu* isminde, 1981'de İstanbul'da basılan kıymetli bir eserin de müellifidir ki, o sıralarda zevkle gözden geçirmiş ve birkaç not da almıştık.

Bu vesile ile, 1894 depremi ve ailemizle ilgili bir olayı da kaydetmeyi arzu ediyoruz. Rahmetli pederimiz Mikayel Pamukciyan (1873-1970), işbu depremden kıl payı kurtulmuştur. O sıralarda henüz bekâr olduğu için, Kapalı Çarşı'nın Örücüler Kapısı'nın içinde bulunan, Büyük Zafran ve Safran Hanı'nda ikamet etmekteymiş. Depremin öğle vakti başladığını ve tam o sırada İlâhi bir kuvvetin, belki de muhafızı Başmelek Mikail'in irşadiyle, kendisini zar zor koridora attığını ve akabinde odasının döşemesinin çöktüğünü beyan etmişti. İşbu hanla Küçük Zafran Hanı büyük hasar gördüğünden, depremden sonra tamamen yıktırılarak, Örücüler Kapısı'nın içeriye alındığını da bildirmişti. Filhakika, Manuk isminde Gürün'lü bir muallimin, 1868'de İstanbul'da Rupen Kürkciyan (1825-1870) Matbaasında neşredilen, Ermenice *Muhtasar Coğrafya* adlı kitabının sonunda bulunan İstanbul Hanları listesinde (s. 74-87), Büyük ve Küçük Zafran Hanları, 63 ve 48 numaralar tahtında Kapalı Çarşı'nın içinde kaydedilmiştir (s. 78). Allah kısmet ederse, bu listeyi de bir makale mevzuu yapmayı tasarlamaktayız, zira İstanbul hanlarının tarihi için çok mühim bir kaynaktır.

Asıl mevzuya geçmeden önce, yazının müellifi Sarkis Tıbir Sarraf-Hovannesyan hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Bundan on yıl kadar önce tesbit ettiğimize göre, onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren, İstanbul Ermenilerinin kültür hayatında önemli rol oynayan ve asılları Eğin'in (bugün Kemaliye) Abuçeh ve Abçuğa köyünden olan, Hovyan veya Çobanyan ailesine mensuptur.

Bu aileden birçok ünlü şahıslar yetişmiştir. Birkaçını tanıtıyoruz. En eskisi

stanbul'da 1894 Depremi

Mardiros Hovyan'dır ki, ancak ismi bilinmektedir. Bunun oğlu İstepannos Hovyan, 1725'de Hacı olmak maksadıyle Kudüs'e giderken, İzmir limanının önünde geminin batması sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Ağabeyi Harutyun Amira Hovyan (?-1750), işbu ailenin en şöhretli siması olmuştur. Darphane'de sahip ayar görevinde bulunmuştur ki, Darphane nazırından sonra ikinci mühim vazife idi. İnciciyan'a göre bu görev eskiden daima Ermenilere verilmiştir.[1] Bu da Devlet nezdinde, Ermenilere güvenin yüksek olduğunu kanıtlamaktadır. Filhakika, şimdiye kadar, Eremya (?-1696), Haçuk ve Haçik (18. yüzyıl başlarında) ve Melkon Ağa (1740 sıralarında) isminde, Ermeni asıllı üç sahip ayar daha tesbit edebildik. Harutyun Amira hayratı ile de tanınmıştır. Bunun oğlu Mardiros Hovyan (?-1774) da zamanının tanınmış Ermenilerindendir.

Sarkis Sarraf-Hovannesyan'a gelince, pederi Hovannes Hovyan'dır. 1969'da, Balat Ermeni Kilisesi'nin eski kitabelerini asıllarından toplarken, mihrabın bahçe tarafındaki duvarının üzerinde, bu şahsa ait 1730 tarihli bir *haçkar*'a (haç şeklinde oymalı mermer taş) tesadüf ettik ki, o sene yapılan onarım münasebetiyle, hatıra bırakmış olduğu anlaşılmaktadır. Sarkis Tıbir'in soyadından, pederinin sarraflıkla meşgul olduğu tebeyyün etmektedir. Esasen, işbu ailenin eski fertleri ya sarraflıkla veyahut kuyumculukla uğraşmışlardır.

Sarraf-Hovannesyan'ın doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak, 1749'da, Silistreli Rahip Prohoron'un, Patriklik makamını rüşvetle ele geçirmek teşebbüsünde bulunması neticesinde, Patrikhane Kilisesi'nde meydana gelen arbedeyi müşahit olarak tasvir etmesinden, yaklaşık 1730-1735 seneleri arasında doğduğu düşünülebilir. Öldüğü tarih ise 1949'da, Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nda tarafımızdan meydana çıkarılan mezartaşının kitabesine göre, 7 Mart 1805'dir. Manzum kitabede, mühim olarak, muallimlik yaptığı ve iki defa evlendiği kaydedilmiştir.

Sarkis Tıbir'in kimin talebesi olduğu da bilinmemektedir. Ancak, 18. yüzyılda Balat'ta Melkisetek Tıbir (?-1780) isminde ünlü bir mütercimin yaşadığı bilinmektedir. Binaenaleyh, onun tarafından yetiştirilmiş olması muhtemeldir. 1769'dan ölümüne kadar, Balat'ta, Nusaybinli Aziz Hagop'un ismini taşıyan bir mektebin yönetmenliğini ifa etmiştir.

Üç tane Ermenice mühim eser bırakmıştır. Birincisi, 1771'de telif ettiği *Osmanlı Tarihi*'dir ki, bugüne kadar maalesef neşredilmemiştir. Bizce malûm iki yazma nüshasından birincisi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu hususu, bundan on yıl kadar önce, sayın Yılmaz Öztuna Bey'in, tarafımıza göndermek lûtfunda bulunduğu isim sayfasının fotokopisinden tesbit edebilmiştik. İkincisi ise, Erivan Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin (Ma-

İstanbul'da 1766 depreminden en çok zarar gören bina Vezir Hanı oldu. Bunun yanısıra Fatih Camii'nin kubbesi yıkıldı, Rüstem Paşa Camii büyük hasar gördü. Değişik kaynaklarda ise Yedikule'de surlardaki iki kuleyle, Galata'daki Kurşunlu Mağazası'nın da kulesinin yıkıldığı belirtilmektedir.

denataran) 10716 no.lu elyazmasıdır ki, daha önce Dr. Vahram Torkomyan'ın (1858-1942) tasarrufunda bulunmuştur. İkinci önemli eseri olan *İstanbul'un Topografik Tarihi (Vibakrutyun Gosdantnubolso)*, 1967'de Kudüs'de, sayın Ara Kalayciyan tarafından neşredilmiştir. Yazma nüshası, vaktinde Sarkis Tıbir'-in torunu Gazar Hovyan'a ait olmuştur. İkinci bir kopyası da eskiden Dr. V. Torkomyan'ın nezdinde bulunmuştur. Üçüncü kaydadeğer eseri ise, İstanbul Ermenileri tarihi ile ilgilidir ve dört ciltten ibarettir. Bu da zamanında Dr. V. Torkomyan'ın tasarrufunda bulunmuştur. Bugün maalesef izi kaybolan bu eseri de basılmamıştır.

Sarkis Tıbir'in ilk zevcesinin adı bilinmemektedir. İkincisinin ismi ise Çiçelya'dır. Bundan Hovannes ve Hovsep Çobanyan adında iki oğlu olmuştur. Her ikisi de kuyumculukla iştigal etmişlerdir. Hovannes Çobanyan'ın veya Hovyan'ın (1788-1850) mezartaşı pederinkinin çok yakınındadır. Bunun 1843'de, Galata'da, Alman Abresche tarafından çekilen *daguerréotype* bir fotografını, müteveffa araştırmacı Dr. Arto Mezburyan'ın (1879-1957) nezdinde seneler önce görmüştük. Birinci oğlu Bağdasar Beşiktaş'da yaşamıştır. Bunun da oğlu kuyumcu Hovannes Çobanyan, ünlü edip, şair, araştırmacı ve gazeteci Arşak Çobanyan'ın (1872-1954) babasıdır. İkinci oğlu Gazar Hovyan (?-1896?) Patrikhane ve cemaat görevlerinde bulunmuştur. Kızı ise, Emniyet Sandığı'nın ilk müdürü Mıgırdiç Papazyan'la (?-1884) evlenmiştir.

Hovsep Çobanyan'a gelince, iki oğlu bilinmektedir. Birincisi Mihran Çobanyan (1840-1912), Patrikhane'deki Maliye Heyeti'nde başkan olarak, uzun yıllar hizmette bulunmuştur. İkincisi Hagop Çobanyan, 1877'de Patrikhane Cismanî Meclisi'ne üye seçilmiştir. Kızı Yevpime Çobanyan-Avedisyan (1872-1950), tanınmış bir yazardır ve bilhassa *Anayis* mahlâsiyle bilinmektedir.

Sarkis Tıbir hakkında işbu bilgileri verdikten sonra, asıl mevzuya geçiyoruz.

Eski takvimle 11 Mayıs ve yeni takvimle de 22 Mayıs 1766'da vuku bulan işbu çok şiddetli depremin yılı, *Tarih Konuşuyor* dergisindeki yukarda sözü geçen yazımızın neşredilmesine kadar, Türkçe kaynaklarda 1765 olarak kaydedilmiştir. Zira, Hicrî 1179 yılı ancak bilinmekteydi. İnciciyan ve Sarkis Tıbir Zilhicce 13 olan Hicrî ayı ve gününü de bildirmişlerdir.[2] Venedik Mıkhitharist rahiplerinden İknadios Mıkhitharyan'ın, İstanbul'dan Venedik'e yazdığı 19 Haziran 1766 tarihli mektubunda, depremin Kurban Bayramının üçüncü gününe rastladığını, ve herkes umumiyetle evinde bulunduğundan, fazla zayiat olmadığını kaydetmektedir. Aynı şahıs, gününü Perşembe, vaktini ise güneşin doğmasından az sonra, yani eski saatle onu çeyrek geçe olarak iş'ar etmiştir. Süresi hakkında verilen bilgiler birbirini tutmamaktadır. Sarkis Tıbir iki dakika sürdüğünü yazmaktadır. İnciciyan ise, dört veya beş dakika devam ettiğini bildirmiştir.[3] Deprem esnasında korkunç gürültüler de işitilmiştir. Sarsıntılar, fasılalarla sekiz ay veya bir yıl kadar hissedilmiştir. Bunlardan 25 Temmuz'daki, birincisine yakın şiddette ve onun kadar tahripkâr olmuştur. Halk uzun müddet çadırlarda oturmak mecburiyetinde kalmış, ve bazı kimseler şuurunu kaybetmiştir. Padişah Sarayı da hasara uğradığından, Üçüncü Sultan Mustafa şehri terketmek mecburiyetinde kalmıştır. Birçok camiler, hanlar, saraylar ve sair kâgir binalar yıkılmış veya büyük hasar görmüştür. Bunlar arasında tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

Fatih Camii'nin bugünkü görünümü

Günümüzdeki görünümüyle Çemberlitaş'taki Vezir Hanı FOTOĞRAF/FATİH M.ÖZTAN

Galata'daki Kurşunlu Mağaza FOTOĞRAF/FATIH M.ÖZTAN

Fatih Camii'nin kubbesi tamamen yıkılmıştır.[4] Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa Camii'nin kubbesi de kısmen yıkılmıştır.[5] Kariye Camii'nin de kubbesi yıkılmıştır.[6] Keza, Eyüp Sultan Camii de yıkılmıştır.[7] Davud Paşa Camii de büyük hasara uğramıştır.[8] Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camii'nin de kubbesi çökmüş ve minaresi yıkılmıştır.[9] Eminönü'ndeki Rüstempaşa Camii de büyük hasar görmüştür. Eyüp'deki Şah Sultan Camii de yıkılmıştır. Şehremini semtindeki Behruz Ağa Camii'nin de minaresi yıkılmıştır. Galata'daki Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii'nin de, eskiden çan kulesi olan minaresi harabeye dönmüştür.[10] Keza, Koca Mustafa Paşa Camii'nin de kubbesi hasar görmüştür.[11]

Kiliselerden ise, yıkılan veya hasara uğrayan hiçbir bina zikredilmemiştir. Kanaatımızca, sebebi bu zamanlar Ermeni ve sair kiliselerin umumiyetle ahşap olmasıdır.

Diğer binalar arasında en fazla zarar gören Çemberlitaş'daki Vezir Hanı'dır ki, yerle yeksan olmuştur. Burada ikamet etmekte olan, zamanının ünlü Ermeni ilim adamlarından ve dilcilerinden Kayserili Diratzu Kevork Gesaryan, Sarkis Başpiskopos Sarrafyan'dan (1699-1773) o sıralarda satın aldığı ve henüz kullanamadığı matbaası ile birlikte, harabelerin altında can vermiştir.[12] 1950'de, Küçük Balıklı Mezarlığında, bu şahsın mütevazı kabirtaşına tesadüf etmiştik. Kısa kitabesinde, pederinin isminin Azarya olduğu kaydedilmişti. Eskiden New York'da müntesir, *Hayasdani Goçnak* (Ermenistan Çanı) adlı haftalık derginin 12 ve 19 Şubat 1955 tarihli nüshalarında, hakkında bir yazımız dercedilmiştir.

Saraylar arasında, İnciciyan, Beşiktaş veya bugünkü adıyle Dolmabahçe Sarayı'nın kısmen hasara uğradığını iş'ar etmiştir.[13] Az sonra göreceğimiz üzre, Sarkis Tıbir, Aynalıkavak Sarayı'nın da yıkıldığını yazmıştır.

Diğer binalar meyanında, Ermenice yazma bir Osmanlı Tarihi'nde, Yedikule'deki iki kulenin ve Galata'daki Kurşunlu Mağaza'nın Kulesinin yıkıldığı, keza Kapalıçarşı'da yer yer hasar meydana geldiği kaydedilmiştir. Şehid Papaz Komitas Kömürciyan'ın (1656-1707) torunu, İspanya Sefarethanesi'nin baş tercümanı Cosimo Comidas de Carbognano (1749-?) ise, Yedikule'nin üç kulesinin yıkıldığını, surların da büyük hasara maruz kaldığını zikretmiştir.[14] Diğer Ermenice bir kaynak, eskiden Ayia İrini Kilisesi'nde bulunan Cebehane'nin de yıkıldığını, ve bu sırada Ayios İoannis Khrisostomos'un (347-407) mezarının açıldığını, binanın onarımının da Avak isminde Kayserili bir Ermeni mimara tevdi kılındığını kaydetmiştir.[15]

Ölenlerin sayısı ise, elyazma *Osmanlı Tarihi*'nde 300 kadar olduğu kaydedilmiştir. Kapriel Başpiskopos Ayvazovski (1812-1880) ilâveten, şehrin su şebekesinin de hasara uğradığını yazmıştır.[16] İnciciyan, depremin İzmit'ten Erzurum'a, hattâ Macaristan'ın Prezburg şehrinden Viyana'ya kadar hissedildiğini de bildirmiştir.[17]

Sarraf-Hovannesyan'ın verdiği bilgilere gelince, metin Erivan'daki Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin 10721 sayılı elyazmasından alınmıştır (s.269-273). İşbu yazma, Sarkis Tıbir'in diğer yazma eserleri ile birlikte, Dr. Vahram Torkomyan'ın ölümünden sonra, Paris'deki Nubaryan Kütüphanesi'nin tasarrufuna geçmiştir. Ancak, Alman işgali esnasında yazmalar Almanya'ya götürülmüş, Sovyet ordusu Almanya'ya girdikten sonra da, Minsk Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Uzun yıllar orada kalmaları müteakip, onbeş sene kadar önce, Erivan'daki mezkûr kütüphaneye teslim edilmiştir. Muhteviyatında, İstanbul ve İstanbul Ermenileri tarihini ilgilendiren muhtelif mevzular mevcuttur.

Mümkün mertebe aslına sadık kalarak tercümesini sunuyoruz. Lisanı pek edebî değildir.

"Milâdî 1766, Ermenilerin 1215 yılında ve 11 Mayıs'ta, keza, Hicrî 1179 Zilhiccenin 13'ünde, perşembe günü, Paskalya'dan 19 gün sonra, sabahleyin saat onu çeyrek geçe, İstanbul'da, şiddetli gürlemeler, anî sarsıntılar ve çok korkunç gürültülerle, yaklaşık iki dakika süren bir deprem meydana geldi. Bazı kimseler, zelzelenin aşağı yukarı yarım saat sürdüğünü söylediler veya zannettilerse de, bu boşboğazlık idi ve hakikate uymamaktaydı. Şehir taş yığınlarıyla doldu. Muazzam camileri yıktı, bilhassa Ana Camii[18] ve Fatih tarafında inşa edilen Sultan Muhammed Camii'ni. Bunun yıkılması hususunda, Rumlar birçok kehanetlerde bulundular. Diğer camilerden bazılarının tamamını, bazılarının yarısını, bazılarının ise dörtte birini yıktı. Keza hanları ve bilhassa Vezir Hanı'nı ki, harabeleri altında birçok Hıristiyanlar hayatlarını kaybettiler. Bunlar arasında, mümtaz feylesof ve bazı milletlerin edebiyatına dahi vâkıf olan, Diratzu Kevork Gesaryan'ı zikretmek gerekir. Başlıcalarını söyleyeceğim, zira şehrin her tarafını, surların ve sair kâgir yapıların hepsini yıkıp harabeye çevirdi. Taşların yığınını gözyaşları gibi önüne indirdi. Keza, (Kapalı) *Çarşıyı da yaralayıp hasara maruz bıraktı ve kemerleriyle bazı kısımlarını yıktı. Paniğe kapılan birçok kimseler, üstü açık yerlerde ikamet ediyorlardı.*

Deprem ara sıra yeniden kendini hissettiriyordu. 9 Temmuz cumartesi günü geceleyin tekrar vuku buldu. Daha önce ayın 6'sında, gece saat üçte, Balat iskelesinin karşısında bulunan, ve Aynalıkavak tesmiye olunan semtteki Padişah Sarayı yıkıldı. İşbu ayın 25'inde, saat yaklaşık beşbuçukta, birincisinden aşağı kalmamak üzere, şiddetli ve korkunç bir deprem daha vuku bulup, birçok yerleri harabeye çevirdi. Ezcümle, Edirnekapusu denen kara tarafındaki surun kapısını yerle yeksan etti. Burada oturan Yahudiler ve Türkler harabelerin altında kaldılar.

Eski bir gravürde Eyüp Camii

İşbu seneyi böyle geçirdikten sonra, ertesi yıl 19 Ocak 1767'de, ikindi vakti, saat yaklaşık onikiyi çeyrek geçe, şiddetli bir zelzele daha oldu ve çok zarara sebebiyet verdi. Birçok kimseler, birden fazla sarsıntıların vuku bulduğunu beyan ettiler. Aynı ayın 27'sinde, gece vakti saat üçte, yine şiddetli bir sarsıntı hissedildi. 12 Mart gecesi, tekrar kuvvetli bir sarsıntı vuku buldu. Saat yedide de, korkunç gök gürültüleriyle ve şimşeklerle dolu yağdı. Yine bu ayın 25'inci, Perşembe günü, büyük orucun 25'inde, saat onbuçukta, kuvvetli sarsıntılarla deprem oldu. Biz bu esnada kilisede idik, ve sağ taraftaki Meryem Ana'nın mihrabının önünde ilâhiler terennüm ediyorduk. 30 Ağustos günü saat onbuçukta, 8 Eylül gecesi sabaha doğru ve aynı ayın 9'unda tekrar sallandık. Bu esnada fırtına ile şiddetli yağmur yağdı. Aynı saatta, Kartal'da şimşekle dolu geldi. Seller, 200 kişinin sulara kapılıp boğulmalarına ve evlerin yıkılmasına neden oldu. Sellerin sürüklediği kimselerden 25'den fazlası Yahudi imiş, ancak emin değiliz. Nihayet, sözümüze son verirken, günahlarımız sebebiyle, Allah'ın gazabının, kâh devamlı, kâh şiddetli ve kâh hafif olmak üzere, işbu senenin sonuna kadar, zaman zaman devam ettiğini kaydedelim. Bundan sonrasını ise ancak Tanrı bilir.

30 Eylül 1768'de, gece saat 11'de, tekrar deprem vuku buldu."

Bu vesile ile, İstanbul'un daha önceki iki büyük ve tahripkâr zelzelesini de kaydedelim.

Bunlardan birincisi Milâdî 986 yılında olmuştur. Ermeni tarihçisi Istepannos Asoğik (X-XI. yüzyıl) işbu depremde, Ayasofya'nın kubbesinin yıkıldığını, ve Bizanslı mimarların onarımını gerçekleştiremediklerini iş'ar ettikten sonra, 989'da tesadüfen İstanbul'da bulunan, dünyaca ünlü Ermeni mimarı Anili Dırtad'ın, üç yıl içinde (989-992) bunda muvaffak olduğunu ilâve etmiştir. Onun Ani'deki meşhur kathedrali gibi, Ayasofya'nın yeni kubbesi de, işbu onarımdan sonra tam bin yıl, bütün müteakip depremlere mukavemet etmiştir.

İkinci çok şiddetli deprem ise, 14 Eylül 1509 tarihinde vuku bulmuştur ve tarihçiler tarafından küçük kıyamet olarak adlandırılmıştır.[19]

Tanrı, güzel şehrimizi ve yurdumuzu bu gibi âfetlerden daima korusun

Burada yazımız sona ererken, yukarda sunduğumuz kaynağı lûtfeden, Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin müdür muavini, sayın Papken Çukasızyan'a şükranlarımızı beyan ederiz. □

[1] *XVIII.ci Asırda İstanbul*, İstanbul, 1956, s.21.

[2] *Tarabadum*, (Asrın Tarihi, 1750-1800), Venedik, 1825, cilt II., s. 253-254.

[3] *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi), Venedik, 1820, s.87; *Tarabadum*, s. 253. Kevork Tıbir Der-Hovannesyan, *Osmanlı Tarihi* (Ermenice elyazma), İstanbul, 1788, s.426.
İslâm Ansiklopedisi, cilt 5-II, s.1214/65.

[4] Çelik Gülersoy, *Kariye, Arkeoloji ve San'at*, 1978, sayı 7-8-9, s.20b.

[7] *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, cilt VII. s.4371a.

[8] *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 5-II, s.1214/64b.

[9] İnciciyan, *XVIII.ci Asırda İstanbul*, s.42.

[10] Sarkis Sarraf-Hovannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolso* (İstanbul'un Topografik Tarihi), Kudüs, 1967, s.39a.

[11] Ernest Mamboury, *İstanbul Touristique*, İstanbul, 1952, s.286.

[12] Rahip Kirkoris Kalemkâryan, *Sarkis Başpiskopos Sarrafyan'ın Biyografisi* (Ermenice), Viyana, 1908, s.111-112.

[13] *Amaranotz Püzantyan* (Boğaziçi), Venedik, 1794, s.119.

[14] *Descrizione Topografica dello stato presente di Costantinopoli*, Bassano, 1794, s.13.

[15] *Tırazark* (Ermenice salname), Antelias, 1971, s.198-203.

[16] *Badmutyun Osmanyan Bedutyan* Venedik, 1841, cilt II. s.307-308.

[17] *Tarabadum*, s. 253-254.

[18] Muhtemelen Ayasofya kasdediliyor. Ancak, diğer hiçbir Ermeni kaynağı Ayasofya'nın hasara uğradığını kaydetmemiştir.

[19] Prof. Dr. Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, İstanbul, 1976, s.23.

Bir Hıristiyan ve İki Ermeni

Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları

(Düşünceler ve Örnekler)

II

ROBERT ANHEGGER

ORMANİAN Ermeni kilisesindeki durumu şöyle açıklar: *Ils s'étaient laissés circonvenir par les missionaires de Pera, protégés et guidés par les représentants des rois Très — Chrétiens. Bien que les nouveaux catholiques ne cessassent de relever officiellement du patriarcat arménien, ils formaient un parti actif, qui ne tendait à rien moins qu, a s'emparer de l'administration nationale. Les conservateurs zélés de l'église, forts par le nombre et par leur influence auprès du Divan, fidèles aux traditions, usaient de tous les moyens pour dèjouir leurs menées. Comme les nouveaux adeptes entretenaient des relations suivies avec les étrangers, ils cherchèrent à les rendre suspects aux yeux du gonvernement. Telles furent l'origine et la signification des mesures provoquées par le patriarcat et édictées par le gouvernement contre les arméniens catholicisants; ces mesures qui ont été taxées de persécutions religieuses, n'était en rálité qu'une arme de combat. De leur côté, les néo-catholiques n'hésitaient pas à user de moyens analogues contre le patriarcat, qu'ils accusaient de favoriser les aspirations moscovites.* ("Onlar [Ermeni Katolikleri] Pera'nın misyonerleri tarafından ikna edilmiş oluyorlar ki bunlar Fransa Kralı'nın mümessili tarafından himaye ve idare ediliyorlar. Gerçi yeni Katolikler her zaman resmen Ermeni Patrikhanesini tanıdığını söylerse de bunlar kilise idaresini ellerine geçirmeye çalışan faal bir grubun üyeleridir. Öbür taraftа sayıca ve Divan nezdindeki tesiri bakımından kuvvetli olan, kiliseye sımsıkı bağlı olanlar ve geleneklere sadık olanlar bu tehditlerin önüne geçmek için her çareye başvuruyorlar. Yeni Katoliklerin ecnebilerle sıkı münasebetleri nedeniyle kiliseye sadık olanlar onları hükümet nezdinde şüpheli insanlar olarak göstermeye çalışıyorlardı. Patrikhanenin sebep olduğu tedbirlerin kaynağı ve anlamı budur ve bu tedbirler hükümet tarafından böylece Katolik Ermenilere karşı alınmış bulunuyordu. Bu takibat ya da dini takibat olarak kabul edilen tedbirler gerçekte kavga içindeki bir silahtı. Öbür taraftan yeni Katolikler Patrikhaneye karşı buna benzer çarelere başvurmaktan çekinmiyorlardı ve Patrikhanenin Moskova'nın gayretlerini sempatik gösterdiğini iddia ediyorlardı."[12])

Elbette bu sürtüşmelerde tek mesele Roma'ya ilişkin tavır değildi. Örneğin hükümeti son derece huzursuz eden 1752 olaylarının vesilesi, *kendi* metropollerini protesto eden Sofyalı Ortodoks Bulgarlardı. Bu protesto eylemi çok sayıda İstanbullu Ortodoks tarafından benimseniverdi, ancak bu sefer hedef Patrik Paisios idi[13] (Ayrıca bak. Örnekler II, No.5) - 1870'teki olaylarda ise Türkçe konuşan Ortodoksların (Karamanlıların) dinî ayinlerin Türkçe olarak yapılması talebi sözkonusuydu (bak. Örnekler II, No.9).

1820'den itibaren Protestan misyonerlik faaliyetleri de başlamıştı ve bu faaliyetin başlıca faili Amerikalılardı.

Bu konuda Osmanlı makamlarıyla olan zorluklar halledilebilmişti. Buna karşılık Rum Ortodoks kilisesinin direnişi sert ve kalıcı oldu.[14] Örneğin 1870 ve 1890'da bile yerli Ortodoks kilise yöneticileri, Amerikan İncil Derneği'nce gönderilmiş seyyar kitapçılara karşı düşmanca tavır almıştır. Şöyle dendi: "Protestan kitap satıcılarının ortaya çıktığı yerde düzensizlik vuku bulur."[15] Protestan misyonerler bilindiği gibi Ermeniler arasında Rumlardakinden çok daha başarılı oldu.[16] Ermeni protestanlarının hem sayıca artması, hem daha faalleşmeleri bu yüzden hem Katolik, hem Gregoryen Ermenileri aynı derecede tedirgin etti. Tepkiler gecikmedi. Nitekim Nordtmann 1853'te Merzifon'dan şunları nakleder: "Ermenilerden birkaç aile kısa bir süre önce Protestan kilisesine geçmişti ve (yerel makamlar) baskı uygulamakta gecikmedi."[17] 1854'te Tokat'taki Protestanlar öteki Hıristiyan mezheplerin yöneticilerince lânetlenir ve bir süre sonra da cemaatin buluştuğu ev Ermeni kilisesi üyelerince kundaklanır.[17a] Protestan okulların faaliyetlerine karşı örneğin Nisan 1875'te muhafazakâr gazete Basiret protestoda bulundu[18], ancak hiçbir sonuç elde edemedi. Bundan başka, Protestan misyonerler hakkında ve onların aleyhinde, bir Ermeni olan Artin Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamit'e yazılmış iki rapor bulunmakta.[19]

Bu arada -yine diğer nedenlerin arasında yabancı nüfuz politikasının[19a] da bir sonucu olarak- genel durumu karmaşıklaştıran ve tırmandıran yeni bir etken devreye girmişti: Milliyetçi cereyanların ortaya çıkışı. Yunanlılarda 18. yy sonlarında, Ermenilerde ve Bulgarlarda 19. yüzyılda oldu bu. Başka bir deyişle, *Millet* deyimi bir inanç birliği olmaktan bir ulusun ifadesine dönüşmeye başladı. Bu süreç, geniş yığınlar arasında aynı zamanda ve güçlük yaratmadan gerçekleşmiş olamaz. Kendi kilisesine olan derin bağlılık ve diğer kiliselere karşı olumsuz tavırlar buna izin vermeyecek kadar güçlüydü.[20] Rumeli ve bilhassa Anadolu'da büyük yığınlar halinde yaşayan Türkçe konuşan Rum Ortodoks ve Ermeniler için durum zor ve hatta trajikti. Türk sayılmaları im-

kânı onlar için yoktu, çünkü bunun için Müslümanlığı kabul etmeleri gerekirdi. O zaman da, bugün halen olduğu gibi, ancak Müslüman bir Türk gerçek bir Türk olabilir.[21]

Örnekler

Bu bölümde, 1. Dünya Savaşı sonrası döneme ilişkin örnekler de ele alınmıştır. Bunlardan genelleme yapılamaz, ancak eski önyargıların nasıl yaşamaya devam ettiğini göstermeleri bakımından ilginçtir.[22]

I) Rumlar ve Ermeniler

1) Ermeni-Rum düşmanlığı konusundaki en eski değinme, bildiğim kadarıyla şu eserde bulunmaktadır: *Hans Schiltbergers Reisebuch* (Hans Schiltberger'in Seyahatnamesi) (1394-1427), yayımlayan Valentin LANGMANTEL, Tübingen 1885, Bölüm 66, s.109-111.

2) Polonyalı Ermeni Simeon (1608-1619 tarihlerindeki yolculuğu sırasında) şunu saptıyor: "Rumlar eskiden beri Ermenilerin düşmanıdır... Bir Ermeni, tesadüf eseri bir Ruma ait bir kaptan yemiş ise, bu kabı derhal kıracaktır."[23]

3) İngiliz George SANDYS (1610'dan sonra yolculuk etmiştir) şunu belirtiyor: "(Ermeniler) herkesten çok nefret ettikleri Rumlarla bütün münasebetlerini kesmişlerdir."[24]

4) EREMYA Çelebi (1637-1695), önde gelen Ermeni şahsiyetlerinden biri olarak, Ermenilerin Rumlar tarafından "bokçu" diye adlandırıldıklarını[24a] nakleder. Eremya Çelebi Rumlar aleyhinde bir yazı yazmıştır ve anlattıkları arasında iki toplumun "kendi" Çingeneleri için giriştiği kavgalar da vardır.[25]

5) Michel LE FEBRE, 1650'den sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18 yıl geçirmiş biri olarak şu hükme varıyor: "Les Grecs haissent et méprisent toutes les Nations Chrestiennes, et sont hais reciproquement de toutes; mais perticulièrement des Armeniens... Les Grecs ne leur permettoient pas l'entrée dans leurs Eglises... de crainte, disoient-ils, qu'ils ne les polluassent."[26] (Rumlar tüm öbür Hıristiyan milletlerinden nefret eder ve onları horlar, onlar da Rumlara karşı aynı duyguları besler; ve bu konuda da en başta Ermeniler gelir... Rumlar kiliselerine onların girmesine izin vermez... ve gerekçeleri onların ayak basması halinde kiliselerinin kutsallığının bozulacağıdır.)

6) M.Pitton de TOURNEFORT (1710'dan sonra) diyor ki: "...cette inimitié est si grande, que si un Grec entre dans une Eglise Armenienne, ou un Armenien dans une Eglise Greque, les uns et les autres la croyent profanée et la bénissent de nouveau."[27] (...bu düşmanlık o kadar kuvvetli ki bir Rum, bir Ermeni kilisesine ya da bir Ermeni, bir Rum kilisesine girecek olursa, kiliselerinin kutsallığını kaybedeceğine ve yeniden takdis edilmesi gerektiği fikrindedirler.)

7) Karamanlı yazarlarının en önemlisi olan Evangelinos MİSAİLİDİS, *Temaşa-i Dünya*'da (1870/71) mezhepdaşlarını Ermenilere bakışlarından dolayı eleştirir: "Bir Hıristiyan ve iki Ermeni(den söz ederler), sanki Ermeniler Hıristiyan değilmiş gibi."[28]

8) Ermeni olan C.OSCAYAN, "The Sultan and his People" (Newyork) 1857) (Sultan ve Halkları) adlı kitabında bugünkü Yunanlıları eski Yunanlıların yozlaşmış torunları olarak adlandırır.[29]

9) Theodor WIEGAND'ın karısının annesine yazdığı bir mektuptan: "Arnavutköy, 27.11.1908... Seçim günlerinden birinde köyde Ermeni ve Rumlar arasında kavgalar çıktı ve bir Ermeni'nin evine hücum etmeye kalkıştılar, bu arada da kapı ve pencereleri paramparça ettiler."[30]

10) 1936'da bir (Karamanlı) Ortodoks ailenin bir Ermeni ile evlenen kızı evlatlıktan reddedilir.[31]

11) Şimdi 30 yaşlarında olan bir Rum, çocukluğunda kendisine şunun anlatıldığını hatırlıyor: Bir Rum ile bir Ermeni bahse girmiş. Hangisinin üzerine Kutsal Ruh inmeyecek olursa, o kişi ötekinin dışkısını yiyecekmiş. Kaybeden Ermeni olmuş. Bu yüzden de Rumlar, Ermenilerin hazırladığı bir yemeğe elden geldikçe el sürmezmiş.[32]

12) 1950/51'de Ermeni bir tüccar bir Rum kadınıyla evlenir. Aynı sokakta oturan yaşlı bir Ermeni kadının yorumu şu olur: "Bir Ermeni bir Rum kızıyla nasıl evlenir? Rumlar Hıristiyanlığın ne olduğunu bilmez bile."[33]

13) 1960'ta, o sırada yaklaşık otuzbeş yaşında olan Atina'daki bir Ermeni, dedesinden ve babaannesinden, İzmir'de Rum tüccarlarla mücadelenin Türk bürokrasisi ve şovenizmiyle olandan daha sert olduğunu duyduğunu anlatmıştır. 19. yy. sonlarında ve 1. Dünya Savaşı'nda çok sayıda Ermeni öldüğü zaman, Rumların açıkça sevindiği görülmüş. Aynı kişi ayrıca, bir Ermeni olarak Yunanistan'da karşılaştığı güçlüklerden ve bu yüzden göç etmeyi düşündüğünden söz etmişti.[34]

II) Rum Ortodokslar ve Katolikler

1) Rum Ortodoks patriğinin Bosna'daki Katoliklerden vergi alması özel fermanlarla (örneğin 1499 ve 1597'de) men edilir.[35]

2) I.Kyrillos LUKARIS olayı. Bak. baştaki Düşünceler bölümü.

3) I.Kyrillos'un halefi II.KYRILLOS, 1638'de Papa VIII. Urban'a sadakat yeminini imzalar. Bu duyulduğunda Kutsal Sinod ve Osmanlı hükümeti aynı oranda öfkeyle tepki gösterir ve II. Kyrillos 1639'da Kuzey Afrika'ya sürülür.[36]

4) Rum Ortodoks Patrikliği 1722'de Katolikliğe dönmeyi men eden bir ferman çıkarılmasını başarır. Dönmeler Rum Ortodoks kilisesine geri dönmek zorunda bırakılır ve Katolik misyonerlerin faaliyetleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan "Frenkler"le sınırlanır.[37]

5) Patrik PAISIOS Katolik vaftizi geçerli kabul ettiği için öfkeli müminlerin saldırısına uğrar. Korunması için Yeniçerilerin müdahalesi zorunlu olur.[38] Bak. yukarıdaki Düşünceler bölümü.

7) 1757'de Katolik vaftizi geçerli kabul eden KALLINIKOS, Fransızların baskısı ile patrik olur. Tahta geçiş töreninde öfkeli bir kalabalığın saldırısına uğrayan Kallinikos, ancak Türk güvenlik güçlerinin müdahalesiyle canını kurtarabilir.[39]

7) İzmir'de 1844'te bir Rum Ortodoks kızı bir Katoliğe olan aşkından onun inancını kabul eder ve bu yüzden kardeşlerinin kötü muamelesine maruz kalır. Katolik ve Rum Ortodoks piskoposlar arasında bu vakadan dolayı sert dilli bir mektuplaşma gerçekleşir.[40]

8) 1861'de bir Bulgar-Katolik Birliği kurulur. Roma'da kendisine Başpiskoposluk ünvanı verilen Josif SOKOLSKI İstanbul'a dönüşünden iki ay kadar sonra Ruslar tarafından Odesa'ya kaçırılır ve orada cemaatine, Ortodoks kilisesine döndüğünü ilân eden ve "Çoban mektubu" denilen bir beyanname yazmaya mecbur edilir.[41]

Aşağıda bahsedeceğimiz olay katoliklerle ilgisi olmadığı halde bu bölüme almayı uygun gördük.

9) Kumkapı ve Langa semtlerindeki Türkçe konuşan Ortodokslar dini ayinlerin Türkçe yapılmasını talep eder ve Kayseri'ye de kendi istedikleri metropolün atanmasında diretir (1870). Rumca konuşan kilise makamlarının başvurusu üzerine duruma güvenlik güçleri müdahale eder.[42]

III) Ermeniler ve Katolikler

1) 1540/43: Roma yanlısı Patrik CHATSCHATUR görevinden alınır. Halefi TAVIT, Osmanlı Hükümeti nezdinde, Patrikhane Okulu'nda faaliyet

gösteren Katolik misyoner Clemens Galano'nun (devlete karşı) sadakatsizlik ettiği şikayetinde bulunur. GALANO tutuklanır, ancak Fransa elçisinin araya girmesiyle yeniden serbest bırakılır.[43]

2) TO'VMA 1644'te iki ay Patrik olarak görev yaptıktan ve 10 yıl Roma'da ikâmet ettikten sonra 1657'de daha yüksek bir tayin bedeli ödeyerek ikinci kez Patrik olmayı başardı. İstanbul'daki Ermeni cemaatı Roma yanlısı olduğu gerekçesiyle toplu halde ona karşı çıktı. Temmuz 1658'de Ermeni cemaatının şikayeti üzerine "Frenk" suçlamasıyla tutuklandı. Ermeni cemaati, To'vma'nın rüşvet yoluyla yeniden serbest kalabileceğinden endişe edince SİNAN Paşa'ya başvurarak hakkında idam cezası verilmesini sağladı. Sonuçta To'vma zehirlenerek öldürüldü (1 Ağustos 1658).[44]

3) 1704'te ikinci kez Patrik olan AVEDİK, Katolikliğe inanan Ermenileri, kendisinin azlinden sorumlu tutar ve bu yüzden onları takibata uğratır. Bunun üzerine Fransa elçisi nüfuzunu ve parasını kullanarak onun görevden alınmasını (14.II.1706), Tenedos adasına (Bozcaada) sürülmesini (30.IV.) başarırır ve oradan da ajanlarına Fransa'ya kaçırtır. Avedik, Fransa'da bir süre zindanda tutulduktan sonra Katolikliği kabul etti.[45]

4) Katoliklere karşı çok sert bir politika izleyen Patrik HOVANNES, Katolik zanlısı Ermenileri tutuklattı ve 9 kilise görevlisini *Millet* mahkemesine çıkardı (1707). Sanıklar Katolik olduklarını doğruladı ancak "Frenk" olmadıklarını beyan ettiler. Buna rağmen mahkeme onları "hain" olarak bir Şeriat mahkemesine sevk etti. Sekizi Müslümanlığı kabul ederek canını kurtardı, birinin ise başı vuruldu.[46]

5) Ermeni Kilisesini reorganize eden Hovannes KOLOT da (1715) Katolik Ermenilere karşı sert bir mücadele sürdürdü. Bunun sonucunda İstanbul ve Anadolu'da çok sayıda Katolik Ermeni tutuklandı.[47]

6) Resim tartışması (Papa'nın resminin asılması) sofu Ermenileri galeyana getirdi ve Patrikhaneye doğru bir protesto yürüyüşü yapıldı. Olaylar çıkınca, Türk güvenlik güçleri müdahale etmek zorunda kaldı, ölenler ve yaralananlar oldu.[48]

7) 1828'de tüm Katolik Ermeniler İstanbul'dan sürüldü. Takibat Anadolu'da da sürdürüldü. Osmanlı Hükümeti, Katolik Ermenilerin "Frenkler" olarak Yunan ihtilâlcilerine ve onları destekleyen Hıristiyan devletlere sempatizan olduğundan kuşku duymaktaydı. Ermeni Patriği Karabet de aynı fikirdeydi. 1830'da Fransız müdahalesi sayesinde sürgünlerin geri dönmesine izin verildi ve 5 Ocak 1831'de bir Katolik Millet'in kurulması için izin çıktı.[49] Ankara'ya sürülen Katolik Ermenilerin en azından bir bölümü İstanbul'a geri dönmedi. Ankara'da kalarak oradaki Ermenilerin önderliğini ele geçirdiler ve Katolikliği başarılı bir şekilde yaymaya giriştiler.[49a]

8) "Katolik Ermenilerin en köklü haklarına dokunmakla kalmayıp Osmanlı Hükümeti'nin hükümranlık haklarına bile el atan *Reversurus* 'bulla'sı" (Papalık emri) (1872)[50] İstanbul'daki Katolik Ermeniler arasında çatışmalara yol açtı ve bunlara ancak Türk güvenlik güçlerinin müdahalesiyle son verilebildi. Fransa elçisinin Vatikan'dan yana çıkışı, o zamanki Başvezir Mahmud Paşa'nın hiddetlenmesine yolaçtı.[51]

9) Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasındaki sevmezlik günümüze kadar devam eder. Kendisine tanıdık bir başka Ermeni'nin ev adresi sorulan Ermeni bir dükkân sahibi bağırarak şu cevabı verir: "O pis Katolik Ermeni!"[52] (1955).

10) Tamamen güvendiğim bir kişiye şu bilgiyi borçluyum: Kars ilinde Rus egemenliği (1877-1921) sırasında, halkı Estonlardan ve Volgalı Almanlardan oluşan Luteryen bir köy kurulmuştu. Bu köyün kilisesi, Volgalı Alman asıllı bir kişiye gençliğinde anlatıldığına göre, 19. yüzyılın sonlarına doğru 'yabancı', yani Gregorgen olmayan bir kilise olduğu için Ermenilerce tahrip edilmişti. □

ÇEVİRİ: EROL ÖZBEK

---

12 Malachia Ormanian, ci-devant patriarche arménien de Constantinople (İstanbul Ermeni Eski Patriği) *L'Eglise Arméenienne*, Antélias-Liban, 2. baskı, 1954, s.65. — İstanbul Ermeni Patrikhanesi Kütüphanecisi Sayın Kevork Pamukciyan'ın verdiği bilgiye göre Ormanian 1841'de doğmuş, 1896'da Patrik olmuş, 1908'de istifa etmiş, 1918'de ölmüştür ve bir Ermeni Tarihi'nin yazarıdır. 1. cilt 1912'de, 2. cilt 1914'te İstanbul'da yayınlanmıştır. Burada alıntılanan *L'Eglise Arméenienne*'nin birinci baskısı 1910'da İstanbul'da yapılmıştır.

13 Karş.: Örnekler II, No.5. — İştirak edenlerin sayısı 5.000-10.000 arasında tahmin edilmekte. Fransız elçisinin bu konudaki bir raporunda şöyle deniyor: *Il se trouva près de 10000 Grecs, qui forcèrent la garde turque du Patriarche. Cette espèce de soulèvement des Grecs, qui n'a dit-on aucun exemple depuis la prise de Constantinople, avoit causé une telle épouvante au sérail, que le Grand Seigneur envoya-it message sur message au Grand Visir pour apaiser tout à quelque prix ce fût.* ("10 bin kadar Rum toplanmıştı ve bunlar Patrikhanenin muhafızlarını zorluyordu. İstanbul'un fethinden bu yana Rumların bu türden ilk başkaldırışının bu olduğu söyleniyordu ve bu olaylar Saray'da öyle bir etki yaptı ki, Padişah ne pahasına olursa olsun durumu kontrol altına alması için Başvezir'e haber üstüne haber gönderiyordu.)

14 Protestanlığa geçmiş bir Rum-Ortodoksa öylesi bir baskı uygulanır ki, -en azından şeklen- Doğu kilisesinin kucağına geri döner (Küçük Asya, 1861), H.J. van Lennep, *Travels in little-known parts of Asia Minor* iki cilt, London 1870, II, s.3. — Karamanlı gazete Anadolu'da (Yunan harfleriyle Türkçe) 1891'de şu acayip habere yer verildi: Bir Protestan babanın çocuğu yanlışlıkla Rum-Ortodoks olarak vaftiz ediliyor. Bu yüzden Protestan misyoneri çocuğu arındırmak amacıyla çocuğun derisinin soyulmasını tavsiye etmiş. Bak. Kar. I, s.174 vd. ve Kar. II, s.157.

15 *Angeliaforos* 1872, no.42, 43 ve 1890, no.36 ve 42. Amerikan misyonerler merkezi (American Board) tarafından İstanbul'da "Karamanlıca" olarak, biri büyükler, biri de çocuklar için iki ayrı sayı olarak çıkarılan bir haftalık dergiydi.

16 Frazee s.264 — Amerikan misyonerleri ile Ermeni Protestanları arasında 19. yüzyılın son üçte birinde ayrılık çıktığı anlaşılıyor. Bak. Kar. II, s.157 (dipnot 26 yerine 24 olacak).

17 A.D.Mordtmann, *Anatolien, Skizzen und Reiseberichte aus Kleinasien* (1850-1859), Hannover 1925, s.88. (Anadolu, Küçükasya'dan skeçler ve gezi notları).

17a H.J. van Lennep, *Travels*, I, s.154, 194 vd. ayrıca bak. s.143 vd.

18 *Stambul und das moderne Türkentum von einem Osmanen*, Leipzig 1877, s.194. (Bir Osmanlının ağzından İstanbul ve modern Türkler, yazar Mordtmann'ın kendisidir.)

19 Bak. Kar. I, s.198, dipnot 37. — Yahudi *Millet*'inde de düzensizlikler çıktı. 1862'de hoşnutsuz Yahudilerin giriştiği bir protesto yürüyüşü zor kullanılarak dağıtıldı. Karş. K.S.Sel, *Türk Masonluk Tarihine Ait Üç Etüd*, İstanbul 1972, s.39 (Bu kitaptan haberdar olmamı Sayın Süha Umur'a borçluyum).

19a Colmar Freiherr v.d. Goltz, ki bunu değerlendirebilecek durumdaydı, bu konuda şunu yazar: "Genelde çeşitli halklar arasında düşmanlık yoktur. Ancak halkların içinde siyasi hayatın uyanışıyla, ki çoğunlukla kaynağını dıştan gelen ajitasyona borçludur ve bu kıpırdanışın Sultan'ın alçak muhbirleri tarafından istismar edilmesi, yakın zamanda bu ikiliği körüklemiş ve nihayet harıl harıl yanan bir aleve dönüştürmüştür. O zamana kadar barış içinde yanyana yaşanırdı." *Anatolische Ausflüge* (Anadolu Gezintileri), Berlin, yılı belirsiz (Önsözü 1896'ya ait), s.36.

20 Victor Bérard, *La Macédoine*, Paris 1877, s.25: "*La question méme de la lan-*

gue est secondaire: on rencontre des sentiments hellénique ou bulgare chez des paysans qui ne parlent que le turc." ("Dil sorununun kendisi talîdir; Ancak Türkçe konuştukları halde kendilerini Yunan ya da Bulgar telâkki eden köylülere rastlanırdı.") Osmanlı İmparatorluğu içinde Hıristiyanlar arasındaki sürtüşme ve çekişmelerin konuyla ilgilenen bir gezgin üzerinde ne denli üzücü bir izlenim yarattığını J.Baker'in aşağıdaki sözleri gösteriyor (*Die Türken in Europa.* - Avrupa'daki Türkler- İngilizce'den tercüme. Stuttgart 1878, s.358): "Hıristiyan nüfus arasındaki dinî kavgalar bu devlet için büyük ve hattâ belki de en büyük felâkettir."

21 Karş. msl. G.Jaeschke, *Die christliche Mission*, yıl 1956, s.74 vd.: "1928'de dört Türk kızı Hıristiyanlığa geçtiğinde resmî makamlar, genç Türklerin Hıristiyanlığa çekilmesini, ulusal karakterin yozlaşması olarak nitelemişti."

22 19. yüzyılın sonlarındaki yakınlaşma çabaları, örneğin Düşünceler bölümünde ve dipnot 12'de sözü edilen Ermeni Patriği Ormanian'ın çabaları konusunda bak. H.GELZER, *Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient* (Türk-Rum Şarkından ruhani ve dünyevi şeyler), Leipzig 1900, s.105 vd. Ayrıca karş. Baron W.GIESL, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*, Berlin 1927, (Yakın Şark'ta iki onyıl).

23 Karş. kar. II, s.158.

24 SANDYS, *eines Engellanders Reise durch Europam Asiam und Africam gethan*, Franckfurt 1669, s.266 vd (İngilizce'den tercüme). (Bir İngiliz olan Sandy'nin Avrupa, Asya ve Afrika'ya yaptığı seyahatler.)

24a *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish Poem "The Jewish Bride"* (Eremya Çelebi Kömürcüyan'ın Ermeni-Türkçe şiiri 'Yahudi gelin') yayına hazırlayan Avedis K.SANJTIAN ve Andreas TIETZE, Budapeşte 1981, s.37.[8]

25 Kar. II, s.158. Sorun, iki kiliseden hangisinin Çingenelerin vergilerini toplayacağı konusundaydı.

26 *Theatre de la Turquie, s.408* vd. — Şüphesiz buna benzer ifadeler hiç de az değildir (bunları aslını araştırmadan genellemek doğru değildir); örneğin az önce değindiğimiz SANDYS, şöyle ifadeler kullanıyor (a.y.s. 177): "(Rumlar) istisnasız tüm yabancı Hıristiyanlarca sadakatsiz insanlar olarak suçlanır ki bundan bir atasözü doğmuş / Che fida in Grego, sara intrigo: kim ki bir Ruma güvenirse / o ki aldatılır. Bu, bugün de kullanılan bir atasözüdür." Ayrıca karş: M.GUER, *Moers et Usages des Turcs I* (Türklerin töre ve âdetleri I), Paris 1746, s.121, dipnot a ve b: ("Les Grecs si fiers jadis, aujourd'hui vils esclaves, ont appris sans murmure à porter leurs entraves. A ce compte, quand parmi nous on dit de quelqu'un qu'il est Grecs, on ne fait pas son éloge.") ("Eskiden o denli gururlu, bugünse zavallı köleler olan Rumlar, zincirlerine şikayet etmeden katlanmayı öğrendiler. Bu bakımdan, aramızda birisi bir diğerinden Rum diye söz ederse bu hiç de övgü sayılmazdı.")

— Bu sevmezlik bilindiği gibi karşılıklıydı. 1855'de bile bir raporda şöyle denmektedir (Rijksarchief Den Haag, Inventaris Constantinopel, nr.101): Rumların Avrupalıları sevdiği hayalini Avrupa'dan silip atmak isterim."

27 *Relation d'un Voyage, s.161.*

28 Kar. II, s.158. 1883'te bile V.I.KANDI, Bursa üzerine bir kitabında (Atina 1883) Ermenileri Hıristiyanlardan saymaz. Bak. J.H.MORDTMANN'ın yazısı, *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, Nr.5 (1884), s.149 vd.

29 Bu kitaptan yararlanma imkânını sayın Kevork PAMUKCİYAN'a borçluyum.

30 Theodor WIEGAND, *Halbmond im letzten Viertel*, (Son çeyreğindeki hilâl), München 1970, s.116.

31 Kar. I, s.198, dipnot 39. Karamanlı bir aileden gelen Bayan Maria N. bunu ocak 1984'te doğrulamıştır.

32 Bak.Kar.I, s.198, dipnot 39. Bu öykünün yerleşikliğini de yukarıda adı geçen Bayan Maria N. doğrulamaktadır. Bayan Maria, başka bakımlardan son derece değer verdikleri Ermeni komşularının bayram günleri dolayısıyla getirdiği topikleri (topik çok makbul bir Ermeni mezesidir) bu yüzden derhal çöpe attıklarını hatırlıyor. Bu bağlamda, Adana'nın 1. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransızlar tarafından işgali sırasında da Fransız komutan tarafından gönderilen bir böreği bir Türk ailesinin kabul ettiğini, ancak zehirli olabileceği korkusuyla attığını da ekleyelim. Bak. Oğuz ATAY, *Bir Bilim Adamının Romanı*, Ankara, 1975, s.24.

33 Karş. Kar.II, s.158.

34 WDR (Batı Alman Radyo Televizyonu)'de redaktör olarak görev yapan Bay Klaus LIEBE bunu bana mektupla bildirme nezâketini göstermiştir.

35 BIEGMAN, *The Turco-Ragusan Relationship ...*, s.154.

36 RUNCIMAN, s.276.

37 FRAZEE, s.155.

38 FRAZEE, s.161 vd., Th.P.PAPADOPOULLOS, *Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, (Türk egemenliği altındaki Rum Kilisesi ve halkının tarihine ilişkin incelemeler ve belgeler), Brüksel, 1952, s.213 vd. Ayrıca bak. Kar.II, s.157.

39 FRAZEE, s.162.

40 L.ROSS, *Reise in Kleinasien, Mai-Juni 1844* (Küçükasya'da yolculuk, Mayıs-Haziran 1844), Halle 1850, s.167 vdd. Bundan bir yıl sonra İzmir'de Rumca konuşan Katolikler için Latin harfleriyle şu kitap yayımlanır: *Meletes dhia oles tes imeres tu chronu dhia tin neotita*, Smirni, Tipografion Aht. Damiano, 1845. 598ss., Oktav.

41 FRAZEE, s.244 vd.

42 *Pravo*, İstanbul'da yayımlanan bir Bulgar gazetesi. 28 Mart 1870 ve 10 Mayıs 1871 tarihli nüshalar. Ayrıca karş. Bükreş'te yayımlanan *Svoboda* gazetesi, 3 Nisan 1870 tarihli nüsha. Ayrıca bak. Kar.II, s.155. Sayın Prof. Dr.A.TIETZE'ye kaynak temini ve Sayın Dr.L.A.HIRSCH'e (Amsterdam) tercüme konusundaki yardımları için teşekkür borçluyum.

43 FRAZEE, s.129.

44 Bu bilgi, kendisine başkaca yardımlarından dolayı da teşekkür borçlu olduğum Bay Kevork PAMUKCIYAN'ın bildirdikleri arasındadır. — FRAZEE, 13. sayfada ayrıntı vermiyor ve biraz farklı bir yıl belirtiyor: 1657-1659.

45 Bay Kevork PAMUKCİYAN'ın bildirdiğine göre. FRAZEE ise eserinin 180. sayfasında yıl olarak 1703'ü belirtiyor.

46 FRAZEE, s.180 vd.

47 FRAZEE, s.181.

48 FRAZEE, s.258.

49 FRAZEE, s.258 vd. ve Kar.II, s.154'te bazı ek bilgiler bulunur. Karş. ayrıca: İmzasız yayımlanmış olan şu kitap: *Rome et l'Arménie, depuis le commencement du IVe siècle jusqu'à l'émancipation des catholiques Arméniens en 1830*, Roma ve Ermenistan, IV. yy. başlarından, Katolik Ermenilerin 1830'da Gregoryen kilisesinden ayrılmasına kadar.) Paris, yıl belirtilmemiş. Bu kitapta Ermeni Patrikhanesine yönelik son derece ağır saldırılar yeralmakta. — Evangelinos MISAILIDIS, *Temaşa-i Dünya*'sında s.522/3, Ermenilerin sürülmesinin siyasi nedenleri olduğunu vurguluyor: "Sebep politikacı bir kaç şüphe idi."

49a Karş. van LENNEP, II, 1762.: "Ankara'nın Katolik Ermenileri, Doğu'nun en bağnazlarıdır. Çoğunluğu Ermeni kilisesi içindeki kardeşlerinin kışkırtmasıyla aleyhlerinde girişilen takibatın sürgünleridirler; onlar Ermeni kilisesinden ayrılıp Roma'nın yanlış yolunu benimsediler, çünkü böylelikle Fransız himayesi altına gireceklerinden emindiler. ...Onları (Ermeni Kilisesinin taraftarları) Ankara'dan söküp atmak için her tür çaba gösterilmiştir ve bunda büyük ölçüde başarılı olunmuştur. Bu kentin Ermenileri, çoğunlukla Roma kilisesine geçtiler, çünkü Katolik kardeşlerinin gayretleri sonucunda Türkler Ermeni kilisesine bağlı olanlara öyle ağır salian (vergi) uygulandı ki bu yükü daha fazla göğüsleyemez oldular." Bu bilgiler, MORDTMAN'ın *Anatolien* adlı kitabında s.380'de verdiği sayılarla da doğrulanır. Buna göre kentte 1859 yılında 2.600 katolik Ermeni hanesi, 300 eski Ermeni hane, 800 Rum, 80 Yahudi ve 8.220 Türk hane bulunmaktaydı.

50 *Stambul und das moderne Türkenthum.* s.107.

51 A.y. s.115. Kavgalar konusunda karş FRAZEE, s.264 vdd.: The Catholic Armenian schisma (Katolik Ermeni ayrılığı) Çatışmaları ANGELIAFOROS, Büyükler için Türkçe sayısı, 1872, No.22 ve 30 anlatır. Karş. ayrıca: Kar.I, s.190, dipnot 41.

52 Bir Türk dostumun aktardığı bir olaydır bu. Anlattığına göre Notre Dame de Sion Lisesi'nin çevresinde Cumhuriyet Caddesi'ne paralel sokaklardan biri sözkonusudur.

İşçi Hareketi Tarihçileri Uluslararası Konferansı

Linz Notları

METE TUNÇAY

İŞÇİ Hareketi Tarihçileri Uluslararası Konferansları'nın 23. Linz toplantısı, 8-12 Eylül 1987 tarihleri arasında yapıldı.

Konferans iki ana konudan oluşuyordu:

- 1917/18'de Barış Sorunu ve İşçi Hareketi,
- İşçi Hareketi Tarihini Yeni İletme Biçimleri (Kitle İletişim Araçları)

Bu bölümlerden ilkine, Hollanda'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nden Dr. Orhan Silier'le birlikte, "1911-22 Yılları Arasında Türk Solcuları ve Savaş" başlıklı (İngilizce) bir bildiri sunarak katıldık. Bildirinin benim hazırladığım bölümlerinde, Türk okuyucuları için pek yeni bir şey yoktu. *Tarih ve Toplum*'da, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-25, Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler* ve *Bilineceği Bilmek*'te daha önce yayımladığım malzemeden bazı noktaları toparlayıp aktarmakla yetindim. Orhan'ın, çalıştığı kurumun arşivinden yararlanarak yaptığı katkılarda ise, iki önemli yenilik vardı.

Bunlardan biri, 1917 Stockholm Kongresi'ne katılan Türklerle ilgili. Benim *Türkiye'de Sol Akımlar* kitabımda, şöyle yazıyor:

"Savaşın sonlarına doğru, toplumcu ilkelere uygun bir barış sağlanması için bir takım Hollandalı ve İskandinavyalı solcuların önayak oluşu ve Rusların desteklemesiyle, 1917'de Stockholm'de yapılmak istenen bir uluslararası sosyalistler toplantısına Türklerin de katılmasını, İttihat ve Terakki Hükûmeti faydalı görmüştür. Bu amaçla, birinci kere Nissim Masliyah, Dr. Âkil Muhtar ve Hüseyinzade Ali [Turan] beyler, ikinci kere de yine Nissim Masliyah ve Salâh Cimcoz beyler Stockholm'e gönderilmişlerdir. Fakat, bir Türk Sosyalist partisini temsil etmek iddiasında olan bu 'evcil-solcu' delegeler, konferansa kabul edilmemişlerdir." (s.69)

Dipnotlarına göre, delegelerin adları, Avram Galanti'nin *Türkler ve Yahudiler*'inden (hattâ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde, Dr. Hüseyinzade Ali'nin 14 Temmuz günü Rosanof'la tartışırken söylediği bazı sözleri aktarmakta!); yetki belgeleri onaylanmayarak geri çevrildikleri, (bu "burjuva-polis" partisinin kuruluş öyküsünü de anlatan) Sovyet tarihçisi A.Şnurov'un *Kemalist Devrim ve Türkiye Proletaryası* incelemesiyle Amerikalı Tarihçi G.Harris'in *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları* kitabından.

Şimdi ise, ortak bildirimizde, Orhan şunları söylemektedir:

"Stockholm Konferansı'nı Örgütleme Komitesi'nin tutanakları ve (arşivdeki) ilgili malzeme, bu iddiaları doğrulamıyor. Örgütleme Komitesi'nin belgeleri, Türkiye'den gelen iki delegenin [Prof. Alli Hüssein ve milletvekili Mazliach] barış ve uluslararası antlaşmalar genel konusu üstüne sözlü açıklamalar yaptıklarını ortaya koyuyor.[1] Conférence Socialiste Internationale de Stockholm: Programmes déposés par les Partis *başlıklı, teksir edilmiş bir metinde ise, durum biraz farklı bir biçimde anlatılıyor. Buna göre, Hollanda-İskandinavya Komitesi, 12 Temmuz'da 'bilgi almak için, Türkiye'deki işçi örgütlerinin bir delegasyonu'nu kabul etmiştir. 'Türk Sosyalistleri' başlığıyla yayımlanan görüşme özeti, 'Konferansa katılmak ve Türk Sosyalistlerinin Uluslararası (enternasyonal) Sosyalist Büro'ya üye olmalarını sağlamak amacıyla iki sosyalistin geldiği'ni belirtiyor. Bu özette, Türk delegelerinin Boğazlar ve Ermeni sorunu üstüne görüşleri sunulmaktadır.*[2]

Hollanda-İskandinavya Komitesi'nin Camille Huysmaus'ın eliyle tutu-

INTERNATIONALE TAGUNG DER HISTORIKER DER ARBEITERBEWEGUNG (ITH)

INTERNATIONAL CONFERENCE OF HISTORIANS OF THE LABOUR MOVEMENT (ITH)
CONFERENCE INTERNATIONALE DES HISTORIENS DES MOUVEMENTS OUVRIERS (ITH)

Ehrenmitglieder BM a D Dr Hertha Firnberg, Dr Susanne Miller (BRD), Edith Stein Leit Sekr Alfred Stroer
Vorstand Geschaftsfuhrer Rudolf Neck, Geschaftsfuhrer Stellvertreter Dieter Bowe (BRD), Winfried Garscha, Masao Nishikawa (Japan), Leonid Minaew (UdSSR), Karl R Stadler Kassier Herbert Steiner, Kassier-Stellvertreterin Johanna Lendwich Schriftfuhrer Wolfgang Neugebauer Schriftfuhrer-Stellvertreter n Brigitte Galanda Weitere Mitglieder Herbert Exenberger, Eric Fischer (Niederlande), Ernst Hanisch, Gottfried Hatzl, Helmut Konrad, Max Lotteraner Wolfgang Maderthaner, Helene Maimann, Gustav Otruba, Franz Pichler, Wilhelm Rausch, Norbert Schausberger, Helge Zoll sowie aus dem Internationalen Beirat Centre Famaul de Ben Akoun (Algier), Forschungsinstitut d Marxismus d Parteihochschule b ZK d KP Chinas (Peking), Helmut Gruber (USA), Janos Jemnitz (Ungarn), Rein van der Leeuw (Niederlande) Etienne Richard M Bayal (Zaire), Esther Schumacher (Mexiko), Horst Schumacher (DDR), Feliks Tych (Polen) Lars Wessmann (Schweden), Kontrolle Felix Czeike, Anton Pelinka, Anton Staudinger Vertreter der ITH bei der UNESCO Felix Kreissler (Paris)

lan zabıtlarında, bu iki delegeyle yapılan, yukarıda andığımız özet ve sözlü açıklamanın notlarında değinilen konulardan başka noktaların da kapsandığı bir görüşmenin tutanakları vardır.[3] *Bu zabıtlarda, delegelerin Konferansa kabul edilmeleri sorunu iki kez geçmekle birlikte, ne burada ne de Konferansla ilgili diğer belgelerde, konunun kesin bir karara bağlandığına dair herhangi bir belirti bulunmaktadır.*

Eldeki malzemeden, bazı Avrupa partilerinin azınlık grupları ve çeşitli Asya ve Afrika ülkeleri delegeleri gibi, Türk delegasyonunun da Örgütleme Komitesi'nce dinlendiği sonucuna varabiliriz. Ama zaten Konferans resmen hiç toplanmamış olduğu için, delegasyonun kabul veya red edilmesi sorununun pratik bir önem taşımadığına inanıyoruz."

1 *Comité Organisateur de la Conférence Socialiste Internationale de Stockholm, Stockholm* (Stockholm: Tideus Förlag, 1918), s. XIV-XV, 365-67. [Bu dipnotuna, ben de şunu ekledim: "Ancak, yukarıda anılan İttihatçı delegelerin gerçekten partilerinin sol kanadından oldukları belirtilmelidir. 11 Nisan 1923 tarihli *London Times* gazetesinin bir haberine göre, Salâh Cimcoz yeni TBMM seçimlerine 'sosyalist aday' olarak katılmıştır."]

2 *Conférence Socialiste Internationale de Stockholm: Programmes deposes par les Partis* (y.y.: 1917), teksir, s.123, 127-28; IISG, Col. II Jut., D 240.

3 *IISG, Bureau Socialiste Internationale* Koleksiyonu, D 47.

Bir de şu var: Toplantı aralarında yarenlik ettiğimiz Avusturyalı tarihçilerden öğrendik ki, Osmanlı Hükümeti'ne, böyle bir sosyalist parti kurup Stockholm'e delege gönderme fikrini, o zamanki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Hariciye Nâzırı Czernin'in önerdiği, yayımlanmış bazı kaynaklarda yazılıymış. Ancak, bize bu bilgiyi aktaranlar, söz konusu öğüdün tutulduğunu bilmiyorlardı. Onların akıllarında kalan olası kaynakları ise, kendimiz görüp doğruladıktan sonra açıklamamız daha uygun olacak.

Orhan'ın sağladığı öteki yeni bilgi, Mustafa Suphi'nin ilk Komintern kongresi'nde yaptığı konuşmayla ilgili. Özgün tutanaklarda yer almayan, ancak 6 Mart 1919 tarihli *İzvestiya* gazetesinde yayımlanan bu konuşmanın Türkçe çevirisi, benim *Türkiye'de Sol Akımlar* kitabımın 199-202. sayfalarında çerçeve içinde verilmektedir.

Orhan'ın Amsterdam'dan Japon çalışma arkadaşı Akito Yamanuçi, Enstitü'deki H.Sneevliet koleksiyonunda Türklerle ilgili bazı materyel bulunduğuna dikkati çekmiş. İkinci Dünya Savaşı sırasında Naziler tarafından kurşuna dizilen bu Hollandalı, Ulaştırma İşçileri Sendikacısı, vaktiyle Komintern'de hayli etkinmiş (örneğin, Çin Komünist Partisi'nin kuruluşuna katılmış), 1932'de Sovyet Partisiyle bozuşmuş ve hareketten ayrılmış. Sonra da bağımsız bir sosyalist olarak yaşamış. İşte bu zatın Enstitü'ye intikal eden kâğıtları arasında (D 189), Orhan M.Suphi'nin 1919 Komintern konuşmasının tam metnini bulmuş: *'Berich aus der Türkei' von Gen. Suphi.* Bu belge, *İzvestiya*'da çıkan metnin aynımış, ama orada yayımlanmayan son bir paragrafı da içeriyormuş. Benim kitabımdaki çevirinin son cümlesini yineleyerek veriyorum:

"Türk Proletaryasının bütün gücüyle, dünya sosyal devriminin [içtimâî inkılâbının] desteklenmesi ve daha da geliştirilmesi için çalışacağına eminiz. Ve eğer dünya devrimi, proletaryanın zaferiyle taçlanırsa, efsanevî İstanbul şehrini [Komünist] Enternasyonal'in başkenti olarak öneriyoruz. Hayal ediyoruz ki, dünyanın her köşesinden, her ulusundan ve ırkından binlerce proletarya temsilcisinin toplanma zamanı gelince, bu amaç için dünyanın en geniş ve en güzel yapısını, Ayasofya'yı seçeceklerdir. Ve o zaman, bu mabedde, Bizans patriklerinin olsun, Müslüman halifelerinin olsun, bütün tarih boyunca sözünü ettiklerinden daha gerçek, eşitlik ve özgürlük söylevleri verilecektir. Böylelikle, uğruna onca insanın kurban edildiği, Hilâl'le Salib'in arasındaki doğaya-aykırı savaş da sona ermiş olacaktır."

Kendi bildirimizden sonra, birkaç kelimeyle de, konferans hakkındaki genel izlenimlerimi anlatayım. 1964 yılından beri aralıksız sürdürülen bu forum. Merkezi Avrupa Solunun sorunları üstünde odaklaşıyor. Doğu-Batı diyaloğuna olanak vermesi, daha doğrusu Alman Solları (SPD - Federal Almanya Sosyal Demokratları ile SED - Demokratik Almanya'nın "Sosyalist Birlik" adını taşıyan KP'si) arasında bir tartışma alanı olması, toplantıların galiba hem güç kaynağı, hem de zayıflık nedeni. Böyle bir buluşma vesilesi sağladığı için düzenli olarak sürdürülüyor. Ama örgüte, bu kaygı egemen olduğu için de, bilimsel açıdan daha çok yarar getirebilecek konu ve yaklaşımlar zülfüyare dokunmasın diye baştan engelleniyor. Avusturyalı ve İsviçreli Alman tarihçileri, daha çok Batı solundan yana ağırlık koyuyor. Demokratik Alman bilginleri parlak kişiler. Fakat bürokratik ve didaktik Sovyet, Çin ve diğer sosyalist ülke temsilcileri, onlara destekten çok yük oluyorlar. Amerikalı, Japon, Hintli, İranlı, Türk vb. Avrupadışı ülkeler delegeleri, sadece toplantıya renk katan tropik balık akvaryumları işlevini görüyor. Aslında, Avrupa bile tam temsil edilmemekte: İngiliz, Belçikalı, İberikli vb. delegeler yok. Orhan Silier, bu yapının değiştirilmesi ve gerçekten "uluslararası" adına yaraşacak bir biçime geçilmesi gerektiği kanısında. Bense, bu işin sahiplerinin, çerçeveyi bile bile böyle tanımladıkları, herhangi bir yapısal değişiklik düşünmedikleri duygusuna kapıldım.

Tabiî, bu tür toplantıların en önemli yararı, kimilerinin adını duyduğunuz, yazılarını okuduğunuz insanlarla yüzyüze gelip konuşmak ve o arada, sizi ilgilendiren konular üstüne yeni ipuçları yakalamak. □

Yakın Tarihimizden Portreler

Macera Dolu Bir Hayat: Vehib Paşa

İSMAİL ARAR

1935 yılının yaz aylarında, İstanbul pastahaneleri yeni bir pasta yapmaya başladılar. O güne kadar adını duymadığımız, tadını tatmadığımız bu yeni tür pasta Afrika ülkelerinden Habeşistan'ın başkentinin adını taşıyordu: Addis Ababa.

Okul tatilinden yararlanarak, saf hayaller içinde, kendilerini İstanbul'un doğal güzelliklerine ve bütün nimetlerine kaptırmış olan gençler de Afrika'da kanlı ve zâlim bir savaşın başladığını, gazete haberlerinden önce, bu yeni pasta sayesinde öğrendiler.

Gelen haberler içinde, ilgimizi çeken bir şey daha vardı: Bir Türk kumandanı, İtalyanlara karşı savaşmak üzere, Habeş ordusunda görev almıştı. Cumhuriyet, 1 Ekim 1935 Salı günki sayısında haberi şöyle veriyordu: "Vehib Paşa Habeşistan Başkumandanı mı oldu?"

Meşhur Adamlar Ansiklopedisi

O tarihte, Vehib Paşa'nın kimliğini, özgeçmişini öğrenmek için başvurabileceğimiz elimizin altındaki tek kaynak, İbrahim Alaeddin Gövsa'nın yazdığı, Sedat Simavî'nin yayınladığı Meşhur Adamlar Ansiklopedisi idi. Bu ansiklopedinin dördüncü cildinin 1555. sayfasında, Vehib Paşa hakkında verilen bilgiler şunlardı:

"Çanakkale müdafaasında Kolordu kumandanlığı etmiş ve Harbiye Mektebi Müdürlüğü'nde bulunmuş olan Vehib Paşa, Yanya'da doğmuştur. Yanya Belediye Reisliği'nde bulunmuş olan Mehmed Emin Efendi'nin oğludur ve Esad Paşa'nın küçük kardeşidir. Tahsilini İstanbul'da görerek Harbiye'den erkânıharp yüzbaşısı çıktıktan sonra Dördüncü Ordu'da Yemen'de hizmet etmiş, Manastır Harbiyesi'nde Ders Nâzırı ve 1908 inkılâbından sonra da İstanbul Harbiye Mektebi Müdürü oldu. Balkan Harbi'nde Yanya'da Mevkii Müstahkem Kumandanı iken Yunanlılara esir düşmüş, Umumî Harbte Çanakkale Cenup Grubu kumandanlığını yapmıştır. Mütarekede Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmişti. Bir aralık tahliye edilerek tekrar arandığını anlayınca, bir İtalyan pasaportu ile, önce İtalya'ya kaçmış, sonra Almanya, Romanya ve Yunanistan'da ve nihayet Mısır'da bulunmuştu. İtalyan-Habeş Seferi'nde Habeş ordusunda kumandanlık etti."

Bu bilgiler doğru, fakat noksandır. Noksanların tamamlanması, pek çok başka kaynaklara başvurarak, uzun yıllar süren sabırlı bir çalışma sonunda mümkün oldu.

Vehip Paşa (Kaçi)

Taşkent'den Yanya'ya

Vehib Paşa'nın ataları 15. yüzyılın ilk çeyreği içinde Özbekistan'dan Anadolu'ya, oradan da Rumeli'ye göç etmiş olan KAÇI veya KAÇIN boyundan Özbek Türkleridir.

Bunlardan Taşkentli Mehmed Ağa, Selânik'te, Osmanlı Padişahı II. Mu-

rad'ın hizmetine girmiş, Fatih Sultan Mehmed'in babası II. Murad da onu, 1431 yılında "vire" ile teslim aldığı Yanya "Mütesellim"liğine getirmiştir.[1]

Türk Hâkimiyetinde Yanya

1430'lu yıllarda, Yanya'yı da içine alan, Yunanistan'ın Epir bölgesinde İtalyan asıllı Tocco ailesi hüküm sürmekte idi. Bu aileden II. Carlo Tocco, Sırpların ve Arnavudların baskıları karşısında Yanya'yı daha uzun süre egemenliği altında tutamayacağını anlayınca, o sırada Selânik civarında bulunan Osmanlı hükümdarına haberciler göndererek, halkın can ve mal güvenliğinin korunması ve dinî inançlarına saygı gösterilmesi karşılığında şehri teslim etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. II. Murad da bir hatt-ı hümayun ile bölge halkına bazı ayrıcalıklar tanımış ve Yanya'yı Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına almıştır. İşte, Osmanlıların vire (veya vira) ile teslim dedikleri de budur.[2]

Osmanlı hâkimiyeti altındaki Yanya vilâyeti Ergeri, Berat, Tırhala ve Preveze sancaklarından oluşuyordu. İskelesi, Yunan Denizi üzerindeki, Preveze kasabası idi.

Yanya, 18. yüzyılın başında Zülfikar Ağazâde Arslan Paşa'dan 19. yüzyılın başında da Tepedelenli Ali Paşa'dan sorulurdu. Devlete başkaldıran Ali Paşa, onu tenkile memur Hurşid Paşa'nın adamları tarafından hayalarından vurularak öldürüldükten ve başı kesilip İstanbul'a gönderildikten sonra, hem de yıllar ve yıllar sonra, Yanyalılar "Ali Paşa kaymeni" diye yanık ağıtlar yaktılar.[3]

Der Beyan-ı Tavsifi Yanya

Yüksek dağlaria çevrili bir düzlük üzerinde kurulmuş, aynı adı taşıyan masmavi bir gölün kenarındaki Yanya Rumeli'deki Osmanlı beldelerinin en güzellerinden birisi idi. Yalçın kayalardan oluşan bir yarımada ve gölün ortasındaki küçük ada, manzaraya ayrı bir güzellik veriyordu. Gölde sazan, turna ve yılan balığı avlanıyordu.

Her gittikleri yeri olduğu gibi Yanya'yı da fevkalâde imar eden Osmanlılar, gerek "Kaleiçi" dedikleri yarımada üzerinde, gerekse adada ve kentte zarif camiler, kaleler, surlar, medreseler, konaklar ve büyük saraylar yapmışlardı. Evliya Çelebi, kale içinde 4 cami, 7 mescid, kale dışında 18 cami ve mescid, 40 odalı bir medrese, diğer 6 medrese, 1 imarethane, 3 dâr'ül kurrâ, 2 dâr'ül hâdis, 3 tüccar hanı, 2 umumî hamam, 1900 dükkân ve 4000 adet üzerleri kiremitle kaplı kârgir ev bulunduğunu söyler. Arslan Paşa Camii hakkında da şu bilgileri verir: "Bu camiin boyu ve genişliği yüz ayaktır. Dört tarafındaki pencerelerin camları billur gibidir. Halıları nakışlı ibrişimdir. Dış kubbelerinin üç tarafı mermer sütunlar üstündedir. Küçük kubbeleri altın yaldızlı alemlerle müzeyyendir. Hareminin ortası mermer döşeli değildir; yeşil kadife gibi bir çemenzârdır. Hareminin şimal ve yıldız taraflarında göle nâzır sofaları vardır. Aşağısı kâmilen göldür."

Yanya'nın ünlü sarayları da Kaplan Paşa Sarayı, Pehlivan Paşa Sarayı ve Murad Paşa Saraylarıdır. Evliya Çelebi bu sarayların ihtişamını da şöyle anlatır: "Bu sarayların avluları öyle geniştir ki meydanlarında cengâverler mehterhaneleri ile cirid oynarlardı."

Gözünden hiçbir şey kaçmayan şirin Evliya Çelebi'nin verdiği bir bilgi daha vardır ki okunmaya değer: "Çarşu-i bazarda avrat gezmek, bu şehirde ayıpdır. Avradı taşrada görseler, hemen, aslâ aman ve zaman vermeyüp katlederler. Amma Rum karıları yüzleri açık sokaklarda gezip günâgûn kâr ederler. Ayıp değildir."

1874 tarihli bir kaynak Yanya nüfusunu 16.230 olarak verir. Şemseddin Sâmi, hâlâ elimizden düşmeyen Kamûs'unda, Yanya nüfusunun üçte ikisi Müslüman Arnavud, üçte biri de -büyük kısmı Arnavud olmak üzere- Hıristiyandır der.[4]

Vehib Paşa, tarihini ve tarifini birkaç cümle ile böylece çizmeye çalıştığımız Yanya'da, kale içinde, büyükbabası Emlâk-i Seniye Nâzırı[5] Vehib Bey'in konağında 1877 yılında dünyaya gelmiştir.

Belediye Reisi Mehmed Emin Efendi'nin Üç Oğlu

Yanya Belediye Reisi Mehmed Emin Efendi'nin 1862-1877 tarihleri arasında üç oğlu dünyaya gelmiştir. Mehmed Emin Efendi, bir aile geleneğine uyarak, üç oğlunun da göbek adını Mehmed kor. Sonra, bunlara, sırayla Esad, Nakiyeddin ve Vehib adlarını verir.

En büyükleri Esad ve en küçükleri Vehib, meslek olarak askerliği seçerler. Mesleklerinin gereği olarak, koca imparatorluğun dört bir bucağında görev alırlar, savaşlara katılırlar. Her görevden ve her savaştan sonra rütbeleri yükselir. Nihayet "Paşa" olurlar.

Bu iki kardeş arasında garip bir kader birliği vardır. Balkan Savaşı'nda, doğup büyüdükleri ata yurdu Yanya'yı, kahramanca bir savunmadan sonra, Yunanlılara birlikte teslim etmek zorunda kalırlar. Birinci Dünya Savaşı'nda, Çanakkale'de gene birlikte savaşırlar. Kafkas cephesinde, 3. Ordu kumandanlığında birbirlerine halef selef olurlar.

Aynı meslekten bu iki kardeşin karakterleri ise birbirinin tam zıddıdır. Esad Paşa, ağırbaşlı, muvazeneli, temkinli, az konuşan, üstlerine karşı son derece itaatkâr ve saygılı bir askerdi. Vehib Paşa ise çok ve güzel konuşan, neş'eli, atak, macaraperest denilecek

HERGÜN BİR FIKRA

Söylediğinizi seviyoruz!

Vehib Paşa Habeşistan Başkumandanı mı oldu?

150,000 kişilik bir orduya kumanda eden Osmanlı paşası, «İtalyanları su mağlûb edecektir» diyor

1 Ekim 1935 tarihli Cumhuriyet gazetesi

kadar atılgan bir kişiliğe sahiptir.

Aralarındaki karakter ve düşünce farklılığının belirgin bir örneği başka başka soyadları almış olmalarında da görülür. Esad Paşa BÜLKAT, Vehib Paşa KAÇİ soyadını almıştır.[6]

Bu iki kardeş arasındaki ortanca oğul Mehmed Nakiyeddin'e gelince; o, ömrü boyunca mütevazi, dürüst, küçük bir memur olarak kalmıştır. Hayatı hakkında bildiklerimiz Üsküp, Berat ve Preveze gibi Rumelinin uzak kasabalarında Mustantık (Sorgu Yargıcı)'lık yaptığı ve bir de ünlü işadamı Kâzım Taşkent[7]'in babası olmasından ibarettir.

Esad Paşa (BÜLKAT)

Mehmed Esad Paşa, 18 Ekim 1862 Pazartesi günü, Yanya'da kale içinde ecdadından kalan konakta dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Yanya'da yaptıktan sonra 1879'da Manastır Askerî Lisesi'ne girmiş, bir yıl sonra Kuleli Askerî Lisesi'ne nakledilmiştir. 1887'de Harp Okulu'nu, 1890 yılında Harp Akademisi'ni birincilikle bitirmiş, aynı yıl Strasbourg'taki 138'inci Prusya Alayı'nda staj yapmak üzere Almanya'ya gönderilmiştir. Oradaki stajı sırasında, Alman subaylarına tanınan terfi ve rütbe haklarından yararlanabilmek için -Osmanlı Hükûmeti'nin izni ile- Alman uyruğuna girmiştir. 1893 yılında yurda dönünce Goltz Paşa'nın yardımcılığına verilmiştir. 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Yanya Kolordusu'nda kurmay görevlerinde bulunmuştur. 14 Temmuz 1899'da Mekteb-i Harbiye (Harp Okulu) Ders Nâzırlığı'na[8] atanmıştır. O tarihte rütbesi Albay olan Mehmed Esad Bey, Harp Okulu'ndaki eğitim ve öğretim sisteminde ve ders programlarında köklü değişiklikler yapmış[9], öğrenciler için Hendese-i Mücesseme (Uzay Geometri), Hendese-i Musattaha (Düzlem Geometri) ve Mebâhis-i Riyaziye (Matematik Konuları) adlarını taşıyan ders kitapları da yazmıştır.

Ferik Esad Paşa (Bülkat)

Mehmed Esad Bey'in sekiz sene süren Harp Okulu Ders Nâzırlığı zamanında, rütbesi de önce Mirilivâ (Tuğgeneral), sonra Ferik (Tümgeneral)'liğe yükseltilmiştir.

Ferik Mehmed Esad Paşa, 10 Temmuz 1907'de Selânik'teki 3. Ordu Müşiriyeti'ne, vekâleten atanır. Bu görev, Atatürk'ün deyimi ile, "gayrı tabiî, daha doğru bir tâbirle ancak Sultan Hamidvâri bir teşkilât kadrosuna sığabi-

Tepedelenli Ali Paşa'nın öldürüldüğü Aziz Panteleymon Manastırı

Harb Okulunda kurmay sınıfı

lecek''[10] nitelikte idi. Bu teşkilâtın tabiî olmayan yönü şu idi: Makedonya'da, karargâhı Manastır'da bulunan bir 3. Ordu vardı. Selânik'te, ayrıca, bir de 3. Ordu Müşiriyeti vardı. Bu makama Ferik Esad Paşa atanmıştı. Ancak, onun emrindeki Üsküp ve Serez tümenlerinin kumandanları kendisinden iki rütbe daha önde olan Müşir Osman Fevzi Paşa (Tatar Osman Paşa) ile Müşir İbrahim Paşa (Sakallı Nureddin Paşa'nın babası) idi.

''Öyle anlaşılıyor ki Abdülhamid kendisi için tehlikenin küçük ve orta rütbeli subaylardan çok, büyük komutanlardan geleceğini düşünmüş ve bu sonuncuların dostçasına birlikte çalışabilmelerini engellemek amacıyla karmakarışık bir durum yaratmıştır. Buna bir de bu komutanlar arasındaki kıskançlık ve birbirini çekememek duyguları eklenirse İttihad ve Terakki'nin işinin ne kadar kolaylaştırılmış olduğu anlaşılır.''[11]

1908 yılı Haziran ayının onbirinci günü, Selânik'te, Abdülhamid'in 3. Ordu Müşir Vekili Esad Paşa'ya olan bütün güvenini kaybetmesine yol açan bir olay cereyan eder: Selânik Merkez Kumandanı Miralay (Albay) Nâzım Bey[12] İttihat ve Terakki Cemiyeti fedailerinden Mustafa Necib[13] tarafından, evinde, tabanca ile vurularak ağır şekilde yaralanır. Bu konuda Atatürk şöyle der: ''Selânik'te Ordu Müşiriyeti'nde bulunan Esad Paşa'ya itimad kalmadı. Erkânıharbiye Reisimiz olan Ali Rıza Paşa[14] hakkında şüpheye düşüldü. Bunlar, birer birer, Sultan Hamid tarafından berayı isticvab (sorguya çekilmek üzere) İstanbul'a celbolundu.''[15]

Esad Paşa da İstanbul'a çağrılışı hakkında şunları söyler:

''Jön Türkleri takib ve tenkilde göstermiş olduğum ayrı muamele Sultan Hamid'in meşhur hafiyesi ve güvendiği İsmail Mahir Paşa'ca sebep olarak gösterilmiş olduğundan, 13 Haziran 1908 günü, gözden ve mevkiden düşürülerek gözetim altında İstanbul'a getirildim. Her gün sabahleyin Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa[16]'nın dairesinde görünerek akşam üstü doğruca gitmek şartiyle evimde ikamete memur oldum. 10 Temmuz'da (23 Temmuz 1908) Meşrutiyetin ilânı üzerine bu gidip gelmek zorunluğu kendiliğinden kalktı.''[17]

Esad Paşa'nın İstanbul'daki bu zorunlu ikameti (oturuşu) sırasında, bir tür savunma niteliğinde yazıp, Abdülhamid'e sunduğu arîza (küçükten büyüğe yazılan yazı)'lar da yayınlanmış bulunmaktadır.[18]

Esad Paşa, ilk ve çetin savaş deneyimini Balkan Savaşı'nda Kolordu Komutanı olarak katıldığı Yanya savunmasında kazandı. Hayatının bundan sonraki aşamaları, asıl konumuz olan Vehib Paşa'nın hayatı anlatılırken -ve konu ile ilgisi ölçüsünde- ilerde sözkonusu olacaktır. Şimdi, hemen söylememiz gerekenler ise şunlardır: Esad Paşa, 22 Kasım 1919'da, kendi isteği ile emekliye ayrılmıştır. Mütarekede, Bahriye Nâzırı Salih Paşa'nın 8 Mart 1920 günü kurulan hükûmetine bir hafta sonra (14 Mart 1920) Bahriye Nâzırı olarak girmiştir. Nezaret görevi, İstanbul'un işgalinden (16 Mart 1920) sonra Salih Paşa Hükûmeti'nin 2 Nisan'da istifası ve yerine 5 Nisan 1920'de Damad Ferid Paşa Hükûmeti'nin kurulmasına kadar 23 gün sürmüştür. 22 Kasım 1924'te işbaşına gelen Fethi (OKYAR) kabinesinde Maliye Vekili olan hemşehrisi (Yanyalı) Abdülhalik RENDA'nın bakanlığı sırasında, ''Türk-Yunan Ahali Mübadele Komisyonuna'' Türk delegesi olarak seçilerek birçok kez Yunanistan'a gidip gelmiştir.

Esad Paşa, 2 Kasım 1952 Pazar günü, İstanbul'da Acıbadem'deki evinde vefat ederek Karacaahmed Mezarlığı'ndaki aile kabristanında toprağa verilmiştir.[19]

Esad Paşa'nın Çanakkale savaşlarına ait hâtıraları, önce özet olarak, 3 Temmuz 1959-9 Ekim 1959 tarihleri arasında *Hayat* dergisinde yayınlanmış, sonra İhsan Ilgar tarafından ''Esad Paşa'nın Çanakkale Anıları'' adı altında kitap (İstanbul 1975) hâline getirilmiştir.[20]

Harp Akademisi 1900 Yılı Mezunları

Yirminci yüzyılın eşiğinde Harbiye Mektebi Erkânıharp (Kurmay) Sınıfı 16 mezun verdi. Yanya 1877 doğumlu, Mehmed Emin oğlu Mehmed Vehib Efendi de sınıf birincisi olarak mezun oldu. İlerki yıllarda ün kazanan, sınıf arkadaşları genç kurmaylardan bazıları şunlardır:

1) *Faik Paşa* (Ahmed Faik-Çolak Faik). (Köprülü 1876-Bingöl 1916). Tümgeneral. Balkan Savaşı'nda Tümen komutanlığı, Birinci Dünya Savaşı'nda Kolordu komutanlığı yaptı. Üsküdar Mutasarrıflığı'nda bulundu. Birinci Dünya Savaşı'nda 11. Kolordu komutanı iken, Ruslarla savaşırken, 24 Ağustos 1916 günü şehid oldu. Yüksek dereceli bir Mason idi. 1911-1914 yılları arasında ''Üstad-ı Azâm''lık yapmıştır

2) *Hasan Cemil Bey* (ÇAMBEL). (İstanbul 1879-1967). Albay. Uzun süre Berlin'de Askerî Ataşe olarak bulundu. Birinci Dünya Savaşı'nda Tümen komutanlığına kadar yükseldi. 1928-1950 yılları arasında Bolu milletvekilliği. 1935-1941 yıllarında da Türk Tarih Kurumu Başkanlığı yaptı. Telif ve çeviri olarak birçok kitabı ve yazıları vardır. Sadrıâzam İbrahim Hakkı Paşa'nın damadı idi. Kızları Leylâ ve Perihan Çambel, kendi uzmanlık dallarında ün yapmış aydın hanımlardı.

3) *Muhiddin Paşa* (KURTİŞ). (Şam 1876-?). Tümgeneral. Trablusgarb, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarına katıldı. Kurtuluş Savaşı'nda Trakya'da 55. Tümen komutanı idi. Bir süre I. Kolordu komutan vekilliğinde bulundu Doğu Trakya'nın Yunanlılar tarafından işgali üzerine Bulgaristan'a iltica etti Anadolu'da görev almak isteği başlangıçta reddedildi. Sonra hakkında ''Cevaz-ı İstihdam'' (Görev Yapabilirlik kararı verilerek Tümen komutanlığı ve Askerî Yargıtay üyeliğine getirildi.

4) *Nihad Paşa* (ANILMIŞ). (Filibe 1876 - İstanbul 1954). Korgeneral. Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında Ordu kumandanlığı ve 2. Ordu Müfettişliği'nde bulundu. Kurtuluş Savaşı'nda Adana Vâli Vekilliği ve El Cezi-

re (Irak) cephesi kumandanlığı yaptı. Yirmi yıla yakın bir süre Askerî Yargıtay Başkanlığı görevini yürüttü. 1942-1946 yılları arasında Ankara milletvekilliği yapmıştır. Vehib Paşa'nın eşi Nezihe Hanım'ın ağabeyi idi.

5) *Süleyman Fethi Bey* (Üsküdar 1876 - İzmir 1919). Albay. Üsküdar'da Salkımsöğüt dergâhı şeyhi İzzî Efendi'nin oğludur. Şam, Basra ve Hicaz'da kıt'a hizmetlerinde bulunduktan sonra Harbiye Nezareti Müsteşar Yardımcılığı'na getirildi. Mütarekede İzmir'de Askerlik Şubesi Başkanı idi. Yunanlıların, "Zito Venizelos" (Yaşasın Venizelos) diye bağırmasını istemelerini kabul etmediği için dipçik ve süngü ile şehid edildi.

6) *Yakub Şevki Paşa* (SÜBAŞI). (Harput 1876-İstanbul 1939). Orgeneral. Balkan Savaşı'nda Çatalca Müstahkem Mevki Komutanlığı, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu cephesinde Ordu komutanlığı yaptı. Mütarekede tutuklanarak İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Kurtuluş Savaşı'nda, Büyük Taaruz'da, İkinci Ordu Komutanı idi. Sonra Yüksek Askerî Şûrâ üyeliği yaptı. Türk Ordusu'nun yetiştirdiği en değerli komutanlardan birisi idi. Atatürk dahil, birçok kurmay subaya hocalık yapmıştır. Bu nedenle "Hoca" diye anılırdı.

7) *Yusuf İzzet Paşa* (Yozgat 1876-Ankara 1922). Tuğgeneral. Kafkasya göçmenlerinden Çerkes İbrahim Bey'in oğludur. Süvari subayı olarak yetişmişti. Birinci Dünya Savaşı'nda Kolordu Komutanlığı, savaşın sonuna doğru da "Kuzey Kafkas Hükûmeti" nezdinde Osmanlı Devleti'nin mümessilliğini yapmış, Mütarekeden sonra da, 2 Mart 1919 tarihine kadar, o Hükûmetin hizmetinde kalmıştır. Kurtuluş Savaşı başında Bandırma'da XIV. Kolordu komutanı idi. Anadolu'da başlayan millî harekete katılması, uzun tereddütlerden sonra ve adetâ zorla olmuştur. Bir kere katıldıktan sonra da Kurtuluş Savaşı'nın inançlı bir savaşçısı olmuştur. Birinci TBMM'de Bolu milletvekilliği, Sakarya Meydan Muharebesi'nde önce İhtiyat Grubu, sonra III. Grub Komutanlığı yapmıştır. 14/15 Nisan 1922 gecesi Ankara'da ölmüştür. Ailesi MET soyadını almıştır.[21]

Gürcü Bahri Paşa

17 Ocak 1900 günü Erkânıharp (Kurmay) diplomasını sınıfının birincisi olarak alan Yüzbaşı Vehib Efendi, ilk kıt'a hizmetine Yemen'de başladı. Yemen'i Diyarbakır, Erzincan, Edirne ve Manastır izledi.

Meşrutiyetin ilânına kadar sekiz yıl süren bu süre içinde Vehib Bey'in hayatında kaydadeğer önemli bir olay, anılmaya değer önemli bir kişi yoktur: Gürcü Bahri Paşa hariç!

Gürcü Bahri Paşa, Vehib Bey'in Binbaşılığa yükseltilerek Kurmay Başkanlığına atandığı Diyarbakır'daki tümenin komutanıdır. Bahri Paşa, tipik bir Abdülhamid dönemi paşasıdır. Alaylı paşalardan idi. İmzasını dahi güç atabiliyordu. Seksen yaşlarında idi Göbeğine kadar uzamış beyaz bir sakalı vardı. Doğuştan asker yaratılışlı idi. Büyük bir arâzi bilgisi vardı. Katıldığı savaşlarda tam elliiki kurşun ve kılıç yarası almış, vücudu delik deşik olmuştu. Görevde sert, özel ilişkilerinde şefkatli idi.

Abdülhamid'in evhamı Gürcü Bahri Paşa'yı Diyarbakır'da da yakaladı ve Musul'a sürüldü. Ailesi ile birlikte, Dicle üzerinde ve bir "Kelek" içinde Musul'a giderken, yolda rastladığı genç bir subaya şöyle dedi: "Bu yaşa geldim, Devlete ve Padişaha sadakatten ayrılmadım. Vücudum muharebelerde delik deşik oldu. Müfterilerin zulmüne uğradım. Kendime değil, şu genç erkânıharbe acıyorum. Memlekete hizmet edeceği yerde, boşa harcanacak."

Vehib Bey de komutanından hep şöyle söz etti: "Keşke her asker onun gibi olsa!" [22]

Kaynayan Rumeli

Meşrutiyetin ilânı arifesinde, Binbaşı Vehib Bey, Manastır Harbiyesi Ders Nâzırı bulunuyordu. Askerî İdadî (Lise) bulunan beş Ordu merkezinde -ki buraları Manastır, Edirne, Erzincan, Bağdat ve Şam idi- birer Harp Okulu açılması, ağabeyi Esad Paşa'nın Pangaltı Harbiyesi'nde Ders Nâzırı bulunduğu sırada onun teklifi üzerine gerçekleşmişti.[23]

Vehib Bey'in görev yeri Erzincan'dan Rumeli'ye nakledilince, o da kendi kuşağından birçok genç subay gibi İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girmişti. Enver Bey (Paşa) ile yakın arkadaşlığı da Manastır'da başladı.

O tarihte Rumeli kaynıyordu:

11 Haziran'da (1908), Abdülhamid'in hafiyelerinden, Selânik Merkez Kumandanı Miralay Nâzım Bey vuruldu.

3 Temmuz'da Kolağası[24] Resneli Niyazi Bey[25], ikiyüz kişilik bir kuvvetle, dağa çıktı ve Saraya çektiği bir telgrafla Kanun-u Esasî'nin yeniden yürürlüğe konulmasını istedi.

5 Temmuz'da İttihad ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi, Manastır Vâlisi'ne bir muhtıra vererek Meşrutiyet'in ilânını istedi ve bu muhtırasını bir beyanname hâline getirerek duvarlara astı.

7 Temmuz'da, Abdülhamid'in Rumeli'deki ayaklanmayı bastırmakla görevlendirdiği Şemsi Paşa, İttihad ve Terakki'nin fedailerinden Mülâzım Atıf (KAMÇIL) Efendi[26] tarafından Manastır'da öldürüldü,

10 Temmuz'da, hafiyeliği ile ün yapmış Manastır Topçu Alayı Müftüsü Mustafa Efendi, Selânik'te bir suikasta kurban gitti,

Aynı gün, Abdülhamid'in yâverlerinden ve çok güvendiği hafiyelerinden İsmail Mahir Paşa İstanbul'a giderken Çanakkale'de vapurda öldürüldü,

17 Temmuz'da, Manastır Mıntıka (Bölge) Kumandanı Osman Hidayet Paşa katledildi,

19 Temmuz'da Debre Mutasarrıfı Hüsnü Bey öldürüldü,

20 Temmuz'da silâhlı 20.000 kişi Firzovik'te toplanarak Saraya Kanun-u Esasî'nin yeniden yürürlüğe konulmasını isteyen bir telgraf çekti[27],

22 Temmuz'da, Manastır'da, Müşir (Mareşal) Osman Paşa[28], "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin misafiri olarak" dağa kaldırıldı.

Ya Kanun-u Esasî Ya Ölüm

Bütün bu olaylar içinde, atak, atılgan, gözünü budaktan esirgemeyen Manastır Harp Okulu Ders Nazırı Binbaşı Vehib Bey, eli kolu bağlı oturur mu? O da, Kışla Meydanı'na çektirdiği bir top arabası üzerine çıkarak "Mukaddes Vatandaşlar, Muazzez Kardeşler" diye başlayan bir nutuk çeker ve sözlerini şöyle bağlar: "Ya Kanun-u Esasî, Ya Ölüm!"[29]

Vehib Bey'in bu nutkunu kaç kişi dinledi? kimler dinledi? Dinleyenler içinde kaç kişi, onun son derece ağdalı sözlerinden ne anladı? Bunları bilemeyiz! Bilinen bir şey varsa, 23 Temmuz 1908 Perşembe günü, Manastır'da Kışla Meydanı'nda bir top arabası üzerinde söylenen bu nutukla İkinci Meşrutiyet de ilân edilmiş oldu![30]

Harp Okulu Komutanı

İkinci Meşrutiyet'in ilânını sağlayan genç subaylardan bazıları bu girişimlerinin ödülünü çabuk aldılar. Onlar "Kahraman-ı Hürriyet" diye ilân edildiler. Ellerinde filintaları, önlerinde geyikleri ile çekilmiş resimleri kart-postal olarak basılıp her tarafta dağıtıldı. "Yaşasın Niyazi'ler, Enver'ler" nakaratlı türküler, yıllarca dillerden düşmedi!

Binbaşı Vehib Bey ise, soluğu Erzu-

rum'da aldı. "Cemiyet"[31], onu Erzurum'a 4. Ordu subaylarını İttihad ve Terakki'ye kazandırmak ve Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti yöneticileri ile görüşmek üzere göndermişti.[32]

Meşrutiyet'in ilânından önceki olaylar, orduda, bu arada askerî okullardaki disiplini temelinden sarsmıştı. 31 Mart (13 Nisan 1909) ayaklanması, Cemiyet'in gözünü açtı ve dikkatini bu noktaya topladı.

İkinci Hüseyin Hilmi Paşa hükûmetinde Harbiye Nâzırı olan ve Diyarbakır'daki sürgünlük günlerinden Vehib Bey'i tanıyan Salih Paşa (Salih Hulûsi KEZRAK), onu Pangaltı Harbiyesi Komutanlığı'na getirdi.

Vehib Bey, henüz Binbaşı rütbesinde idi. Fakat ona, liva (Tuğgeneral) yetkileri tanındı: Okula istediği subayı, istediği öğretmeni alabilecekti.

Harp Okulu'nun resmî tarihçesi niteliğinde olan bir kitapta şöyle denilmektedir: "Meşrutiyet'in ilânında, bütün memleket münevverleri arasında olduğu gibi, Harp Okulu'nda da Meşrutiyet lehinde heyecanlı tezahürat yapıldı. Bu hâl okulun intizam ve inzibatını bozacak bir şekil almıştı. Öğrenciler tarafından, bazı subayların değiştirilmesi, yemeklerin daha iyi bir şekle sokulması gibi talepler yapıldı. Bu hâl bir nev'i isyan mahiyetini almıştı. Bu hâdise üzerine 16 Ağustos 1325 (bugünki takvimle 29 Ağustos 1909) tarihinde, geniş salâhiyetle, evvelce müdürü bulunduğu Manastır Harp Okulu'ndan Pangaltı Harp Okulu Müdürlüğü'ne Kurmay Binbaşı Vehib getirildi."[33]

O sırada Vehib Bey'in yâverliğini yapmış olan Süvari Binbaşı Asaf Tugay'ın anlattıkları ise daha ilginçtir:

"Vehib Bey Binbaşı iken, Livâ salâhiyetini haiz ve istediği zabiti intihap edebilecek yetkide olarak Harbiye Mektebi'ne Müdür oluyor. Herkes ümit dolu. En iyi zabitleri seçecek ve ona göre her iş yoluna girecek. Galiba biraz da Harbiye Mektebi'ni herhangi bir isyan veya galeyana karşı hazır ve harekete muktedir bir hâlde bulundurmak isteniyor. Çünki 31 Mart herkesin gözünü korkutmuştur. Bu cihetle Vehib Bey'in mevkii mühimdir. Her istediği yapılıyor. Avuç dolusu para sarfedilerek mektep tâmir olunuyor. Karyolalar, tabaklar, çatallar, bıçaklar, sofra örtüleri, yataklar, elbise dolapları, her talebeye ölçü üzerine çuhadan elbiseler... Hiçbir şey esirgenmiyor."

"Vehib Bey, görünüşte mütevazi, gönülsüz, güleryüzlü ve herkese iyiliği sever görünür bir adamdır. Herkes memnun. Onu herkes seviyor. Fakat hiçbir zaman muntazam bir iş görmez. Ne vakit, nerede olduğu bilinmez. Kaybolur. Vakitli vakitsiz görünür. İntizamla alâkası yoktur."[34]

Yanya'da hükümet konağı

Esad Paşa Layîhası

Vehib Bey'in Harp Okulu Komutanlığı üç yıl sürer. 12 Ağustos 1912'de Yanya Müstahkem Mevki Komutanlığı'na atanır. Esad ve Vehib kardeşlerin hayatlarındaki garip kader birliğine daha önce işaret etmiştik: Ağabeyi Esad Paşa da 26 Eylül 1912'de Yanya Kolordusu Komutanlığı'na atanır.

Babıâli'nin Yanya'ya gönderdiği son vâlilerden biri olan Mehmed Ali Aynî Bey[35] görev yerine giderken Dahiliye Nezareti'nden eline bir evrak tutuştururlar: Esad Paşa Layihası!

Esad Paşa, bu raporunda, Yanya Vilâyeti'nde alınması gereken siyasal, askerî, idarî, bayındırlık ve maarifle ilgili önlemleri ayrıntıları ile anlatmakta ve bunlar en kısa zamanda yerine getirilmediği takdirde Yanya'yı Osmanlı egemenliği altında tutmanın mümkün olamayacağını bildirmektedir.[36]

Ne var ki yüzyılların ihmalini, değil üç beş ayda, bir iki senede bile tâmire imkân yoktu. Ve bu yüzden, büyük felâket başımıza çöker: Balkan bozgunu! Bu yenilgiyi Atatürk şöyle tanımlar: "Türklerin Rumeli'den çıkarılması gibi, her Türkün kalbinde ebedî ve elîm bir hicran yaşatan büyük felâket hâdisesi!"[37]

Yanya Savunması

Bir askerî tarih yazarı şöyle der: "Yanya kalesi muharebeleri ve bu muharebelerde Türk askerinin kahramanlığı, Balkan Harbi'nin hiç beklenmedik bir yenilgi ile sonuçlanması sebebiyle, büyük bir olasılıkla, tarihin karanlık sayfalarında adetâ unutulup gitmiştir. Halbuki, oluşumu itibariyle, Yanya müdafaası hemen hemen Plevne müdafaasının diğer bir örneğidir."[38]

Yanya'yı, emirlerindeki isimsiz kahramanlarla birlikte, Kolordu Komutanı olarak Esad Paşa (BÜLKAT) ve Müstahkem Mevki Komutanı Kaymakam Vehib Bey (KAÇİ) savundular.

Yanya savunma muharebelerinde Mehmedciğin çektiği ıztırabı, katlandığı fedakârlığı, içinde bulunduğu sefaleti, bütün acılığı ile, en güzel dile getiren Sadrıâzam Tevfik Paşazâde İsmail Hâkkı (OKDAY)[39] olmuştur:

"Askerlerimiz, şişmiş ayaklarıyla, siperlerde düşman hücumlarını karşılıyor, gece gündüz değiştirilmeksizin, soğuk su ile dolu siperler içinde, yarı aç yarı tok Yanya'yı müdafaa ediyorlardı... Her gün tifo, dizanteri, kanlı basur, paratifo gibi hastalıklarla soğuktan donma hâdiseleri görülüyordu. O kadar ki soğuk bir gecede 360 askerimizin elleri ve ayakları donmuştu... Rutubetli ve soğuk havalarda siperlerde uzun zaman duran ve ekseriyeti kundurasız ve pantolonsuz olan askerlerimizin hemen hepsinin ayakları şişmişti. Güçlükle yürüyebiliyor, hattâ bazıları kımıldanamıyor, ancak zahmetle birkaç adım atabiliyorlardı. Çukurlaşmış yanakları ve düşük çehreleri sarı ve kirli idi... Birçok askerimiz, ölmüş at ve katırların gayet fena kokan cesedlerinden çıkardıkları derilerle ayak ve bacaklarını sarar ve bununla soğuğa karşı koymaya çalışırlardı. Bazıları ise, aç kalınca, ot toplayıp yemişler ve zehirlenerek müthiş acılarla kıvranarak ölmüşlerdi."[40]

Yanya'nın genel görünümü

Kale Kumandanı Vehib Bey

İsmail Hakkı Okday, Vehib Bey hakkında da şunları yazar:

"Müdafaanın hakikî ruhu o idi. Vehib Bey'in azmi ve iradesi demir gibiydi. Gözlerinden şiddet ve kudret fışkırıyordu. Bir taraftan Kale'de savaşı, diğer taraftan da Yanya'da şehri idare ediyordu. Müstahkem kaleyi hiçden vücuda getirdi. Yanya'nın hemen hemen kâmilen Rum ahalisi ile meskûn olduğu düşünülürse bu vazifenin kolay olmadığı anlaşılır. Gerçekten Yanya'nın yirmibeş bin nüfustan ibaret olan sekenesi arasında, onsekiz bin Rum veya Rumlaşmış Hıristiyan Arnavud vardı. Düşman tarafından hücuma mâruz bırakılan ve içerde de düşman bir ahali mevcud olan bu şehirde Vehib Bey, demir pençesi ile sükûnet ve intizamı idâme ettiriyordu. Akşam saat sekizden sonra şehirde kimse sokağa çıkamazdı. Aksine hareket edenler, askerî kanunlara karşı gelmekle suçlanırdı. İsyan edenler ve yağmacıları sopa ile dövdürür veyahud da kurşuna dizdirirdi. Şehirde veya şehrin dışında yakalanan âsi Epirot[41] çetecileri şehrin birçok yerlerinde asılır ve ibret olmak üzere asılı olarak birkaç gün bırakılırdı. Böyle bir manzara, uzun beyannamelerden ve nasihatlerden daha iyi bir tesir husule getiriyordu. Vehib Bey, daima, erkân-ı harbiyesi ile beraber en mühim ve ateşe mâruz noktalara giderdi. Subaylar arasında siyâsetle meşgul olanları asla sevmez, böylelerini kale hududu dışına atardı. Açlıktan ölüm derecesine gelmiş hasta askerleriyle, tok ve sekiz misli kuvvetli ve mükemmel teçhiz edilmiş bir düşmana karşı, her nokta-i nazardan gayr-ı kâfi bir surette hazırlanmış muvakkat sahra istihkâmlarını uzun zaman elde tutmak muvaffakiyeti, sırf Vehib Bey'in çalışmaları ve liyâkati sayesinde olabilmiştir."[42]

Yanya Teslim Oluyor

Esad Paşa ve Vehib Bey, 6 Mart 1913 sabahı saat beş buçukta Yunanlılara karşı, süngü ile, son bir huruç hareketi yaptırdıktan sonra, fazla ve lüzumsuz kan dökmemek için, Yanya'yı kayıtsız ve şartsız teslim zorunda kalırlar. Fransızca yazılan teslim protokolünü Kale Kumandanı Vehib Bey ile Yunanlı subaylar Yüzbaşı Metaxas[43] ve Yüzbaşı Stratigos imzalamışlardır.

6 Mart 1913 ve 21 Şubat 1328 tarihlerini taşıyan protokolün Türkçe çevirisi şudur:

1) Yanya Kalesi Yunan Ordusu'na teslim edilmiştir,

2) Bugün kalede bulunan birlikler savaş esiridirler,

3) Türk ordusunun elinde bulunan savaş araç ve gereçleri, toplar, tüfekler, silahlar, bayraklar ve beygirler, şu ânda bulundukları durumlarıyla, Yunan kuvvetlerine teslim edilecektir,

4) Bütün subaylara, erlere, yaralılara ve hastalara, savaş kanunlarına göre işlem yapılacaktır.[44]

Esaret

1431 yılında II. Murad tarafından Yanya Mütesellimliği'ne getirilen Özbekistan'ın Kaçı boyundan Mehmed Ağa'nın torunları, Esad Paşa ve Vehib Bey, 482 yıl Türk hâkimiyetinde kalan doğdukları kenti, 6 Mart 1913 günü, Yunanlılara teslim ediyorlardı. Bu acıklı günü Esad Paşa şöyle anlatır:

"Vehib Bey'le beraber, mukaddera-ta boyun eğerek beklemekten başka bir çâre kalmadığına karar verdik. Zira, bütün kuvvetlerimiz yer yer mahsurdu. Bir manga muhafız süvarimden başka elimde hiçbir kuvvet kalmamıştı.

"21 Şubat sabahı, şafak sökerken, Yanya Hükûmet Meydanı'nda, yüreklerimizi parçalayan bir boru öttü: Düşmanın zafer borusu!

"Vehib ile birbirimizin yüzüne ağlayan gözlerle bakıyoruz; artık müdafaanın sonu gelmiş ve her şey hakikaten bitmişti.

"Düşman, resmî daireleri işgal ettikten sonra, karargâhımızın kapısına bir otomobil gönderdi. Bunun içinden çıkan bir Yunan subayı Vehib'le bana: "Buyurun evinize" dedi. Bir mumya gibi cansız, kalktık, gittik.

"22 Şubat'da (7 Mart) Yunan Orduları Başkumandanı Veliahd Konstantin Yanya'ya girdi. Ertesi günü otomobilini evimize göndererek bizi, büyük üniformalarımızı giymiş olarak, kabul edeceğini bildiriyordu. Üniformalarımızı giydik, kılıçlarımızı taktık, gittik. Otomobilimiz Yunan karargâhının kapısı önünde durunca askerî merasimle karşılandık,

"Başkumandan Veliahd Konstantin bizi, yanındaki üç Prensle, ayakta kabul etti. Elini uzattı, ellerimizi sıktı. "Göstermiş olduğunuz kahramanca müdafaadan dolayı sizi takdir ederim. Kılıçlarınızı almıyacağım. Sizi esir addetmiyorum. Memleketimizin istediğiniz yerinde, serbestçe, misafirimiz olarak gidip oturup, gezebilirsiniz" dedi.

"Yer gösterdi. Karşı karşıya oturduk. Vehib Bey, askerî mektepleri tedkik etmek üzere Almanya'ya gittiği zaman Konstantin'le tanışmış, ben de Alman İmparatorunun manevrasında görüşmüştüm. Bu eski hâtıralar yâd edildi. Uzun bir zaman hasbihalden sonra kalktık, gene otomobille evimize döndük.

"Bir müddet sonra Yanya'ya Kucis isminde vâli geldi. Nerede kalmamız lâzım geleceğini bundan öğrenmek istedik. Beraberimizde kimleri götüreceğimizi sordular. Ali Fuad (CEBESOY) Bey'le arkadaşlarının isimlerini verdik ve hep birlikte otomobille Preveze'ye, oradan da hususî bir vapurla Pire'ye ve nihayet Atina civarında Kifisya sayfiyesine nakledildik. Barışa kadar orada kaldık."[45]

Çirkin Dedikodular

Yanya'nın tesliminden birkaç gün önce Kale Kumandanı Vehib Bey, kurmay heyetinden Yüzbaşı İsmail Hakkı (OKDAY)'ya çok gizli bir görev verir.

Buna göre, İsmail Hakkı Bey Avlonya, Otranto, Ancona ve Venedik yoluyla Trieste'ye gidecek, orada bir depoda saklanan silah ve cephanenin Yanya'ya gönderilmesini sağlayacaktır... Bu silah ve cephanenin bedeli, 10.000 Napolyon altını[46], Avusturya-Macaristan Hükûmeti tarafından ödenecektir... Bu görevde, İsmail Hakkı Bey'e, Viyana'da yayınlanan *Neue Freie Presse* gazetesinin muhabiri Yedek Üstteğmen Frantz Mülhofer yardımcı olacaktır... Kendisi de Siegfried Walther takma adını kullanacaktır.

İsmail Hakkı Bey, aldığı emre uyarak, 2000 Frank (100 Napolyon altını) harcırah aldıktan ve kumandanının elini öptükten sonra çıktığı gizli görev yolculuğunda, daha Avlonya'da iken Yanya'nın düştüğü haberini alır. Arkadan, en hızlı haberleşme aracı, dedikodu yetişir: "Dedikodu olarak her yerde Esad Paşa ile Vehib Bey'in, Yanya'yı Yunanlılara sattıktan sonra aldıkları altınları bir Avrupa bankasına yatırmak üzere bana emanet olarak vermiş bulundukları şâyi olmuştu. Bu iş için Avrupa'ya gönderildiğimi, eski Preveze meb'usu Hamdi yaymakta idi."[47]

(Devam edecek)

[1] Mütesellim. Sözlük anlamı, kendisine teslim edileni alıp kabul eden demektir. Tanzimat'dan önce, kendilerine büyük idarî mansıplar tevcih olunanlar göreve başlayana kadar, o makamı kendileri adına seleflerinden teslim almaya memur edilenlere "mütesellim" veya "voyvoda" denirdi. Bk. Mehmed Zeki Pakalın'ın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.II, s.639 ve Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 235.

[2] İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarih Kronolojisi*, C.1, s.198 ve *İslâm Ansiklopedisi*, C.13, s.358 360.

[3] Ahmed Refik (Altınay), *Yüz Sene Evvel Rumeli Şehirleri: Yanya*. Yenigün, C.7, Sayı 176, s.6-7.

[4] *İslâm Ansiklopedisi*, C.13, s.359.

[5] Emlâk-i Seniye Nâzırı. Osmanlı Padişahlarının taşınmaz mallarını görüp gözeten, koruyan, kiraya veren, gelirlerini Hazine-i Hassa'ya gönderen görevlilere verilen ad.

[6] Vehib Paşa'nın soyadı bazı kaynaklarda -meselâ Türk Ansiklopedisi, C.21, s.86 - KAÇİ (son harfi I) olarak gösterilir. Doğrusu KAÇİ (son harfi İ)'dir. Sebebi, Yanyalılar (I) harfini telaffuz edemezler. Esad Paşa, Küleli Askerî Lisesi'ne nakledildiği zaman Türkçeyi henüz tamamiyle öğrenememiş olduğunu, Yanya'da Türkçe bilen Müslüman hemen hemen yok gibi olduğunu, din kitaplarının bile Rumcaya çevrilmiş ve Arap harfleriyle basılmış olduğunu kaydeder. Bk.Hamdi Ertuna, *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa*, Ankara 1983, s.139.

[7] Kâzım Taşkent için bk. Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir?* İstanbul 1961-1962, s.597. Kâzım Taşkent anılarını küçük notlar hâlinde ve iki cild olarak yayınlamıştır: 1- *Yaşadığım Günler*, İstanbul 1980, 357 s., 2- *Atatürk Işığında Yaşamak*, İstanbul 1981, 248 s.

[8] Derslerin vakit ve zamaniyle ve muallimleri tarafından okutulup okutulmadığına bakmakla görevli öğretmen hakkında kullanılan deyim. Bk.Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I. s.428. Bugünkü deyimle, Öğretmenler Kurulu Başkanı.

[9] Bk. *Harp Okulu Tarihçesi. 1834-1945*. Ankara 1945, s.28-32.

[10] Bk. *Büyük Gâzi'nin Hâtırat Sayfaları*, Hâkimiyeti Milliye, 19 Mart 1926. Oradan alınma olarak: *Atatürk'ün Hâtıraları*. Ankara 1965, s.28.

[11] Küçük tırnak içindeki yorum için bk. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cild I, Kısım 1, s.431-432.

[12] Selânik Merkez Kumandanı Miralay Nâzım Bey, Enver Paşa'nın kızkardeşi Hasene Hanım'ın kocası idi. Nâzım Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin gözünde Padişahın koyu bir taraftarı ve korkunç bir hafiye idi. Bu itibarla ona karşı girişilecek suikasdı Enver de onaylamıştı. Bk. Mithad Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, s.34-38.

[13] İttihad ve Terakki'nin ünlü fedailerinden Mustafa Necib (1879-1913) için bk. *Meşhur Adamlar*, C.3, 1124 ve *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s.265.

[14] Ali Rıza Paşa (1868-1927), Ayân Meclisi üyeliğinde de bulunmuş olan kumandanlardan Süleyman Hakkı Paşa'nın oğludur. Kardeşi Halil Paşa (? - 1958) da askerdi ve SEDES soyadını almıştı.

[15] Atatürk, *Nutuk*, 1938 basımı, s.527.

[16] Tahsin Paşa için bk. *Meşhur Adamlar*, C.4, s.1304-1305. Anıları *Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları* adı altında 1931 yılında kitap olarak yayınlanmıştır.

[17] Bk. Hamdi Ertuna, *Balkan Harbinde Yanya Savunması ve Esad Paşa*, Ankara 1983, s.144.

[18] Bk. Asaf Tuğay, *İbret. Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, s.89-98.

[19] Bk. *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1952 Pazartesi ve M. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar* (1453-1978), İstanbul 1979, s.91.

[20] Esad Paşa hakkında verilen bilgiler şu kaynaklardan derlenmiştir: 1- İbrahim Alaeddin, *Meşhur Adamlar*. Hayatları ve Eserleri, C.2, s.425-426, 2- İb·ahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s.122, 3- *Türk Ansiklopedisi*, C.15, s.393 (Bu resmî Devlet yayınında soyadı yanlış olarak BÜLKANT olarak gösterilmektedir), 4- Yılmaz Öztuna, *Çanakkale'nin Unlü Kumandanlarından Esad Paşa*, Hayat Tarih Mecmuası, Nisan 1965, s.19-22, 5- İhsan Ilgar, *Esad Paşa'nın Çanakkale Anıları*, İstanbul 1975, s.298-301, 6- Hamdi Ertuna, *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa*, Ankara 1983, s.139-153, 7- İsmet Görgülü, *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, İstanbul 1983, s.147-151.

[21] Harp Akademisi 1900 yılı mezunları için bk. 1- Muharrem Mazlum İskora, *Harp Akademileri Tarihçesi*, Ankara 1966, C.1, s.191-193, 2- *Harp Akademilerinin 127. Yılı*, Ankara 1975. Yukarıda verilen biyografik bilgiler ise çok değişik kaynaklardan derlenerek özetlenmiştir.

[22] Fahreddin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*. İstanbul 1970, s.29-32 ve İhsan Ilgar, *I. Dünya Savaşı'nın Unlü Komutanlarından Vehib Paşa*, Hayat Tarih Mecmuası, Haziran 1972, s.13-21.

[23] *Harp Okulu Tarihçesi*. Ankara 1945, s.30.

[24] Kolağası. Yüzbaşı ile Binbaşı arasındaki bir askerî rutbe. O da Sağ Kolağası ve Sol Kolağası diye ikiye ayrılırdı. Meşrutiyetin ilânından sonra 13 Haziran 1326 (26 Haziran 1910) tarihli Kanunla bu rütbe kaldırılmıştır.

[25] Resneli Niyazi Bey (1873-1913) için bk. *Meşhur Adamlar*, C.3, s.1185-1186, 2- *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s.286, 3- *Türk Ansiklopedisi*, C.25, s.296-297. Anıları yayınlanmıştır.

[26] Atıf Kamçıl (1882-1947) Osmanlı Mebusan Meclisi'nde ve TBMM'de milletvekilliği yapmıştır. Ölümü üzerine çıkan yazılar içinde şunlar kayda değer: *Tasvir*, 26 Ocak 1947 ve *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1947.

[27] Firzovik Toplantısı için bk. Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet*, İzmir 1944, 84 s.

[28] Osman Fevzi Paşa (Ölümü 1925), Gözleve (Kırım)'li olduğu için "Tatar Osman Paşa" diye anılırdı. Bk. *Meşhur Adamlar*, C.4, s.1217.

[29] Vehib Paşa'nın bu nutku için bk. 1- Ahmed Refik (Altınay), *İnkılâb-ı Azîm*, İstanbul 1908, s.84-86, 2- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul 1952, s.141-142, 3- Aynı yazar, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, C.I, s.62-63.

[30] Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, Ankara 1960, s.160 ve Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, C.I, s.62.

[31] İttihad ve Terakki Cemiyeti, uzun yıllar, çok kimsenin dilinde sadece "Cemiyet" diye anılagelmiştir. Atatürk'ün Büyük Nutuk'unda da, birçok kez, böyle geçer: *Nutuk*, 1938 basımı, s.526, 528, 529.

[32] A.C. (= Arif Cemil DENKER), İttihad ve Terakki. Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre, *Milliyet*, 23 Kasım 1934.

[33] *Harp Okulu Tarihçesi*, Ankara 1945, s.34.

[34] Asaf Tuğay, *İbret*, İstanbul 1962, C.2, s.225-226.

[35] Mehmed Ali Aynî Bey için, genel kültür ve biyografi ansiklopedileri dışında bk. 1- Ali Kemalî Aksüt, *Profesor Mehmed Ali Aynî. Hayatı ve Eserleri*. Istanbul 1944, 344 s., 2- *Meşhur Valiler*, Ankara 1969, s.93-307, 3- Ali Çankaya, *Mülkiye ve Mülkiyeliler Tarihi*, Ankara 1968-1969, C.III, s.294-300. Mehmed Ali Aynî'nin anıları da *Canlı Tarihler* dizisi içinde (C.2, s.1-90) yayınlanmıştır.

[36] Esad Paşa Lâyihası için bk. Ali Kemalî Aksüt, *Profesör Mehmed Ali Aynî, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1944, s.262-288.

[37] *Nutuk* 1938 basımı, s.637.

[38] Hamdi Ertuna, *Balkan Harbi'nde Yanya Savunması ve Esad Paşa*, Ankara 1983, s.83-84.

[39] Ismail Hakkı Okday (1881-1977). Kurmay Yarbay, sonra Konsolos. Harp Akademisi 1906 yılı mezunu. Sadrıâzam Ahmed Tevfik Paşa'nın büyük oğlu ve son Osmanlı Padişahı Mehmed Vahideddin'in damadı. Mütarekede Istanbul'dan kaçarak Kurtuluş Savaşı'na katılmıştır. Alıntılar yaptığımız *Yanya'dan Ankara'ya* adlı kitabından başka eserleri de vardır.

[40] İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, Istanbul 1975, s.112-113.

[41] Epirot. Yunanistan'ın kuzey batısını, Arnavudluğun güneyini oluşturan Epir'de yaşayan halka verilen ad. Epir'in tarih ve coğrafyası için bk. *Meydan Larousse*, C.4, s.294-296.

[42] *Yanya'dan Ankara'ya*, s.136-137.

[43] Ioannis Metaxas (1871-1941). Yunanistan'da Başbakanlığa kadar yükselmiştir. Türk-Yunan dostluğu ve Balkan Paktı gereği birçok kez Türkiye'ye gelmiştir.

[44] Teslim protokolunun Fransızca metni için bk. *Yanya'dan Ankara'ya*, s.133. Türkçe metin: Hamdi Ertuna, *Balkan Harbinde Yanya Savunması ve Esad Paşa*, s.132-133. Türkçe çeviride tarafımızdan bazı düzeltmeler yapılmıştır.

[45] *Balkan Harbinde Yanya Müdafaası*. Anlatan: Ferik Esad Paşa. *Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı 9 (Eylül 1950), s.330-333.

[46] Fransa'da ilk kez 1803 tarihinde Napolyon Bonapart tarafından bastırılmış altın sikke. Tedavüle çıkartıldığı tarihte kıymeti 20 Frank karşılığı olarak saptanmıştı.

[47] *Yanya'dan Ankara'ya*, s.147-182.

Beyşehir'de Ahşap Direkli Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi

YAZI VE FOTOĞRAFLAR
İRFAN UNUTMAZ

1077 yılında kurulmuş olan "Rûm Selçukluları" veya günümüz deyişiyle "Anadolu Selçuklu Devleti", Erzincan ile Sivas arasında yer alan Kösedağı'nda 1243 yılında Moğollarla yapılan savaşı kaybedince bağımsızlıklarını yitirerek bir Moğol egemenliği dönemine girmişlerdir. Bu savaşta yenik düşen Selçuklu Sultanı Giyaseddin Keyhüsrev'in 1245 yılında ölümünden sonra oğulları II. İzzeddin Keykavus ve IV.Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki anlaşmazlığa, Moğolların sürekli yaptıkları baskılar da eklenince, yönetim düzeni çökmüş ve devlet bütünüyle ortadan kalkmıştır.

Hemen ardından gelen ve Anadolu tarihinde "Beylikler Dönemi" olarak anılan devrede ise, Anadolu'nun birçok yöresinde, önceleri Anadolu Selçuklu sultanlarına bağlı olarak yaşamlarını sürdüren çeşitli Türkmen beyleri ve emirleri, devletin bu güçsüzlüğünden yararlanarak, esaslı bir teşkilata sahip olmayan çok sayıda "Beylik"ler kurmuşlardır. İşte Eşrefoğulları denilen aile, Anadolu Selçuklu devletinin, sözünü ettiğimiz son dönemlerine doğru ve 13. yüzyılın son yarısında antik adıyla Pisidia olan bölgede 1280 yılında "Eşrefoğulları Beyliği"ni kurmuşlardır. Beylik önceleri Beyşehir ve Şeydişehir tarafından kuruluşunu gerçekleştirdikten sonra Ilgın, Bolvadin ve Akşehir yöresine doğru genişliyerek yaklaşık 10 bin kilometre karelik alana hükmetmiştir. Beyliğin ilk merkezi eski tapu kayıtlarına göre Seydişehir köyleri arasında kalmış olan Gorgorum olup, bu merkez daha sonraları sürekli kalmak üzere Beyşehir'e nakledilmiştir. Kent ilk "Bey"in adına izafeten "Süleyman Şehri" olarak anılmıştır. Eşrefoğulları beyliği, 1308 yılına kadar Anadolu Selçuklu Sultanlarına tabi olarak yaşamış ve bir miktar genişleme istidadını gösterdikten sonra İlhanlı Devleti'nin Anadolu'ya hakim olmaları nedeniyle, kuruluşundan yaklaşık 46 yıl sonra 1326'da, Beyşehir'in İlhanlı Anadolu Genel Valisi Timurtaş Bey tarafından ele geçirilip, topraklarının Hamidoğulları ve Karamanoğulları arasında paylaştırılmasıyla sona ermiştir.

Görkemli Bir Cami

Yaklaşık 50 yıl gibi, bir devlet için oldukça kısa sayılabilecek bir yaşam sürecine sahip olmuş olan Eşrefoğulları, günün koşullarına uygun olarak yapmak zorunda kaldıkları çeşitli savaşların yanı sıra çok sayıda mimari eserler de inşa etmeyi ihmal etmemişlerdir. Bunlar arasında günümüze kadar gelebilmiş olan, Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi, gerek taş ve ahşap işlemelerde, gerekse mozayik çini süslemelerinde görkemli bir örnek olarak kabul edilmektedir. Caminin süslemeler yönünden sahip olduğu bu özelliklerin yanı sıra, mimari açıdan da başka bir ilginçlik sergileyerek, Anadolunun en büyük tahta sütunlu ve çok az sayıdaki camilerinden birisidir. Selçuk geleneğine göre inşa edilmiş cami, sözünü ettiğimiz büyüklük yönünden ele alındığında tam bir "Ulu Cami" olarak sayılır.

Caminin Dış Yapısı ve Taçkapıları

Günümüze kadar gelebilmeyi başaramamış olan Beyşehir Kalesiyle, Beyşehir gölü arasındaki düzlükte ve Beyşehir'in Kale Mahallesi'nin hemen kenarında yer alan Süleyman Bey Camisi, dış kapısının üzerinde yer alan taşa kazınmış vakfiyesinde belirtildiği üzere camiye gelir olarak ayrılmış han ile kadın ve erkeklere ait iki ayrı kısımlı hamamdan oluşan bir külliye oluşturmaktadır.

Dıştan, birçok Selçuklu eserinde olduğu gibi muhkem ve anıtsal bir yapıya sahip olan caminin kuzeydeki ön yüzü, doğusunda yüksek ve çapraz bir duvar ile

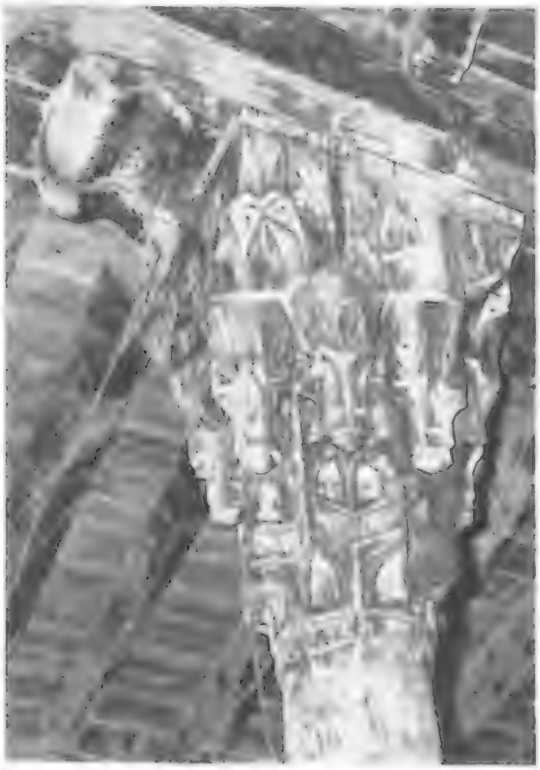

Caminin en önemli özelliklerinden biri olan tahta sütunlardan birinin skalastik başlığı (üstte). Tahta sütunların aralarından caminin içinin görünüşü (yanda). Camide kullanılan devşirme bir malzeme olarak lahit, sebil olarak kullanılmış (sağ altta). Minber kapısının üstü. Yazı kûfi ile yazılmış (altta).

ortada duvardan daha yüksekçe bir anıtsal kapı ve bu girişin batısında da yüksekçe fakat günümüzde hatalı onarım sonucu özelliğini yitirmiş bir minareden oluşmaktadır. Minarenin kaidesi altında sivri kemerli bir niş içinde sebil bulunmaktadır ve bunun hazinesinde antik bir lahit kullanılmıştır. Caminin giriş kapısı ve ön yüzünün yolun geçişine uydurulduğu ve kuzeydoğu köşesinin orta nefe kadar kesikliğine bakılınca, eserin yapımından önceleri aynı doğrultuda bir yolun kentin anayollarından birisini oluşturduğu kolayca söylenebilir. Açı zıtlıklarına karşın, kuzey ve doğu duvarlarının silme köşe tarzında birleştirilmiş olması, önyüzü bir ölçüde daha göz alıcı bir şekle sokmuştur. Kuzeydeki önyüz düzgün kesme taşlardan, diğer duvarlar ise pencerelerin alt ve üstlerinden ağaç hatıllar geçirilerek irili ufaklı karışık yontma moloz taşlardan olağanüstü bir düzgünlükte inşa edilmiştir. Girişin anıtsal duvar yüzü yalın bir çerçeve içine alınmıştır. Kale burçlarından esinlenerek, köşeleri yuvarlak dilimli 13 adet taş doğrudan bu silme üzerine oturtulmuştur. Giriş duvarına açılan üç pen-

ana girişe gelindiğinde, kesme taşlardan yapılmış olan kapının, Selçuklu portali özelliklerini kendisine özgü düzenlemelerle sergilemiş olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Anakapı veya Taçkapı, iki kanatlı olup küçük parçalardan zıvanalı ve lambalı olarak, üstün bir oyma ustalığı ve çatma yöntemiyle hakiki kündekari biçiminde yapılmıştır. Boyutları tüm çevresi ile birlikte 10.10 yükseklik ve 6.00 metre enindeki kapının, herbiri 2.09 metre olan kanatlarının üzerinde sulüs yazısıyla sağ ve solda olmak üzere kurandan çeşitli sureler yeralmaktadır. Kumlu taştan yapılmış olan ve ikişer metre enindeki yan sövelerin üzerindeki süsler ve nakışlar ise birbirlerine paralel sütunlar oluştururlar. Sövelerin tahta kapıyla birleşen iç yanları mermer ve sert taştan çok süslü olarak yapılmış ve üst kesimlerinde şık skalaktikler yerleştirilmiştir.

Kapının mimarisi ve taş süslemelerinde görülen üslûp ile Sivas Gök Medrese ve çift mimareli kapılarında rastlanan üslûparasındaki benzerlik, kapının Anadolu Selçuklu taş işçiliğinin devamı olan bir şekilde inşa edildiğini göstermektedir. Özellikle, çerçeve örneklerinin büyük bir kısmı ile köşe sütuncuklarının, Gök Medrese'de görülen motiflere benzerliği, Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi'nin dış kapısının, Sivas Gök Medrese ile Konya İnce Minareli Medreseyi inşa etmiş olabileceği sanılan ve Gök Med-

cereden alttaki çok zengin işlemeli bir söveyle çevrilmiştir. Sövenin dış köşelerinden bir zincir bezemesi dolanır. İki süs sütuncuğu üzerine oturan hafifletme kemeriyle pencere arasında kalan alın, dal kıvrımları ve yaprak motifleriyle süslüdür. Caminin doğu yönünde ise basit bir kapı ile camiyi hemen bitişiğindeki türbeye bağlıyan bir ara kapı ve yedi üst pencere vardır. Aynı şekilde batı yönünde ise gösterişli ve işlemeli bir kapı ile üzerinde 0.26 × 1.87 metre boyutunda arapça bir kitabe yer almaktadır. Çeşitli duaların yazıldığı bu kitabe ve kapı kanatlarından başka duvar üzerinde 13 üst ve bir alt pencereler bulunmaktadır.

Camiye güney yönünden yaklaşıldığında ise yedisi üstte olmak üzere dokuz pencerenin bulunduğu göze çarpar. Bunlardan, diğerlerine göre daha doğuda olanı ve mihrap üstünde yer almış bulunan pencere renkli camlı olup, ahşap pencere kanatları ağaç oymacılığının üstün örneklerinden sayıldığından Konya İnce Minare Taş ve Ahşap Eserleri Müzesinde sergilenmektedir.

Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi'nin dış yapısını bitirip, "Taçkapı" denilen

rese kapılarının iki yanında ismi yazılı Konyalı mimar "Kaluyan"ın öğrencilerinden birinin eseri olduğu araştırmacılarca kuşkuyla da olsa savunulmaktadır. Aynı şekilde bir diğer kaynağa göre, kapının bir kanadının üzerindeki kuşakta da, ustasının adı olduğu sanılan "Amelehu İsa" ismi oyulmuştur. Eşrefoğlu Camisinin yapılışı hakkında iki kapısının üzerindeki kitabelere bakarak bir karar vermek gerekirse, kitabelerdeki farklı tarihler hemen dikkati çekerler. Ana mekana açılan dış kapının üzerindeki daha çok bir vakfiye biçimindeki kitabede Hicri 696 (Miladi 1297) tarihi okunmaktadır. Bu ana giriş kapısından geçip, duvarları turkuvaz ve mor renkli çinilerle süslü olan bir ara bölüme girilir. Bütünüyle sırlı tuğla ve mozayik çini kaplı olan sivri kemerli kapı, anıtsal görünüşü ile araştırmacılarca Türk çini sanatının tek örneği olarak kabul edilir. Çiniler Konya'daki Selçuklu devri çinicilik geleneğine göre düzenlenmiştir. Kapının yerleştirildiği duvarda yatay olarak dizilmiş tuğlalar arasına yerleştirilen turkuvaz ve mor çinilerle zikzaklar meydana getiren bir kaplama biçimi göze çarpar. Kapının dikdörtgen çerçevesi, çokkenarlı şekillerin kesişmesinden oluşan girift bir ağ örgüsü ile bordürlendirilmiştir. Sivri kapı kemerinin üzerindeki dikdörtgen bir kitabe bulunur. Beyaz alçı zemin üzerine yerleştirilmiş turkuvaz renkli çinilerden kesilmiş rumi ve bitkisel dallı bir bordür, koyu mor çinilerle yazılmış kitabeyi çevreler. Kitabe panosundaki bitiş tarihi ise bu kez, H. 699 (M. 1299) olarak okunur. Sivri giriş kemeri dıştan turkuvaz ve mor çinilerden sivri köşeli şekiller veren ince bir bordürle çevrilmiştir. Asıl kemer bordürü ise, konturları kabartma olarak taştan yapılmış ve içiçe yuvarlak palmetlerden bir mazgal motifi ile çevrelenmiştir.

Bu ara mekândan caminin iç ana mekanına geçmeden önce, koridorun sağına gelen köşede, bugün artık kullanılmayan 11 basamaklı bir merdivenle çıkılan bir kadınlar mahfili veya harem kısmının da bulunduğunu hatırlatmak gerek.

Caminin İçi

Çinili kapıyı açıp Eşrefoğlu camisinin içiyle karşılaşmak kişi üzerinde oldukça şaşırtıcı ve etkileyici bir izlenim bırakıyor. İnce uzun ahşap direklerin arasından süzülen ve pencerelerden sınırlı bir biçimde geçen gün ışığı ile caminin kendi ışıklarının karışımı, büyük bir olasılıkla mimarının düşüncesinde önceden canlandırılarak oluşturulmuş mistik etkiyi oldukça başarılı ve çarpıcı biçimde veriyor. Bir köşesi kesik dikdörtgen şeklinde planlanmış olan yapı, altı sıralı 48 adet ağaç direkle kıble yönünde uzunlamasına yedi yere bölünmüştür. Orta nef diğerlerinden bir metre daha geniş 0.35 metre daha yüksek olup, mihrap önü kubbesi ile ortaya gelen kısımda bir kare boşluk, içten ve dıştan belirgin olarak bırakılmıştır. Yapının çatısındaki bu boşluk, kimilerine göre içeri kar girmesi ve biriken bu karların, döşemenin altındaki bir diğer bölmede depolanmasını su gereksiniminin böylece karşılanmış olduğu düşünülmüşse de, Beyşehir gibi bir gölün kenarında, böylesi bir sorunun varlığı olanaksız görülüyor. Fakat Bursa Ulu Cami'de gördüğümüz ve cami iç mekanına yağmur girmesine olanak sağlıyan şadırvanımsı bir su motifinden söz edilebilir. Ancak günümüzde bugün için herhangi bir belirgin biçim mevcut değildir.

Tavan kaplamasına kadar 8.50 metre yüksekliğindeki caminin içi, güneydeki iki çift ve kuzeydeki tek pencerenin dışında bütünüyle üst pencereyle aydınlanmaktadır. Bu tür bir aydınlanma caminin içinde inanılmaz bir etki oluşturmaktadır. Taş altlıklar üzerine oturan ortalama 42 cm çapındaki sekizgen 39 adet ağaç direk süslü başlıklarıyla kıbleye doğru altı sıra teşkil edecek tarzda sıralanmışlardır. İçleri eşsiz bir güzellikteki bu ve buna benzer az sayıdaki Ahşap Sütunlu camiler, kimi araştırmacılara göre, Orta Asya çadır sanatından gelme bir geleneğin gelişmiş ürünleri olarak kabul edilmektedirler. Skalaktik ahşap başlıkların taşıdığı düz çatı örtüsü ise 1941 yılına kadar toprak dam iken bu tarihte yapılan onarım nedeniyle eğimli çatı durumuna getirilmiştir. Ancak bu da yetersiz kaldığından çatı 1956 yılında tamamen bakır bir örtüyle kaplanmıştır. Çatıyı içten taşıyan ahşap sütunların tümü yuvarlak ve 25-30 cm çaplarında olup çam ve ladin ağacından elde edilmişlerdir. Orta nef kirişlemesi, iki yan kirişin oluşturduğu konsollara oturan yastık ağaçlar üzerine bindirilmiş böylelikle tavanın yaklaşık 35 cm kadar daha yüksek olması sağlanmıştır. Tavan kiriş ve konsollarının araları yıldız ve stilize bitkisel motiflerden çok renkli ve ince kalem işleri ile süslü olup mukarnas başlıkların bazılarında yer yer bu ince kalem işlerinden örnekler göze çarpmaktadır. Aşı boyasıyla boyanmış olan bu süslerin bir kısmı solmuş bir kısmı da, ağaç ve tahtaların zamanla eskimeleri sonucunda yapılan yenilemeler nedeniyle kaybolmuş gitmiştir.

> Eşrefoğlu Camisi'nin içinde, süzülen günışığı ile caminin kendi ışıklarının karışımı, mistik etkiyi başarılı ve çarpıcı bir biçimde veriyor.

Mihrap ve Minber

Önce de belirttiğimiz gibi caminin çinili kapısından içeriye girer girmez gerek ahşap sütunların gerek içerdeki ışığın düzenlenişi gözlerimizi ister istemez doğrudan doğruya çinili mihrap üzerine çeker. Caminin mozayik çinili mihrabı, sanat tarihçilerince Selçuklu devri mihrapları ile yarışabilecek düzeydedir. Uslûp yönünden Konya mihraplarına bağlanan mihrabın boyutları 4.58 metre genişlik ve 6,17 metre yükseklik şeklindedir. Mihrabın etrafını lacivert çinili sekiz köşeli yıldızlardan oluşmuş bir bordür çevreler. Aralarındaki boşluklar turkuvaz levhacıklarla doldurulmuştur. Kapalı bir yıldız sisteminden alınmış kesit olan bordür mihrabın alt kısmında bir çerçeve yaparak mihrap nişi içine döner. Bunun oluşturduğu set üzerinde diğer bordürler ve mihrap nişinin iki yanındaki köşe sütuncukları yükselir. Böylece asıl bordür bir derece iç tarafa doğru kaymış olup Arapça yazılı bir kitabeyi taşır. Harfler koyu mor renkli çinilerden kesilerek, beyaz alçı zemin üzerine yerleştirilmiştir, turkuvaz renkli bitkisel motifli bir zemin üzerinde bulunmaktadır. Bundan sonraki bordür iki ayrı bordür şeridinin birbirine sarılarak düğümlenmesiyle oluşmuştur. Mihrap nişinin üzerinde lacivert sülüs yazı ile diğer bir ayet frizi uzanır. Mihrabın köşe dolguları turkuvaz ve mor çinilerden zikzaklı bir dolgu ile kaplıdır ve yine köşelerde yuvarlak birer madalyon bulunur. Mihrap nişi mukarnaslı olup her hücrenin içi bitkisel ve geometrik şekillerle mozaik tekniğinde doldurulmuştur. Lacivert ve turkuvaz çinilerden kesilmiş parçalar alçı zeminine kakılmıştır. Mihrap nişinin iki yanında kaidesi ve başlığı zar biçiminde olan köşe sutuncukları vardır. Bunlar da mozayik şeklinde çinilerle kaplıdır. Mihrap nişinin altındaki dikdörtgen girinti önemli bir dolguya sahiptir. Burada turkuvaz rengi çinilerden kesilmiş çok ışınlı yıldızlardan gelişen grift ve geometrik bir ağ dokusu vardır. Yıldızlar bir güneş gibi ışınlıdır. İçlerinde mor renkli dolgular görülür. Bu tarz süsleme genel karekteri açısından Konya Karatay Medresesi'nin yıldızlı kubbesini anımsatır. Buradaki özellik yüzyılın or-

Eşrefoğlu Camisi'nin genel görünüşü

Anadolu'da düz tavanlı ve ahşap direkli ulu camilerin en orijinallerinden biri olan Süleyman Bey Camisi taş oymacılığı, çini ve ahşap işleme sanatının en güzel örneklerine sahip bir şaheserdir.

talarındaki bir motifin yüzyılın sonunda da aynı incelik ve ustalıkla kullanılmış olmasıdır. Mihrabın önündeki, mihrap önü kubbesi de aynı şekilde zengin renk ve motifleri içeren çinilerle kaplı olup aynı uslûptaki Selçuklu çini sanatının bir devamıdır. Kubbe dıştan piramit bir külahla örtülerek gizlenmiştir. İç çapı 5.75 metredir ve kubbenin ortasındaki kufi yazıdan beşgen bir yıldız dolgu vardır.

Beyşehir Eşrefoğlu Camisinin minberi ise tamamiyle ceviz ağacından yapılmış olup, boyutları, önyüzü 103 cm, yüksekliği 270 cm, kürsü yüksekliği 340 cm, yan kaideler 402 cm ve kubbe yüksekliği 510 cm'dir. Minber bir çatma tekniği olan hakiki kündekari tekniği ile yapılmış olup Selçuklu ahşap sanatının önde gelen örneklerinden birisidir. Bu teknikte önemli olan, yapılan eserin bütünüyle küçük küçük işlenmiş ve oyulmuş parçaların birbirlerine geçmesiyle yapılmış olmasıdır. Hiçbir tutkal veya çivi kullanmadan. Minber kapısının üstünde yer alan ve kufi yazılı oymalardan oluşturulmuş karenin içinde, Allah Muhammet ve dört halifenin isimleri yazılıdır. Kemerin üstündeki Arapça yazılı kitabede ise, "Yerli yerine konmuş bu yüksek ve düzgün mimberi adaletli bahadır Eşrefoğlu Emir Süleyman yaptırdı" yazılıdır. Kemerin köşe dolgularının iki yanında yine yapan ustanın adı "Amelehu İsa" olarak belirtilmiştir. Caminin mihrap duvarı ile batı duvarının kesiştikleri köşede Emirler mahfili denilen bölüm yer alır. Zeminden yaklaşık iki metre kadar yüksekte bulunan bölüme onüç basamakla çıkılır ve mahfilin etrafı ceviz ağacından oyulmuş olan son derece güzel parmaklıklarla çevrilidir. Mihrap kubbesi önünde ve caminin uzun ekseni üzerinde bulunan Müezzinler mahfili ise daha sonraki bir dönemde, H. 982- M. 1574 tarihinde Mustafa Bey isminde bir vezir oğlu tarafından yaptırılmıştır. Aynı şekilde bu mahfilin de ahşap kirişleri ve taban alt yüzü gibi yerlerinde nakışlar ve ahşap oymalar bulunmaktadır.

Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camisi 30.50 m × 46.57 m'lik boyutlarıyla Anadoludaki ahşap direkli ve düz tavanlı ulu camilerin en orijinal ve görkemlilerinden birisidir. Cami yalnız plan ve kuruluş alanının büyüklüğü bakımından değil, taş oymacılığı, çini ve ahşap işleme sanatının en güzel örneklerine sahip olması nedeniyle de gerçek bir sanat şaheseridir.

- Ord.Prof. İ.H.Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, TTK Ankara, 1984.
- Prof.Dr. Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı II*, İstanbul-1973
- Prof.Dr.Şerare Yetkin, *Anadolu Türü Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul, 1986
- Prof.Dr.Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara, 1978
- Doç.Dr.Y.Önge, *Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar*, Vakıflar Der.-1975
- Doç.Dr.A.Demir, *Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii*, İlgi Dergisi, 1985
- Doç.Dr.A.Kızıltan, *Anadolu Beyliklerinde Cami ve Mescitler*, İstanbul, 1958
- B.Eyüboğlu, *Beyşehir*, 1979
- *Meydan Larousse*, Eşrefoğulları.
- Konya II Yıllığı, 1973.

Osmanlı Giyim Kuşamı ve "Elbise-i Osmaniyye"

NECDET SAKAOĞLU

YAŞAM alışkanlıklarını pek az değişikliklerle uzun zaman koruyabilen Osmanlı kent toplumunun kılık kıyafeti konusunda kronolojik ve sistemli koleksiyonlarımız yoktur. Eski giysilere ilişkin bilgilerimizin kıtlığından (örneğin, bir şalvar, bir kuşak ve bir külâhla geçmişi canlandırdığımızı sanacak kadar...) da müzelerimizde veya daha zengin olarak mezarlıklarımızda bizi seyreden Horasanî, Selimî, Kalafat, Örf, Hartavî, Kafesî, Mücevveze, Civankaşı, Kâtibî, Kallavî... Börk, Şubara, Işkırlak, Dalkülâh, Keçekülâh, Üsküf, Barata, Mahmudiye, Aziziye, Hamidiye, Avniye, Kalpak, Kalabak...'ların, neleri ifâde ettiklerini, ne zaman kimler tarafından, her gün mü, törende mi? kullandıklarını bile çözemeyecek bir sis pus içinde sayılabiliriz. Giyim kuşam kültürümüzün, zaruretler kadar yasaklamaların da etkisiyle istikrarsız bir tarih çizgisinden geçtiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Kırsal kesimlerde ise önemli değişimlerden söz edilemez. Sözgelimi, Selçuklu ve Osmanlı köylüleri arasındaki farklılık, ancak ayrıntıda olabilmiştir. M.Ö. yy'larda Anadolu'da yaygın ünlü "Frig başlığı"nın hâlâ kullanılıyor olması bu açıdan bir fikir verir. Çarık, cepken, şalvar, kuşak, kulaklı başlık, mintan, işlik, çorap ve yemeni. Bunlardan hiçbiri çağlar boyu değişmemiş, unutulmamıştır. Ama, liman kentleri, kervan uğrağı ticaret merkezleri, payitahtlar, önlenmesi olanaksız dış ve iç etkileri alarak ricâli de ülemâyı da, esnafı da kılıktan kılığa sokup çıkartmıştır. Bu konuda Osmanlılığın uzun bir serüveni vardır. Kanunî İstanbulu'nun çarşı pazarındaki canlılık ile Abdülmecid'in başkenti ne kadar farklıdır?.. Bu farklılığı en çarpıcı giyim çizgileriyle ilkin şemailnâmelerdeki padişah betimlemelerinde görüyoruz. Diyelim ki bir II. Mahmud, setresi pantalonu harvanîsi fesi ve sonradan kırpılmış sakalı ile bırakınız daha gerilerdekileri büyükbabası, yenilik ve moda sever III. Ahmed'in huzuruna çıkarılsa zındıklıkla suçlanırdı! Tarih bilgileri, asıl görevleri emir kulluğu olan nice paşaların, devlet adamlarının üstten buyrukla giydikleri frenkvâri kıyafetler içinde nasıl ezilip büzüldüklerini, bin kez kahrolduklarını; az zaman geçince de bu kez, garipsedikleri yeni kostümlerine ısınarak onun muhafazakârı kesildiklerini sayısız olayla açıklıyor. Kıyafetlere ilişkin yasaklamalar, düzenlemeler kaynaklarımızda uzun anlatılarla verilmiştir. Teşrifat risâleleri, kanunnâmeler, vekayinâmeler bu bakımdan zengin. Sınıf ve silk (meslek) kavramları içinde ordu, ilmiye, mülkiye mensuplarının, müslim ve gayrimüslimlerin, tarikatçilerin birer kartvizit niteliğindeki kıyafetleri ise nizamnâmelerle korunmaya çalışılmıştır. Duyarlılığın "serpuş"ta odaklandığı da bir başka gerçek. Ya taşra? Çok şeyde olduğu gibi bunda da devletin ve aydının gözü kulağı kapalı kalmış. Reaya ne giyinip ne kuşanıyor? Oralı olana pek rastlanmaz. Kadı sicilleri, sandık, bohça kalıntıları, yaşayan gelenekler vs. başlıca tutamaklardır. Yalnız Evliyâ Çelebi ipuçları veriyor: "Filibeli orta hâlli zanaatkârlar akça, gökçe ve fakat pâk libas giyerlermiş... Erzurumluların âyanları çuha ve samur ve akmeşe-i fâhire kuşanırlarken ülemâ kesimi aba ve kaba bogası, sülehâsı da çuha ferâce ve kaftanla yetinirlermiş... Zengin Ankaralılar samur ferâce, orta hâllileri çuha serhaddi ve kontuş ferâce, esnafı beyaz bez ferâce, ülemâsı serapâ sof ferâce, kadınları da rengârenk giyinip -birazhayâsızca gezerlermiş."[1] Topkapı Sarayı kütüphânelerindeki Sultan Ahmed (I.) Albümü, Nakkaş Osman'la Lokman Çelebi'nin ortak eseri *Hünernâme*, Levnî'nin resimlediği Vehbi'nin *Surnâ-*

Preziosi'nin İstanbul 1858 albümünden.

mesi, 1600'lü, 1700'lü dönemlerin kıyafetlerine ışık tutuyor. IV. Mehmed (1648-87) devri saray ve çevresi giysilerini veren "Differents habillements de turcs dedié a Monseigneur le Duc de Bourgogne par son tres heumble et tres obeissant serviteur C.F. Silvestre, 1680", tanıttığı tip ve kıyafetlerin yanısıra Türkiye'deki ilk yaşmağı da belgelemektedir. 18. yy'a ait Ferriol Albümü de (İstanbul Belediye Ktb.) önemli bir kaynak durumundadır.

Gelişen Toplum ve Giyim Kuşam

Giyim kuşam çeşitliliğini ve modasını, teknolojisi giderek ilerleyen, tezgâh sayısı artan dokuma sanayilerinin hızlandırdığı da doğrudur. Sultan III. Mustafa (1757-74) İstanbul'da Dibâ-yı Rumî denen değerli kumaşın imâl edilemediğini öğrenince yeni tezgâhlar kurdurmuş. Öte yandan, avamdan esnaftan kişilerin, yüksek kamu görevlilerini öykünerek güçleri yetsin yetmesin, kakum, vaşak kürkler giymeleri; ahali ile seçkinler arasındaki ayrıcalığı yok edecek kerteye vardığından yine aynı padişahça yasaklanmış. I. Abdülhamid (1774-89) 1776'da bilinen en eski Osmanlı elbise nizamnâmesini çıkartan padişahtır: "Hademe, esnaf ve hıref (zanaat) erbabının; bir zamandan beri devlet ricâline mahsus değerli ve türlü çeşitli kürkleri, çiçekli kaftanları, entarileri, şal ve benzeri Hind giysilerini kullandıklarını, kazançları süslerine yetmeyince çıkar sağlamak için yolsuzluklara cüret ettiklerini, hademelerin kapılandıkları zevatı usandırdıklarını, esnafın bu pahalı giyim belâsından borca battığını, İstanbul'dan Hindistan'a pek çok para çıktığını (!..) bu nedenlerle bol yenli erkân kürkünü, vezir, sudûr ve ülemâ dışındaki kimselerin özellikle de çuhadar, enderun ağası ve hademelerin giyinmelerinin yasaklandığını, bundan böyle samur, kakum, vaşak minteni, çiçekli Hind kumaşından entari giyilmeyeceğini, rühabî, çiçekli, bayağı, hangi türden olursa olsun Hind şalı kuşanılmayacağını; bunların yerine İstanbul'da ve öteki Osmanlı kentlerinde dokunan, İstanbul ve Engürü şallarının, Bursa kutnîsinin, Şam alacasının kullanılacağını, basma, hama ve puşî kuşak sarmanın serbest bırakıldığını; kadınların rağbet ettikleri Galata işi tel, sırma ve kılâbdan işlemelerle suzenî gibi şeylerin alınıp satılmayacağını, yasaklama tarihinden sekiz gün sonra her kimin üzerinde eşya-yı memnûa (yasak eşya) görülür ise cezâlandırılacağını; bir aydan sonra her kimin evinde ve dükkânında suzenî işlemelerden bir şey bulunursa ve her kim dokur veya işlerse hangi terzi biçer ise evinin ya da işyerinin önünde asılacağını!.." İşbu nizamnâme öngörmüş. Niye bu kadar sert kararlara gidildiğini de önceki olaylar açıklıyor: 1769'da "bazı eğlence düşkünlerinin, kendileri gibi sefih meşrep uşaklarını kadınlara benzetip bunlara sıkma, şeritli yakası oymalı, yenleri sırmalı kaftan ve buna uyan entari diktirdikleri; yirmi otuz kuruşluk iş için iki yüz üç yüz kuruş üstadiye harcı ödedikleri; bu gidişata ise aylıkların yıllıkların yetmediği, herkesin borca düştüğü, alt düzeydekilerin orta hâllilere, bunların da seçkin ve zengin zümreye özenmesi yüzünden savurganlığın arttığı" şikâyet konusudur. 1774'te ise vezirlere, din bilginlerine, ricâl ve zâbitlere, hademe-i saltanat ve tevaif-ı askeriyyeye başka başka kisve ve libaslar belirlenmiş. Herkesin kendi sınıfına mahsus kıyafetle yetinip fazlasına özenmemesi için fermanlar çıkartılmış. Gösteriş ve zevk tutkusunun bırakılıp otuz yıl önceki hademe takımının örnek alınması öğütlenmiş. I. Abdülhamid, Sadrazam İzzed Mehmed Paşa'ya bir Hatt-ı hümayununda kadınların işi bütün bütün azıtmalarından yakınıyor ve tahta topuklu pabuçlarına gümüş kabara, pul, mıh ve rasi'a çaktırmalarına, sırma takmalarına göz yumulmamasını buyuruyor. 1783 tarihli bir fermanda ise esnafın ve bazı kimselerin asker kostümlerine özendikleri, bu yüzden kimin asker kimin başıbozuk bilinmez olduğu, giyim düzenlemesinin titizlikle korunması gerektiği vurgulanıyor.[2]

İstanbul tâzelerinin ve hâtunlarının 18. yy ikinci yarısında işi azıtmaları; o zamanlar "nev-zuhur" denen moda illetinin pençesine nasıl düştükleri belgelerden izlenebiliyor. Merhum Osman Ergin, bu konuda arşivlerimizden çok şey derlemiş. İşte birkaç örnek: "İstan-

bul Kadısına buyruldu: Ehli islâm kadınlarının başlarına yaşmak ve makrama bağlamaları ve ferâce (doğrusu ferâce'dir) giymeleri, salt kendilerini nâmahremden ve yabancıdan saklamaları için iken, yakın zamanlarda ölçüyü aşıp yakalarına ve başlarına eski biçimlere uymayan şekiller verdikleri, örtünmeyi terk ettikleri (!) kimi zaman da büyük baş ve büyük yakalı ferâce ile çarşıda sokakta gezip dolaştıkları, sahtiyandan yapma Hüseynî denen bir yaka biçimi uydurdukları görülmektedir. Bundan böyle Hüseynîli ferâce giyilmeye." (yıl (1775) "İstanbul Kadısına buyruldu: Nisvan tâifesinden ekserisinin ehli islâma yakışmayan ucûbe başlar ve rengârenk yaka ferâceler uydurup yüzleri göğüsleri gözleri açık (!) hayâsız tavırlarla gezdiklerini Padişah gözleriyle görmüştür. Kadınlar dışarıya çıktıklarında yemenilerinin nakışı ve rengi tek tip olacak, bir kat yaşmak ve büyük baş bağlamayacak, türlü renkte yakalı ferâce giymeyecekler, eskisi gibi küçük yakalı ferâce ve iki kat yaşmaklı olarak küçük başlarla ve ehli islâma yakışan ırz ve görünümde dolaşacaklardır." (yıl: 1776)

III. Selim (1789-1807) döneminde giyim kuşam çılgınlıklarının sürdüğü anlaşılmaktadır. Dersaadet kadınlarının ferâce kepâzeliğini bir tebdil dolaşmasında ya da biniş-i hümâyunda bizzat izleyen bu padişah, Sadrâzamına "-Benim vezirim, nisâ tâifesi çarşu pazarda açık renk ferâceler ile gezip edepsizlik ettikleri mesmuum ve manzurum oldu. Fimâbâd açık renk ferâce ve hadden ziyâde yaka giymeyib herkes ırz u edebiyle olması, iktizâ edenlere tenbih ve terzilere dahi bu makule edebsiz esvabları dikdirmeyip şedid meapostrof yasağ idesin. Bu makule şeylere aralık aralık bakılmak ve yakalar kesilmek ve bâzı edebsizleri nefy-i bilâd eylemek lâzım iken niçün bakmıyorsun hemen kim olursa olsun men' ve elbetde def' eylüyüb halkı edebiyle gezdiresin.[3] diyor. 19 Nisan 1803'te yenilenen elbise Nizamnâmesi'nin de önlenemeyen moda akımı için bir çâre düşünüldüğü muhakkaktır: "bir süredir insanların tutulduğu sefahat ve savurganlık yüzünden herkes haddini aşmış, düzen bozulmuştur. Kulların birbirlerine bakıp özenerek yoksul durumlara düşmeleri herkese bir sınır konmasını zorunlu kılmaktadır. Elbise ve şal gibi sefahat nedenlerinin yasaklanması için işbu nizamnâme çıkarılmıştır. Esnaftan ve halktan kişiler, hadleri dışında giysi, mücevherli hançer ve bıçak kullanmayacaklar, sınıflarının kıyafeti her neyse o görünümü koruyacaklardır. Bunlar, samur, vaşak, samur nâfesi, kakum kürk, sandallı cübbe de giyemeyecek ve şal kuşanamayacaklardır..." Nizamnâmenin gerekçesi ve özü budur. Dikkat edilirse iş dönüp dolaşıp kürke ve şala dayanıyor. Sebep basit: Her ikisi de idhâl konusudur ve büyük ölçüde ülkeye kaçak sokulan pahalı emtiâdandır. Bu yüzden de dışarıya oluk gibi altın gümüş çıkmaktadır. Bir fikir verebilmek için 1802 yılına ait bir muhallefat defterinden kanıt gösterelim: Kimon kermesude kaplı Erzurum nâfesi cübbe kürke 3000 kuruş kıymet biçilmişken bir arap atına 450 kuruş, bir baş öküze 20 kuruş, buğdayın kilesine (60 kg) 8 kuruş değer konmuştur. Aynı yıl gümüşün kilosunun (313 dirheminin) 115 kuruş olduğunu da belirtmekte yarar var. Defterde en ehven ve müstamel kürkler için bile 80-100 kuruş bedel öngürülmüş.[4]

Kadınlar ve Moda

1807'de çıkarılan bir buyruldu; bu kez de albenili, ışıltılı, frapan giyimlerin moda olduğunu gösteriyor. "İstanbul'daki nisâ tâifesinin, terzileri kandırarak şerit, bükme, bed-renk (sarı ve pembe) türlü türlü nakışlı üstlükler diktirdikleri", 1808'e ait bir buyruldudan ise "Ehli islâm hâtununu hıristiyan kadınlarından farksız gösteren sevimsiz renkli, yakaları topukta, yenleri bol, açık yaşmak ve müşteha (tahrik edici) kıyafetlerin yasaklandığı... Pek uzun boylu hanımlar için en fazla bir zir'a (75 cm) yaka, kol boyu olarak da hadi hadi yarım zir'a öngörüldüğü; ancak enli ve ağır hüseynî göğüs kırmasına asla izin verilmediği" anlaşılıyor. Osman Ergin merhum, bütün bu titizlenmelerin püf noktasını yakalamış "-En çok kadınlarla avam denilen esnaf takımının kıyafetiyle uğraşılıyor!..." Cezâlar da ciddi ve okkalı: Terziler dükkânlarının kapısında sallandırılacaklar, babalarla kocalar hapisle dayakla sorumluluğa yöneltilecek. İlginçtir ki gayrimüslim kadınları da müslüman hanımların papuçlarına ferâcelerine tutkunlarmış. "Sarı çedik papuç giyip siyah renkten başka renkte ferâce giymek istememekteymişler." 1807'de Sadaret'den İstanbul Kadılığına yazılan bir buyrultuda: "Rum, Ermeni ve Yahudi tâifeleri kendilerine âlamet olan özel kisvelerini bir zamandan beri değiştirmeye, islâmlara mahsus elbiseleri tercih etmeye, özellikle de kadınların başlarına yeşil sarmaya cesaretlendikleri görülmüştür. Bu mutlaka önlenmeli, suçluları cezâlandırılmalıdır. Basmacıların, boyacıların, yemenicilerin, tülbentçilerin kâhya ve ihtiyarlarını, Rum Ermeni Patriklerini, Yahudi Hahambaşını ve cemaat başlarını huzuruna çağırıp bundan böyle yeşil boyamamak ve satmamak üzere; gayrimüslim erkek ve kadınlarının ise islâmı takliden giyisiler giymemeleri, hele hele başlarına yeşil sarmamaları için sıkı tenbihte bulunasın." deniliyor.[5]

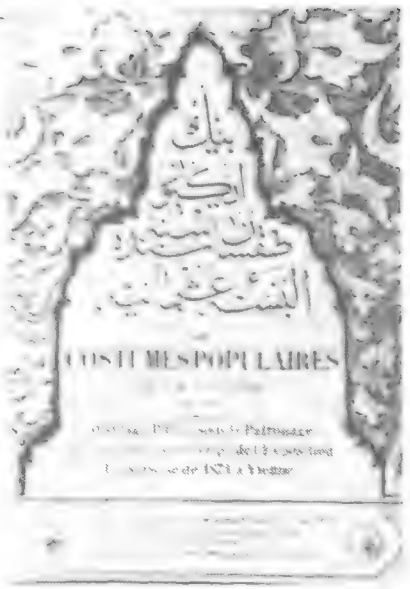

Les Costumes Populaires'in iç kapağı.

Uzun yakalı gözalıcı ferâce modası 1790-1890 arasında tam yüzyıl saltanat sürmüştür kısacası. Göğsü bir fiyonkla tutturulmuş, etekleri dantelâlı, açık yakası göğüste başlayarak arkada omuzun biraz aşağısına dek inen, kısa kollu, gülkurusu, eflâtun, fısdıkî, pembe, al, mor renkli ferâceler, dantel eldiven, dantelli şemsiye, yüksek hotoz. Bu çarpıcı kıyafetler içindeki fingirdekler, bütün bir 19. yy erkeklerini perişan ettiler. Bu da haktı: Padişahla beyleri ve paşaları, sırmalı üniformalar, nişanlar, supiyeli paçalar, yüksek yakalar kaşık apoletler, aynalı kesim setreler, bol ve mor püsküllü feslerle Avrupaî havalar estirirlerken kadınlarımız yüzyıl geride kalmayı sindirememişlerdir. Ferâcenin tu kaka, çarşafın moda olmasında Avrupa'daki Empire ve Art Nouveau modalarının nöbet değişimi etkili olmuştur. Tutucular; ferâceyi -dekolteliğinden dolayı- yasaklayan II. Abdülhamid'i, "-Çarşaf yayılırsa erkekler bu kıyafete girip kalın peçe takarak mazallah suikasd düzenlerler." vesvesesiyle kandırınca bu kez, İstanbul polisi elinde makas, köprü başında, Kapalı Çarşı'da çarşaflı peşine düşmüştür. 20 yy. yaklaşırken maşlah modası başlamıştır. Tüm bu değişimlerin ardında, müslümanlık hıristiyanlık, dindarlık, dinsizlik aranmamalı. Bal gibi, Beyoğlu modistralarının kazanç

hırsları ve akıllılıkları vardır. Onlar, ilkin Beyoğlu'nun, Boğaziçi'nin ve Adalar'ın Rum, Ermeni çevrelerini; sonra da Türk kız ve hanımlarını moda ağına düşürmekte pek mâhirdiler. İstanbulluları, Londra ve Paris modalarına öyle sevdâlandırdılar ki, Hac yollarının yâdigârı olarak başkent sokaklarına girebilen kara çarşaf; hem de -Halife Efendimizin iradesiyle- makaslanırken, Art Nouveau'nun Osmanlıvârî bir kreasyonu olan kabarık kollu, kıvır kıvır endam yansıtan renk renk mantinleri herkese giydirdiler.

Pembe mantinden çarşafı pek de şık
İnce yaşmakla bu cuma seyre çık!

veya

Feracesi mor mantin
Ayağında süslü potin
Baktım uzaktan geliyor
Taştan taşa tin tin tin

türküleri, mantin modasının birer anısıdır. Bu fırtına ise 1918'de Beyaz Rus hanımlarının İstanbul'a getirdikleri manto ve eşarp modası ile dinmiştir.

Önceki padişahlar hep geleneksel ve sınıfsal giyim kuşamı muhafaza için fermanlar çıkartırlarken II. Mahmud (1808-39), ecdadıyla ters düşmek pahâsına çok köklü bir kıyafet reformunu gündeme getirmiş ve ünlü 1828 nizamnâmesini yürürlüğe koymuştur. Bu tüzük, öncekilerden çok farklıdır ve padişahtan hademeye dek, asker sivil, ilmiye ve her sınıftan görevlilerin törenlerde, alelâde günlerde giyecekleri kostümleri göstermektedir. Bu nedenle önemli bir reform belgesidir. Birkaç yıl içinde de yaygınlaştırılmıştır. Tepede mâvi püsküllü fes, ayakta potin veya rugan iskarpin, gövdede düz yakalı uzun setre, bol paçalı pantolon... Doğal ki gençler ve yenilik arayanlar için alafrangalık budur. Muhafazakârlar, bir süre Frenk mukallitliği ile itham ettikleri yeniliğe çabuk ısınıvermişler; Osmanlılık ise yıkılış evresinin simgesi fese ve kıyafete kavuşmuş; kırmızı çuhadan börküne, horasanî tarzında akçalmadan bir burma sarık sararak entari ve üstlük giyip basit bir sedire oturan; kılıcını da kucağına alan Osman Gâzi'nin son padişah torunu Vahideddin, başında kalıplı Viyana fesi, üstünde redingot, ayağında iskarpin, elinde baston, bu simge kıyafetle altın tahtından kaçmıştır. Kuşkusuz ki, altı yüzyıllık Osmanlı yaşamında her alanda olduğu gibi kıyafette de gözüpek II. Mahmud en keskin dönemeçtir. Ona gelesiye İlmiye mensupları, mevsim kürkü ve üzerine bol biniş, elifî çakşır, sarı mest pabuç giyip başlarına kavuk oturtuyorlardı. Esnafın en yalın ve kusursuz kılığı dar bedenli Mısrî denen cübbe, ağı bol şalvar, salta, kırmızı yemeni veya altı nalçalı katırdı. Başlarına da acem şalı ya da abanî sarık sarıyorlardı. 1828'den sonraki inkılâpta kavuğun yerini amamenin, sarığın yerini dal fesin, yemeni ve katırın yerini potin ve iskarpinin, kaftanın yerini de harvanînin alması önemlidir. II. Mahmud'un kıyafet devriminde, modası hiç geçmeyen pahalı kürk ve şal tutkusunu kökten çözmek de vardır. Otuzu kürklü saltanat sürmüş padişahların otuz birincisi II. Mahmud, kürksüz padişahların ilkidir. Artık hükümdarı da veziri de kavası da çuha giyiside ve kıyafet biçiminde eşitlenmiş yeni bir imparatorluk toplumu söz konusudur. Askerine şapka girişiminden, Şeyhülislâmı ikna ettiği halde anasının ricası ile vazgeçen II. Mahmud'un, oğulları ve torunları artık bir daha geriye dönüşü düşünmemişler, tutucu II. Abdulhamid bile açılan çığırı, redingot yeniliği ile desteklemiştir.

İbrahim Edhem Paşa oğullarıyla, Mustafa (ayakta) ve Halil Edhem

İstanbulîndan Jaketataya

Tanzimat devrinde kamu görevlileri için rütbeye göre sırma kalınlığı farklı resmî bir üniforma; bayağı zamanlar için de İstanbulîn denen siyah ve sâde kostüm kabul edilmişti. İstibdat'da bunun yerini redingot aldı. II. Meşrutiyet'de kalpak ve jaketatay modası çıkmıştır. Tanzimat'la girilen özgürlük havası, biricik istisnâsı asker üniforması olmak koşulu ile herkesi her çeşit kıyafette serbest bırakmış gözüküyor. Sözgelimi, ülemânın o bir zamanlar saygınlık ve ayrıcalık öğesi olan cübbe ve sarıkları, okuma yazma bilmeyenlerin dahi sırtlarında başlarında eskimeye yüz tutarken tarikatler, mezhepler de bir karnaval maskaralığı ie "kisve-i mahsusalarını" giyinip sokağa dökülmüşlerdir. Fes ise Türklüğün ve onunla özdeşleşen Müslümanlığın sembolüdür. Öyle ki yabancı sermayenin her kapıdan girmesine kolayca izin veren rejim, mukavelelere "temsilcilerin fes giymesini" illâ bir ön koşul olarak koydurmayı ulusal ve dinsel bir görev saymıştır.

Bu kıyafet serüveniyle bizde ilk ilgilenen aydın Müşir (ressam) Ârif Paşa'dır. (1808-1865) Onun 1860'da Tuna Vâlisi iken hazırladığı ve açıkladığına göre kırk yıllık bir çabanın ürünü olan *Mecmuâ-yi Tasvir-i Osmaniyye, Tâ'rifat-ı Eşkâl-i Elbise-i Atika ve Tavzihat-ı Ahvâl-i Münasebet-i Kadime-i Devlet-i Aliyyeyi Mübeyyin Defterdir* ("Les Anciens Costumes de l'Empire Ottoman Depuis l'Origine de la Monarchie Jusqua'a la Reporme du Sultan Mahmoud -Recueillis par S.Ex. le Muchir Arif Pacha") değeri ölçülemeyecek bir baş eserdir.[6] Ârif Paşa bununla da yetinmeyerek 1826'daki kökünü kazıma kampanyasında kazanı ocağı devrilip yıkılan, tüm giysileri, işaretleri yakılıp yok edilen Yeniçerilere ait üniformaları Viyana'da diktirtip yurda getirmiştir. Ârif Paşa'nın eserinden birkaç yıl önceki bir başka çalışma, Preziosi'nin 1858'de Paris'te bastırdığı

Jean Brindesi'nin Anciens Costumes Turcs albümünden (solda), Racinet'in Costumé Historique'nden Osmanlı kıyafetleri (sağda).

Stambul Recollections of Eastern Life (Doğu Hayatından Koleksiyonlar - İstanbul)'dır. Ne yazık ki içerdiği tablolar, takvimlere kartpostallara basılmaktan artık bize anlamsız gelmektedir. Ârif Paşa'nın eseri de aynı bahtsızlığa uğramıştır. Zaman Kitaphânesinin 1933 yılında Muharrem Feyzi'ye çevirterek yayınladığı *Türk Kıyafetleri ve Güzel Giyim Tarzları*; William Alexander'ın 1814'te bastırdığı *Picturesque Representations of the Dress and Manners of the Turks* adlı eserden başkası değildir. *Le Costume Historique*, ulusların tarihsel özgün giysilerini tanıtan üç ciltlik büyük bir eserdir. N.A. Racinet tarafından hazırlanıp 1888'de basılmıştır. Üçüncü cildinde Türkiye'ye bir bölüm ayrılmıştır. Burada, ülkenin, 19. yy'daki ilmiye, ordu mensupları, kadınları, serpuşları ve kostümleri ile veriliyor. Malzemesi ve tekniği bakımından bunlarla kıyaslanamayacak, yokluklar arasında gerçekleştirilebilmiş Mahmud Şevket Paşa'dan Nureddin Sevin'e dek çok değerli yerli etüdler de vardır.[7] Bunlardan, Osmanlı saray çevresini, giyim kuşamını tanıtan Emin Cenkmen'in *Osmanlı Sarayı ve Kıyafetleri*[8] pek az kullanılmış ve belki de unutulmuştur.

Viyana Sergisi ve Elbise-yi Osmaniye

İbrahim Edhem Paşa'nın (1818-1893), oğlu Osman Hamdi Bey'in (1842-1910), Marie de Launay'ın ve Foto Sabah'ın kolektif çalışmalarının bir ürünü sayılan ve 1873'teki uluslararası Viyana Sergisi vesilesiyle hazırlanmış bulunan *Usul-i Mimarî-yi Osmanî* (L'Architecture Ottomane) ile *Elbise-yi Osmaniyye* (Les Costumes Populaires de la Turquie) adlı eserlerden ikincisi asıl konumuzdur. 19. yy'ın ikinci yarısı, o dönemde bizde "sergi" denilen ulusal ve uluslararası fuarların sıkça açıldığı bir dönemdir. Sultan Abdülaziz'in (1861-76) bu etkinliğe özel bir ilgi duyduğu, 1863'te İstanbul'da ilk Sergi-yi Umumi-yi Osmanî'yi düzenlettirmesinden; 1867'de Paris Sergisi için Avrupa'ya geziye çıkmasından tahmin edilebilir. 1873 Viyana Sergisi'ne, Osmanlı Devleti'nin de katılması kararlaştırılınca o tarihte Nâfia ve Ticaret Nâzırı olan İbrahim Edhem Paşa'nın[9] başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştur. Bu öyle güzel bir rastlantıdır ki bir benzeri daha gösterilemez. Çünkü İbrahim Edhem Paşa yetkin, yetişkin, târihe, sanata, kültüre, uluslararası ilişkilere düşkün bir devlet adamıdır. II. Mahmud'un Avrupa'ya öğrenime gönderdiği gençlerden olan bu zât, gerçi bir maden mühendisi olarak yurda dönmüştür ama, hızla yükseldikten ve devlet ricâli arasındaki saygın yerini aldıktan sonra, İstanbul'da Kantarcılar'daki konağını bir araştırma enstitüsü, resim galerisi, bilimsel toplantılar merkezi yapmıştır. Onun 1872'de başlattığı hazırlıklar, İstanbul'da, tüm ülkede ve Viyana'da bir yıl sürmüştür. Sergi komiserliğine atadığı oğlu Osman Hamdi Bey, Viyana'da Osmanlı pavyonlarını hazırlayadursun, bir yandan da babasına danışmanlık ederek bu sergiye Türkiye'den götürüleceklerin büyük bir titizlikle yapılan seçimini kolaylaştırmıştır. Edhem Paşa'nın konuyla ne denli ilgilendiği o tarihteki *Basiret* gazetesi sayılarından izlenebilmektedir: "Nâfiâ Nâzırı Devletlü Edhem Paşa Hazretleri gelecek sene Viyana'da açılacak Umumi Sergi için buradaki komisyona riyaset etmiş ve müzakerelerden sonra vilâyetlere telgraflar çekilerek sergiye gönderilecek eşyanın bir an evvel ulaştırılması emrolunmuştur. Daha sonra Ekol Otrişiyen mektebine gidip orada Mösyö İsfeldo'nun, Boğaziçi'nin kabartmalı olarak yaptığı haritasiyle memleketin sâir haritalarını, Mösyö Sabah'ın çıkardığı Şark elbiseleri resimlerini incelemiş, cümlesinin matluba muvaffık olduğunu beyan etmiştir", "Ekspozisyon komisyonu üyelerinden Mösyö Baltacı, Edhem Paşa'ya sunduğu lâyihada Viyana'daki çalışmaları anlatmıştır. Bu lâyihaya göre, Türk Pavyonu'nda, Sultan Ahmed Çeşmesi'nin. Türk hamamının, Osmanlı tarzında bir meskenin, Türk selâmlık ve harem mekânlarının, çini imâlathânesinin, Osmanlı kahvehânesinin ve bir arastanın maketleri, kesitleri ile Türk askerî mühendislerince iki liman (havuz) maketi yapılmaktadır. Hazine-i Hümayun'dan gönderilen nâdide eserler için de büyük teşhir dolapları hazırlanmıştır."[10] Sergi için iki "hediye" kitap da yine Edhem Paşa'nın kişisel çabası ve düşüncesi ile Türkiye'de gerçekleştirilmiştir. Bunlar yukarıda sözü edilen Usul-i Mimarî-yi Osmanî ile Elbise-i Osmaniye'dir. Merhum Uzunçarşılı'nın vurguladığı gibi. her ikisi de resim, plân, süsleme, teknik ve metin açısından bügün bile yüksek değerlerini korumaktadır.[11] Kaldı ki aradan geçen yüzyıldan fazla bir zaman, eserlere belgesellik niteliği de kazandırmıştır. Usul-i Mimarî-yi Osmanî. Türkçe, Almanca ve Fransızca metinleri; Montani, Bogos Şaşıyan Ef. ve Maillard'ın eseri 189 plânşı içerir.

Elbise-i Osmaniyye; Edhem Paşa unutularak oğlu Osman Hamdi Bey'e mal edilmiş bulunmaktadır. Bu belki bir ölçüde doğrudur. Çünkü, kolektif bir çalışmanın ürünü bu eserde en çok emek onun olmalıdır. Halil Edhem

Bey'in anılarına göre "İmparatorluk topraklarında yaşayan halk kesimlerinin elbiselerinden bir koleksiyon, sergi için düşünülünce, Bosna'dan Basra'ya, Batum'dan Trablusgarb'e dek uzayan Osmanlı ülkelerindeki ırk, din ve unsurlara mensup genç, ihtiyar, erkek, kadın milyonlarca ahalinin giydikleri elbiseler, serpuşlar, İstanbul'a getirtilerek Edhem Paşa'nın Kantarcılar'daki konağında öteden beriden çağırılan erkek ve kadın figüranlara giydirilmiş ve o zamanın en meşhur fotoğrafçısı Sabah Juvalye tarafından da fotoğrafları çıkarttırılıp bunlardan epeycesi hazırlanan kitaba görsel malzeme olarak katılmıştır. Bu resimlerde görülen simalardan bazıları, belli kimselerdir. Meselâ, Edhem Paşa'nın dostu gazeteciyazar Ahmed Mithad Efendi elinde bir çubukla Lübnanlı kıyafetine bürünmüştür."[12] Osman Hamdi Bey ile Marie de Launay'ın kitaba katkıları Fransızca önsöz ve metinlerdir. Yeri gelmişken belirtelim ki, bir tanıtım amacı ile büyük emekler, paralar sarf edilerek toplanan (fotoğrafları çekilen ve çekilmeyen), tamamı Viyana'ya gönderilen bu çok değerli koleksiyon -ki, en az 500 dolayında otantik kıyafet ile 1000'den fazla aksesuvardan oluştuğu söylenebilirher fuar ve sergi sonunda yaşanan karışıklıklar arasında ya unutulmuş, ya bırakılmış veya ödenek yokluğundan yurda geri getirtilememiştir. Nereye teslim edildiği, ne olduğu hâlen de belli değildir. Bu kaybın biricik tesellisi de kuşkusuz elimizde kalan ve derlenenlerin ancak bir bölümünü yansıtan işbu koleksiyon albümüdür.

Elbise-i Osmaniyye ya da *Les Costumes Populaires de la Turquie*; büyük boy bir eserdir. 347 sayfa olup üç bölümde 23×9×42=74 plânş içerir. Bu 74 plânş, 200'den fazla tip ve kostüm yansıtmaktadır. Birinci bölüm, İstanbul'a ve Osmanlı Avrupa'sına (Edirne, Tuna, Prizren ve İşkodra, Yanya, Selânik, Bosna) ayrılmıştır. İkinci bölümde Girid ve Cezair-i Bahr-i Sefid Adaları kıyafetlerine; üçüncü ve daha kapsamlı son bölümde de Hüdavendigâr (Bursa), Aydın, Konya, Ankara, Kastamonu, Sivas, Trabzon, Erzurum, Diyarbekir, Halep, Adana, Suriye, Bağdat, Hicaz, Yemen, Tripoli ve Berberiye vilayetlerine yer verilmiştir. Ancak, seçim öylesine dikkatli ve sistematik başarılmıştır ki, tüm bu resimler ve figürler, Osmanlı mozayiğinin nefis bir görünümüdür. Tipler ve kostümler; esnaf, din adamı, asker, köylü, çoban, kadın, şeyh, çocuk, Türkmen, Arap, Berberi, Bulgar, Bedevi, zeybek... fakat hepsi de birçok yönüyle "Osmanlı" olan, 19. yy'ın en karmaşık fakat henüz kendi içinde tutarlı bir devletinin demografik bir aynasıdır, aynı zamanda... Bu tutarlı yapıda, giysinin ve kostümün rolünü ise, eserin önsözünü yazanlardan dinleyelim: "Kostümün etkisi hiçbir şeyle kıyaslanamaz. Tersine, giyim, tartışma götürmez tarzda yapıcıdır. Onu giyenlerde derin dayanışma duyguları uyandırır. Örneğin Avrupa'da bile kimi askerî ve dinî kuruluşların asırlardır süregelen güçlü varlığı, üniformaların gizli etkisiyle izah edilir. Bizdeki esnaf loncaları da kostümün güçlü özelliğini delillendirir. Kostüm ortaklığı, meslektaşlık sevgisini, meslek şerefini ve bunları karakterize eden diğer erdemleri doğuran bir sorumluluk telkin eder... Kostümün pitoresk yönünü de unutmamak gerek. Bu, elbise kavramının belki de -çoğu insan açısından- en çekici yönüdür."[13]

Kitabın kısa önsözünde, kostüm ve elbise ayrılığı da vurgulanmıştır. "Her ikisinin amaçta aynı olmasına karşılık, hiçbir özelliği olmayan giyinme öğelerine elbise (giysi), karakteristiği olanlara ise kostüm" denilerek net bir tanım getirilmiştir. Bu tanım içinde, kostümün klâsik özelliği; elbisenin ise moda akımları önünde bir yıl dahi dayanamadığı hatırlatılıyor. Öyle sanıyoruz ki kitap için elbise ve kostüm seçiminde de bu yaklaşımdan kaynaklanan bir müşkülpesentlik sözkonusu olmuş. Nihayet eser sahiplerinin 114 yıl önceki bir savlarının da hızlı adımlarla bir veriteye ulaştığını kabul etmeliyiz. O sav şudur: "Bütün dünyada giysi, günden güne tek tipe dönüşmeye ve toplumların sınıfları arasındaki farklılıkları silmeye başlamıştır. Doğal veya ahlâksal engellerin altedemeyeceği bu süreç, gün gelecek uluslararası farklılıkları da kaldıracaktır."

Bu noktada bir hatırlatma yaparak yazımızı bağlayalım: Atatürk; kıyafeti Avrupa'ya bir yakınlaşma aracı değil, Avrupa ile bir kaynaşma öğesi görmüş; ulsal kaygılarla gülünç uydurmalara yönelmeden uygar dünyanın şapkasını da, kostümünü de aynen alıvermiştir. Onu, bir önceki devrimci II. Mahmud'dan ayıran da herhalde budur. Bu akılcı yaklaşımı şapkamızı çıkartıp saygıyle selâmlamımız gerekiyor, eğer başımızda "şapka" kalmışsa!..□

---

[1] Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme Cilt II*, sf.213, 431; *Cilt III*, sf.386.

[2] Ahmed Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi Cilt II*, sf. 207, *Cilt III*, sf. 1035, Fâide 215, İst. İkbal Ktp. 1326-1328.

[3] Topkapı Sarayı Arşivi'nden, Nureddin Sevin, *On Üç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, İst. 1973, sf.120 Not: 1.

[4] Başbakanlık Arşivi, Hatt-ı Hümayunlar No: 4115 Defter. 5 Ramazan 1217 (31 Aralık 1802).

[5] Osman Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye, Cilt I*, sf.890-900; aynı yazar, *Türkiye Maarif Tarihi Cilt V*. Sf.1540 vdd. İst. 1943.

[6] Üç ciltlik bu eserin resimleri ve Fransızca metinleri Paris'te hazırlanmış; I. Cildi 1862'de İstanbul'da Tasvir-i Efkâr Matbaası'nda basılmıştır. Basılamayan II. ve III. ciltlerin orijinalleri Yıldız Sarayı Kütüphânesi'nde korunmuşsa da II. Meşrutiyet'te Maarif Nâzırı Şükrü Bey buradan aldırttıktan sonra izi kaybolmuştur. Ârif Paşa koleksiyonunu, birkaç resim fazlası ile Jean Brindesi *Elbisei Atika-Musée des Anciens Costumes Turos de Constantinople* adı altında Paris'te, açıklamasız tablolardan ibaret büyük bir albüm hâlinde yayınlamıştır. J.Brindesi ile Ârif Paşa'nın ortak çalışıp çalışmadıkları, ya da birinin ressam ötekinin uzman olup olmadıkları konusunda biz bir bilgi bulamadık. Yalnız Ârif Paşa, önsözünde, 1829 giyim kuşam devrimine dek Osmanlı kıyafetinin birtakım değişiklikler geçirdiğini, her yüzyıl ve dönemdeki bâriz biçim ve üslûbu, orijinal örnekler bulup bir sistem dâhilinde resmettiğini, kendi döneminin giysilerini de bizzat gördüğünü açıklıyor.

[7] Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyafet-i Askeriyyesi*, Mekteb-i Harbiye Matbaası 1325; Nureddin Sevin, *On Üç Asırlık Turk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yayını, M.E.B. Istanbul 1973. (Sevin bu aydınlatıcı etüdünü, Hunernâme, Von le Coq, Silvestre gibi özgün ve belgesel kaynaklardan da yararlanarak kıyafet tarihi alanındaki birikimleri ve uzmanlığı ile gerçekleştirmiştir. Eser, Türklerin VII. -XX. yüzyıllar boyunca süregelen kostüm alışkanlık ve yaklaşımlarının güvenilir bir panoramasını yüzlerce çizim ve resimle vermektedir.)

[8] Türkiye Basımevi, İstanbul, 1948.

[9] İ.Edhem Paşa, çeşitli nâzırlıklarda, Şurâ-yı Devlet üyeliğinde, Berlın ve Viyana büyükelçiliklerinde, Şubat 1877 - Ocak 1878 arasında da Sadrâzamlıkta bulunmuştur. İlk Osmanlı Meclis-i Meb'usanı, Sadrâzamlığına rastlar. Dârülfünun'un, Darüşşafaka'nın, Encümen-i Dânis'in kuruluşlarında, Matbaa-yi Âmire'nin modernleştirilmesinde emeği vardır. Mecmua-yı Fünun'a "tabiiyât" (Jeoloji) konuları yazmış, Ondalık ölçü sistemlerini Türkiye'de tanıtmaya çalışmış, Nâfia Nâzırı iken Mesahat, Ekyal ve Evzan-ı âşariyye Nizamnâmesini (Ölçüler Tüzüğü) çıkarmıştır. Dürüstlüğü kadar, hiddeti, tahammülsüzlüğü ve Meşrutiyet aleyhtarlığı ile de tanınır. Bu nedenle siyasi başarılarından söz edilemez. Kültürümüze katkısı ise hem kendi çabaları ile hem de yetiştirdiği oğulları Müzeci Ressam Osman Hamdi, İsmail Galib ve Halil Edhem (Eldem) açısından ödeşilmezdir. Prens Bismark'ın, hakkında "-Avrupa kültürüne âşinâ, öğünülecek ahlâka sahip, ülkesi için şeref verici bir şahsiyettir" dediği bilinir.

[10] *Basiret* gazetesi: 20 R.evvel 1289 sayı 633; 10 C.âhir 1289 sayı 699; 4 Şevval 1289, sayı 793; Bu gazete haberlerinden ikisi, Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi* adlı eserin vesikalar bölümünde yayınlanmıştır (Türkiye İş Bankası yayını, İst. 1971).

[11] İ.H.Uzunçarşılı, *Halit Edhem Hâtıra Kitabı Cilt II*. "İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem" sf. 68 vdd. (T.T.K. Ankara, 1948).

[12] O.N.Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi Cilt V*. sf. 1553 Not: 2.; Mustafa Cezar, a.g.e. sf. 138. (N.Cezar, eserin hazırlanışını İbrahim Edhem Paşa'nın önayak oluşuna bağlamakta ve "-Edhem Paşa, bu iki büyük eseri yayınlatmasıyle dikkati çeker. Yonettiği ve koruyuculuğunda hazırlanan ve özellikle ihtiva ettiği resimler bakımından bugün dahi değerini yitirmeyen kitaplardır" demektedir).

[13] *Les Costumes Populaires de la Turquie en 1873*. sf. 57.

ATATÜRK SAYFASI

Atatürkün Cenaze merasimine ait proğram

1 — Atatürkün aziz naaşleri ikinci teşrinin 19 uncu günü Yavuz zırhlımızla saat takriben 16 ilâ 17 arasında İzmite gelecek ve Yavuzdan bir deniz altı gemisine nakledilerek tersanedeki mayın iskelesine çıkarılacaktır.

2 — Tersanenin içine İlk ve Orta okul talebelerile Sporcular davetli memurlar, Belediye ve Meclisi umumi azalarile kazalardan gelecek olan davetliler ailelerile beraber bulunabileceklerdir.

Tersane içindeki tertibat ile top arabasının ve merasim yürüyüşünün takibedeceği yol ilişik krokide gösterildiği üzere yapılacaktır.

3 — İzmite cenaze Töreninde bulunmak üzere her kazadan üçer kişilik bir heyet İzmite gelecektir. Bu heyetten biri Partiden biri Belediyeden ve biri de Halktan seçilecektir. Ve bunların zarurî masrafları Parti tarafından ödenecektir.

Elbise: Frak, beyaz boyunbağı, siyah yelek silindir şapkadır. Frağı olmayanlar Ceket atay ve nihayet Reyye pantalon ve siyah ceket giyebilirler.

4 — Yavuz İzmite vasıl olduğu zaman Vali 23 Tümen ve müstahkem mevki ve Üssü bahri Komutanları Seymen motoru ile Yavuza gidecekler ve cenaze ile birlikte döneceklerdir.

5 — Cenaze Tersane içinde bulundurulacak olan top arabasına yerleştirilecektir.

6 — Cenaze alayı şu suretle hareket edecektir.

A — Büyük üniformalı (5 Emniyet komiseri
B — Merasime memur komutan
C — Yürüyüş kolunda piyade kıt'ası
Ç — Deniz kıt'ası
D — Muzika
E — Çelenkler.
G — Cenazeyi taşıyan top arabası (etrafında Generaller)
Ğ — Atatürkün harp ve istiklâl madalyesini taşıyan Generaller.
H — Atatürkün ailesi efradı
İ — Baş Vekil
I — Büyük millet meclisi mümessilleri
J — İzmit Valisi, Tümen ve üssü bahri komutanları, Belediye Reisi ve (İstanbuldan gelecek olanlar)
K — Teşrifata dahil askeri ve mülki erkân
L — Kazalardan gelecek olan hey'et ve davetliler.
M — Halk partisi ve halkevi erkânı
N — Fırka bandosu
O — 31 nci Piyade alayı

7 — Cenaze alayı istasyona vasıl olduktan sonra tersane içinde bulunan taleba ve sporcular şimendifer yolunun iki tarafında mevki alarak cenaze treni geçerken sükûnetle şapkalarını çıkarıp ihtiram vaziyeti alacaklardır.

8 — Halkımız ve köylülerimiz cenaze merasimini tersane kapısının karşısından ve demiryolunun şimalindeki yoldan ve bu yoldan ve bu yol ile Necatibey mektebi karşısındaki rampa arasında bulunan sahadan göreceklerdir. Yolun iki tarafında bulunanlar gerek top arabası geçerken gerek cenazeyi hamil olan tren geçerken şapkalarını çıkarmak suretile cenazeyi selâmlayacaklardır.

9 — Yavuz ve maiyetinde bulunan harb gemilerimiz İstanbuldan İzmite gelirken güzergâhta bulunan köy ve kasabalarımız halkı sahillerde ihtiram vaziyeti alacaklardır. Gemiler sürâtli hareket edecekleri ve fazla dalga yapacakları düşünülerek ufak sandallarla sahilden uzaklaşmaları ve gemilerimize sokulmaları tehlikesile bulunduğundan buna meydan verilmemelidir. Bu merasim sırasında halkımız oldukları yerden katiyen ayrılmayacaklar sükûn ve intizamı muhafaza edeceklerdir. Alayın geçeceği yol ve istasyon tamamen serbest bırakılacaktır.

10 — İkinci teşrin 21 nci Pazartesi günü bütün resmi ve hususi daireler tatil edeceklerdir. Ertesi gününe kadar bayraklarını yarıya indirmiş olarak çekeceklerdir.

11 — Hareket, toplantı ve merasim esnasında hiç bir siyasi işaret bulunmayacaktır.

12 — 19 20 ve 21 inci ikinci teşrin günlerinde sinema ve tiyatrolar ve buna benzer eğlence yerleri kapanacak kahve ve gazino gibi yerlerde oyun oynanmıyacaktır.

13 — İkinci Teşrin 21 nci Pazartesi günü saat 11 de Necatibey okulunun Halkevi salonunda Atatürkün hatırasını tazizen bir toplantı yapılacaktır

Bu toplantıda bulunmak arzu edenler duhuliye kartlarını Halkevinden alabilirler. Bu toplantıda Atatürkün hayatı ve eserleri hakkın-

Bay Mukadder Dören

İkinci Teşrinin 19 uncu Cumartesi günü saat 16-18 arasında Atatürkün İzmitte yapılacak cenaze töreninde bulunmak üzere sayın eşinizle beraber tersane avlusuna teşriflerini rica ederim.

Kocaeli Valisi
ve
C. H. P. Başkanı

Erkekler için elbise
Frak veya ceket atay veya siyah ceket

da söylenecek sözler aynı zamanda Halkevinin haparlör tesisatile şehre verilecektir.

14 — İkinci teşrinin 21 inci gazartesi günü saat 14 de asker okullar sporcular, cemiyetler, halk ve memurlar Atatürk anıtı etrafında toplanırcak askeri bando tarafından İstiklâl marşından sonra marş finebr çalınacak ve müteakiben Türk hayraklarile örtülü olan kürsüle halk partisi tarafından Nuri Doğan Belediye tarafından İsmail Devletkuşu ve halk tarafından da birer söylev verilecek ve bunu müteakip talebe ve halk tarafından and içilecektir. Bu söylevler saat 16 da bitmiş olacaktır.

15 — Mezkûr pazartesi günü saat 16 da üssü bahri tersane ve kâğıt fabrikrsında çalınacak düdük üzerine herkes ve vesait nakliye olduğu yerde 3 dakika tevakkuf edecektir. Bunu müteakip partimizin 6 okunu temsilen anıtın etrafındaki altı meş'ale yanacaktır. Bu meş'alelerin her birisinde birer süngülü asker sabaha kalar nöbet bekliyeceklerdir. Bu askerlerin üçü deniz eratından olmak üzere nöbetleri merkez komutanlığınca tertip ve tanzim olunektur.

16 — Anıt etrafında yapılacak merasimi müteakip çelenk ve buketler konacak ve meydana gelmiş bütün halk anıt önünden geçmek suretile ihtiram geçidi yapılacaktır. Bu suretle merasim nihayet bulacaktır.

17 — Halkevleri ikinci teşrinin 22 inci salı gününe kadar kapalı kalacak ve hiç bir faaliyette bulunmıyacaktır.

18 — Atatürkün vefatı tarihi olan 10.11.938 tarihinden itibaren 1 ay zarfında hükûmet memurları suvare ve akşam yemeklerine icabetmiyecek ve kendileride vermiyeceklerdir.

19 — Köylerden gelecek olan köylülerimizle vilâyet Jandarma komutanlığı meşgul olacaktır.

20 — Merasimde inzibat ve intizamın teminine Emniyet Müdürlüğü ve merkez komutanlığı bakacaktır.

21 Kazalardan gelecek misafirlerin yatak ve yiyeceklerile Halkevi meşgul olacaktır.

22 — Kazalar hudutları dahilindeki şimendüfer güzergâhlarındaki mıntıkalarında halkımızın ve memurlarımızın ihtiram vaziyeti alabilmesi için icabeden tertibatı ve muktezi tedbirleri kendileri programlıyacaklardır.

23 — 23 Tüm komutanlığına, Müstahdem mevki kumtanlığına harp silahları ve vasıtaları komutanlığına, vilâyet Jandarma komutanlığına, Merkez ve 16 cı Mıntıka K. Komutanlıklarına, C. H. P Başkanlığına, Belediye riyasetine, Halkevi başkanlığına C. M. Umumiliğine, Orta okul ve kültür direktörlüklerine, İzmit Gücüne devaire müessesata yazılmıştır Malûmat için kazalara gönderilmiştir.

Kocaeli Valisi
ve
C. H. Partisi Başkanı

Atatürk'ün naaşının Sarayburnu'na getirilişi sırasında Eminönü Meydanı'nda çekilmiş bir fotoğrafta önde Başvekil Celâl Bayar ve arkada kabine üyeleri görülüyor.

Ali Ufkî'nin Bilinmeyen Bir Musıki Elyazması "Mezmurlar"

CEM BEHAR

ALBERT BOBOWSKİ (nam-ıdiğer Ali Ufki Bey), Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet etmiş mühtedilerin en önemlilerinden biridir. Aslen Polonyalı olan Albert Bobowski, bazı kaynaklara göre 1610 yılında doğdu.[1] Doğum yeri, Galiçya'nın bugün Sovyetler Birliği sınırları dahilinde kalan Lvov (Almanca: Lemberg) şehridir. İstanbul'a hangi tarihte ve hangi koşullarda gelmiş olduğu henüz tam olarak bilinmiyor.

Bir gazelindeki "Gafilim düştüm tuzağa ben de oldum nâgehân" mısraından İstanbul'a esir olarak getirilmiş olduğu çıkarsanabilir. Ancak, Kırım Türkleri tarafından kaçırılmış olduğu henüz tevsik edilmiş değildir. İstanbul'a gelmeden önce Lâtinceyi mükemmelen öğrenmiş bulunmasına ve müziğe nota yazabilecek kadar aşinalığına bakılırsa, Ali Ufkî'nin henüz çocukken getirildiğine pek ihtimâl veremiyoruz.[2] Bizzat kendisi, yalnızca Sultan İbrahim ve IV. Mehmet dönemlerinde Saray'da görev almış olduğunu yazar.[3] Bu konuda yeni belgeler ortaya çıkmadıkça, İstanbul'a IV. Murad devrinin (1623-1640) sonlarına doğru gelmiş olması gerçeğe en yakın ihtimâl olarak görünüyor. Belki de bu yüzden Ali Ufkî hayatının sonuna dek kendini Saray'la, İstanbul'la ya da Osmanlı İmparatorluğu'yla tam olarak bütünleştirememiştir. Hayatının sonlarına doğru, 1670 yılında hâlâ bir yolunu bulup İstanbul'dan kaçmayı düşünebilmiştir.[4]

Ali Ufkî ihtidâ ettikten sonra Saray sazendeleri arasına girdi. Türk Musıkisini ve santur çalmayı öğrendi. "Santurî Ali Bey" olarak anıldı. Enderûn meşkhanesinde en az 10 yıl kalan Ali Ufkî, yetenek ve maharetlerinden dolayı *erbaşçı* tayin edildi.[5] Bu terfii bizzat kendisi şöyle anlatır: "Türkler musıkiyi ezbere öğrenirler ve yazılabilmesini bir mucize olarak görürler. Bense musıki derslerinde öğrendiklerimi unutmamak için hep notaya alırdım. Bendeki bu yeteneği gören Türk üstadlar beni takdir edip erbaşçı tayin ettiler. Öğrendikleri saz ve söz eserlerini unutan acemioğlanlar hâfızalarını sâyemde tazelerlerdi."[6] Bu arada Türkçe'yle birlikte bir miktar Arapça ve Farsça öğrendi.

Çok sayıda dil bildiği konusunda tüm kaynaklar müttefiktir. Bu diller arasında -yazılı eserlerinden anlayabildiğimiz kadarıyla- Lâtince, eski Yunanca, Lehçe, İngilizce, İtalyanca, Fransızca, Arapça ve Türkçe'yi sayabiliriz. Bir ara Mısır'a da gidip gelen Ali Ufkî,[7] Saray'da bu dil bilgi ve birikimine uygun görevlere getirilir, Divan-ı Hümayun tercümanlığına atanır. 1668'de Padişah IV. Mehmed'in imzaladığı sulh anlaşmasında tercümanlık yapar.[8] 1670'li yıllarını başında Divan-ı Hümayun ikinci tercümanıdır.

Ali Ufkî'nin hayatına ilişkin bilinen biyografik ayrıntılar pek az. Kendi yazılı eserleri bile, biyografik malûmat açısından henüz gereği gibi okunmuş, taranmış değil. Çok çeşitli dillerde yazılmış ve dünyanın dört bir yanına dağılmış bu eserleri ve biyografik bilgi içerebilmesi muhtemel diğer kaynakları biraraya getiren Ali Ufkî'ye ilişkin derli toplu bir monografi henüz yazarını bekliyor.

Ali Ufkî, döneminin ileri gelen Devlet ricaliyle önde gelen şair, san'atçı ve musıkişinaslarla tanışmış, örneğin Hâfız Post ve Nazîm Çelebi'nin meclislerinde bulunmuştur. Ancak, en yoğun ilişki kurduğu kişiler, hiç kuşkusuz, Avrupa'lı seyyah ve müsteşrikler olmuştur. Viyana kapılarına kadar dayanan Osmanlı'nın uyandırdığı merakın etkisiyle onyedinci yüzyıl, Avrupa'da "bilimsel" şarkiyatçılığın gelişmeye başladığı dönemdir. Osmanlı ülkesine tedricen daha çok sayıda gelmeye başlayan Avrupalı "meraklı"ların İstanbul'da kendi dillerini bilen, iki medeniyete de vâkıf insanları arayıp bulmaları doğaldı. Ömrünün sonlarına doğru Pera'da oturduğu anlaşılan Ali Ufkî,[9] bu müsteşriklerin birçoğuna yol göstermiş, bilgi vermiş, kitap ve yazılı malzeme temininde yardımcı olmuştur.

Örneğin ilk Batılı Osmanlı Tarihi yazarlarından Sir Paul Rycaut (1628-1700), kitabının önsözünde Ali Ufkî'nin yardımlarını şükranla anar.[10] 1670'te İstanbul'a gelen ve 5 yıl kalan 17. yüzyılın en büyük Fransız müsteşriki Antoine Galland (1646-1715) Türkçe'yi Ali Ufkî'den öğrenmiştir. Galland bunu mektuplarında açıkça belirtir.[11] Ali Ufkî Galland'la dostluğunu ilerletmiş olmalıdır ki, Paris'e döndüğünde Galland, Ali Ufkî'nin en az üç elyazması eserini beraberinde götürür ve Kraliyet Kütüphanesi'ne (bugünkü adıyla Bibliothèque Nationale - Millî Kütüphane) teslim eder. Bunlardan biri bugün "Mecmua-yı Saz u Söz'ün Müsveddeleri" olarak bilinen cönk tipi defterdir.[12] Bir diğeri de bu yazımızın ana konusunu oluşturan *Mezmurlar* elyazmasıdır.

Ali Ufkî Bey, Jacob Spon, Cornelio Magni, Jean-Baptiste Tavernier gibi seyyahlarla da tanışır, onlara epey malzeme tedarik eder, İstanbul'u tanımalarına yardımcı olur. 17. yüzyılın en önemlilerinden sayılan seyahatnamesinin önsözünde Tavernier, Ali Ufkî'nin yardımlarını zikreder.[13]

Ömrünün sonlarına doğru Avrupa'ya dönüp İngiltere'de yerleşmeyi istediği rivayet edilen Ali Ufkî'nin ölüm tarihi tam olarak bilinemiyor. 1673'te henüz hayatta olduğu kesin. 1679'da ise ölmüş olduğu kaydedilir.[14] Nereye defnedildiği ise belli değildir.

Ali Ufkî'nin Eserleri

Ali Ufkî Bey'in şu ana kadar bilinen basılmış ve basılmamış eserlerinin en ayrıntılı listesini Şükrü Elçin *Mecmua-yı Saz u Söz*'ün tıpkı basımının önsözünde veriyor.[15] *Mezmurlar* bu listede yoktur.

Ali Ufkî'nin eserleri dil, din ve musikî konularında yoğunlaşır. Bir de bu

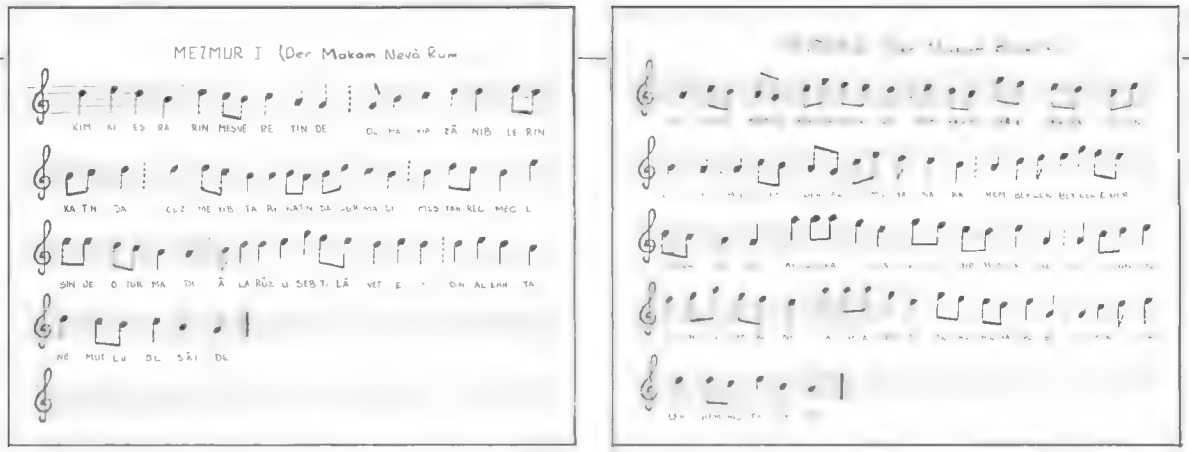

İlk ikı mezmurun Ali Ufki tarafından yapılan bestesi.

tasnifin dışında kalan, Topkapı Sarayı'nda Enderûn-u Hümayun'un yapısını, işleyişini, günlük hayatını konu edinen ve önemli bir tarihî belge olan *Saray-ı Enderûn*'u zikretmek gerekir.

Ali Ufkî'nin eserleri arasında her şeyden önce dinsel metin çevirilerinin çokluğu göze çarpar. Bunların en önemli bölümü Tevrat ve İncil'den Türkçeye yaptığı çevirilerdir. Bazı metinler ilk kez onun tarafından Türkçeye çevrilmiş, gerek İstanbul'da, gerekse çeşitli Avrupa ülkelerinde birçok kez basılmıştır. Ali Ufkî, kutsal Hıristiyan metinlerinin Türkçe çevirisine 1640'lı yılların başında, yani neredeyse Türk diline hakim olur olmaz başlar. 1644, 1653, 1654 tarihlerini taşıyan *Ahd-i Atik* ve *Ahd-i Cedit*'ten çeşitli çevirileri hâlâ en çok tutulan çeviriler arasındadır. Bunun yanısıra Ali Ufkî bazı kilise dualarıyla Hollandalı hukukçu Hugo Grotius'un *Hıristiyan Dininin Gerçekleri* adlı risalesini de Türkçe'ye tercüme etmiştir.

Ali Ufkî, İslâm akaidini de Batı'ya tanıtmak amacıyla bir risale kaleme almıştır. *A Treatise Concerning the Liturgy of the Turks* adını taşıyan Lâtince yazılmış bu eser 1690'da Oxford'da yayınlanmış, İngilizce çevirisi 1712'de basılmıştır.[16]

Ali Ufkî bizzat Türkçe'yi öğrendikten sonra (ya da henüz öğrenme sürecindeyken?) bir Lâtince-Türkçe sözlük kaleme almaya başlar. Daha sonraları da bir Lâtince-Türkçe gramer kitabı yazmayı deneyecektir. Bu kitaplar basılamayacak, bize elyazması olarak ulaşacaktır.[17] Daha ilginç olanı, Ali Ufkî Bey'in pratik amaçlarla bir Fransızca-Türkçe Konuşma Kitabı yazma ihtiyacı duymuş olmasıdır. İki yönde de yararlanılabilecek bir kitap türüdür bu. Fransızca ve Türkçe günlük konuşma ve diyalogları içeren bu kitabı Fransızlarla ilişki kurmak isteyen bir Türk kullanabileceği gibi, İstanbul'da bulunan bir seyyah da ondan pekâlâ faydalanabilirdi. İki taraflı da işleyebilecek, pratiğe yönelik bu dil öğrenme yöntemini, bilebildiğimiz kadarıyla, Türkçe'de ilk kullanan Ali Ufkî olmuştur. Bu amaca uygun olarak, bu yöntemle İstanbul'da Fransızca'yı öğrenmeye çalışan olmuş mudur, bilemiyoruz. Ancak Antoine Galland'ın Türkçe'yi böyle öğrendiği kesindir. Ali Ufkî'nin Türkçe öğrenme metodunun Antoine Galland'ın elyazısıyla bir nüshası elimizdedir.[18]

Ali Ufkî'nin en kalıcı eserleri musıkiyle ilgili olanlardır. Bunların da en önemlisi 16. ve 17. yüzyıllara ait beşyüzden fazla söz ve saz eserinin notasını içeren *Mecmua-yı Saz u Söz*'dür.[19] Klâsik Türk Musıkisinde kaleme alınmış *ilk nota kolleksiyonudur* bu. 200'ü aşkın peşrev ve saz semaiiyle birlikte, 60 kadar beste, 35 kadar nakış ve semâî ve az sayıda ilâhî'nin yanısıra 120 kadar türkü ve varsağının güfte ve notasını içeren bu mecmua Türk Musıkisi tarihi için hayatî bir belgedir. 1650 yılında (Hicrî 1060) yazılmaya başlanan bu mecmuanın yazarının ölümünden sonra başkası tarafından tamamlanmış olması ihtimali kuvvetlidir. Bu kolleksiyonda Türk Musıkisi eserleri porte'li Batı notasıyla (ama sağdan sola) ilk kez kâğıda dökülmüş oluyordu. Bu Batılı yazım tekniğinin kullanımında ikili bir amaç (ya da sonuç!) görülebilir. Hem Batılıların Türk Musıkisi eserlerini öğrenip çalabilmesi imkân dahiline girmiş, yani Türk Musıkisi tanıtılmış, hem de Türk Musıkişinaslarına repertuarlarını kaydedip kısmen de olsa nisyandan kurtarabilecek bir teknik araç sunulmuş oluyordu. Ancak İstanbul musıki dünyası bu araca hiç rağbet etmedi dense yeridir. Bir İngiliz kolleksiyoncusu aracılığıyla British Museum'a intikal edene kadar *Mecmua*'yı kimse kullanmamış, kısmen ya da tamamen istinsah edilmeye değer bulunmamıştır.[20]

Ali Ufkî'nin *Mecmua-yı Saz u Söz'ün müsveddeleri* olarak bilinen bir diğer elyazması eseri Paris'te Bibliothèque Nationale'dedir:[21] Yakından inceleme fırsatını bulduğumuz bu defter'in birçok bölümüyle *Mecmua-yı Saz u Söz*'deki güfte, şiir ve notalar arasında ayniyet vardır. Düzensiz olması ve çok farklı malzemelerin biraraya getirilmesiyle oluşması ona "müsvedde" adının uygun görülmesine neden olmuştur. Ayrıca bu "müsvedde" başka bir kalemden çıkmış olduğu âşikâr yapraklarla birlikte, Ali Ufkî'nin İstanbul'a gelmesinden epey öncelerin tarihini taşıyan sayfalar da içerir. Bu deftere Ali Ufkî'nin *Mecmua-yı Saz u Söz*'ü yazmadan önce ya da yazarken yaptığı birtakım derlemeler, hazırlıklar ve nota denemelerinin toplamı olarak bakmak doğru olacaktır.

Musıkiyle ilgili bu iki yazma hakkında bugüne kadar sadece kısmî bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunların taranıp, karşılaştırılıp genel bir "édition critique"e tâbî tutulmalarına şiddetle ihtiyaç vardır.

Ali Ufkî'nin Mezmurları

Ali Ufkî'nin musıkiyle ilgili bilinen bu iki eserinin (*Mecmua-yı Saz u Söz* ve "Müsveddesi") dışında bir üçüncüsünün de varlığı yeni keşfedilmiş bulunuyor.[22] Bu elyazması Paris'te Bibliothèque Nationale Şark Yazmaları Bölümünde (Suppl. turc 472) koduyla kayıtlı bulunuyor. 1883 yılında tasnif edilen bu yazma Edgard Blochet'nin kataloğunda yeralmıyor.[23]

Yazmada herhangi bir ketebe, imza ya da tarih yoktur. Ancak, Ali Ufkî'ye aidiyeti kuşku götürmez. Her şeyden önce yazı (pek güzel olmayan küçük bir nesih kırması) Ali Ufkî'nin *Mecmua-yı Saz u Söz*'deki yazısının aynıdır. Notaların hattının da aynı elden çıktığı aşikârdır. Ayrıca, *Mezmurlar* yazmasının Ali Ufkî'nin olduğuna dair, eseri yazarından bizzat alıp Paris'e getiren Antoine Galland'ın şehadeti vardır. 10 Mayıs 1677 tarihli Jacob Spon'a mektubunda şöyle yazıyor Galland: "Elim-

de Ali Bey'in birçok yazısı var. Bunlar arasında Türkçe'ye çevirdiği ve bizzat bestelediği *Mezmurlar* kayda değer."[24] Yazmanın tam olarak hangi tarihte Fransız Millî Kütüphanesi'ne girmiş olduğu bilinemiyor.

Yazma 5 yaprak, 10 sayfadır. Aharlı âbâdî kâğıda, her sayfasında üç ya da dört sütun üzerine yazılmıştır. Miklabsız, düz meşin cildi muhtemelen Fransızdır. Sayfa ebadı 17×25.5 (15.5×21)'dir.

Her mezmurun ilk kıtası notasının altına yazılmıştır. Onu diğer kıtalar izler. Mezâmirin uzunlukları farklı olduğu için her sayfada bazan bir bazan da iki Mezmur vardır.

Mezmur (İngilizce: *Psalm*, Almanca: *Psalm*, Fransızca: *Psaume), Kitab-ı Mukaddes*'in *Ahd-i Atik* bölümünde Hazret-i Dâvûd'un Tanrı'ya yakarış ve şikâyetlerini içeren şiirsel metinlerin her birine verilen addır. Bunlar 150 tanedir. Bir araya gelmeleriyle *Ahd-i Atik*'in *Mezâmir* bölümü meydana gelmiştir. Bu mezmurlar müzik eşliğinde okunmak üzere yazılmışlardır. Bizzat Hazret-i Dâvûd tarafından sazı eşliğinde okundukları *Ahd-i Atik*'te yazılıdır. Bu yüzden de gerek havralarda gerekse kiliselerde bugüne dek müzikle okunagelmişlerdir. Bu âdet özellikle Hıristiyanlıkça geliştirilmiş, 10. yüzyıldan itibaren Mezâmirin metinleriyle notalarını içeren çok sayıda kitap tertibedilmiştir. Bu kitaplara İngilizce *Psaltery*, Almanca *Psalmbuch*, Fransızca da *Psautier* adı verilir. Anlaşılan Ali Ufkî de, ilk kez bir Türkçe besteli Mezâmir kitabı tertibetmek istemiştir. Yanda ilk iki mezmurun transkripsiyonunu veriyoruz.

Ali Ufkî'nin *Mezmurlar* elyazması Hazret-i Dâvûd'un *ilk 14 Mezmurunun* Türkçe çevirisiyle notalarından oluşur. Her mezmurun başında bir harf vardır. Ali Ufkî mezmurları numaralarken rakam yerine harf kullanmıştır. Bu sisteme göre, elif 1, be 2, cim 3, dal 4, he 5, ze 7, ha 8, tı, 9, ye de 10'dur. Gayet mantıklı olarak da ye-elif 11, ye-be 12, ye-cim 13, ye-dal 14, ye-he 15'tir. Ali Ufkî numaralamayı 15. mezmur için yapmış, nota çizgilerini de çekmiş, fakat sayfayı boş bırakmıştır.

Çeviriler meâlen yapılmış dense yeridir. Asıllarıyla karşılaştırıldığında -vezin ve kafiye kaygısıyla olsa gerek- epey özgürce yapıldıkları, asıllarından bazan çokça uzaklaştıkları görülür. Ali Ufkî çevirisini hece vezniyle 10 hecelik (5 artı 5 şeklinde) mısralarla sunmayı düşünmüş olmalı. Ancak birçok mısrada hece sayısı 11'dir. Ayrıca, orijinaldeki şiirselliğin korunduğu da söylenemez.

Her mezmurun ilk kıtası o mezmurun notasının altına -hangi hecenin hangi perdeyle okunacağına işaret etmeye itina göstererek- yazılmıştır. Nota yazısı, Ali Ufkî'nin musıkiye ilişkin diğer eserlerinde kullanıldığı yazının aynıdır. Nota çizgilerinin çekiliş şeklinden nota uçlarının kalemle biçimlendirilişine kadar, hiçbir kuşkuya mahal bırakmayacak bir benzerlik vardır. Notalar güfteyle paralellik sağlamak amacıyla sağdan sola ikinci çizgi fa anahtarıyla yazılmıştır. Ancak porte'de anahtar yoktur. İlk iki mezmurun notasının transkripsiyonunu bugün Türk Musıkisinin icrasında kullanılan tek anahtar olan normal sol anahtarına göre yaptık. Ali Ufkî 1/4 ve 2/4'lükten başka değerde nota kullanmamış, herhangi bir metronom değeri de belirtmemiştir. Notalarda ölçü çizgisi olmadığı gibi, âdet hilâfına notaların başında eserin usûl ya da vezni belirtilmemiştir. Dolayısıyla icrada tempo belirlemesi olanaksız gibidir.

Verdiğimiz ilk iki mezmurda görülebileceği gibi, bestelerde basit melodik kalıplar kullanılmış, her melodik kalıp bir mısraya tekâbül ettirilmiştir. İlk iki mezmurda bazı mısralar 10, bazıları da 11 heceli olduğundan, sabit bir usûl kalıbının kullanılmamış olduğunu anlıyoruz. Ayrıca, bestede her perde güftenin bir hecesine denk getirilmiş, güfte taksimatına gerek bırakılmamış. Bu mezmurlarda, dönemin en yaygın ses mu-

Mezmur I
(Der Makam Neva Rumî)

Kim ki eşrarın meşveretinde
Olmayıp zaniblerin katında
Gezmeyüp tarikatında durmadı
Müstahreç meclisinde oturmadı
Âla rûz ü şeb tilâvet ede
Din ü Allah'ta ne mutlu ol saîde

Müşabih ola ol hûb şecere
Kim dikilmiş kân misillû yere
Hod mevsiminde verir meyvesini
Çekmez yaprakların dökülmesini
Kezâlik şol âdem olup kârdar
Her iş ve gücünde ola berhüdar

Yaramazlara gelmez bu haller
Mâ saman çöpü gibi olalar
Ki anı yel ve rüzgâr savurur
Divâne fâsitler hükmünde durur
Ne sadıklar cemaatlerinde
Günahkâr devrânı beytlerinde

Ki Allah bulur sadıklarını
Onları saklar hem rızklarını
Anınçün onlara saadet bâkî
Zâniblerinse hâli bed ve şâkî
Silk ettikleri tarikatı berbâd
Olup mahv ola abd-ül âbâd

Mezmur II
(Der Makam Buselik)

Niçin umum girerler teşvişe
Hem Kavimler ederler bâtıl endişe
Mülûk arzı eder muhasara
Hem beyler eder müşavere
Allaha aduvvet edüp hem kine
Ve onun Mesihi üzerine
Kalkıp elbette onunla muharebe
Etmek isterler hem mudaraba

Derler ki kovalım bendelerini
Üstümüzden atalım iyilerini
Ve dahi bazı güftügûlar
Semada sakinse onlara güler
Rabb onları hep mihnetde tutar
Bâtıl ola hep bu kadar güftâr
Çün bî pervâdır onlardan evvel kâdir
Duya hikmetini her kavm-i gâdir

O zaman Hak tââla söyleye
Hem hiddet ile sert hitab eyleye
Onlar gazabı ile şaşıra
Medhûş eyleyip dağları aşıra
Der ki ey kavm nedir dağiyanınız
Benden bilsin bunu dört yanınız
Ki ben onu padişah nasbeyledim
Kudsüm Siyon dağı hasbeyledim

Pes çün oldu bana bu himaye
Takdir olanı edeyim hikâye
Hak bana dedi sensin veledim
Ben seni bu günde tevlid eyledim
Dile benden mir'atına vereyim
Hep milleti münkad ettireyim
Yerin(?) gâyâtını ihsan edeyim
Milletin için zaptı insan edeyim

Onları lâzım olup sökesin
Kahredip demir çubukla döğesin
Çömlekçi sakızın(?) gibi ezesin
Tâ kim nizam-ı intizamı düzesin
Pes şimdi ey yerin padişahları
Alim olun ey düzen Hak dağları(?)
Ve ey eyâletlerin hâkimleri
Müteeddiben tutun sakimleri(?)

Hak Taâlâya ibadet edin
Takvadan sordu ana da eb'den
Oğlunu öpen ona eden biat
Ki incinmeye ve olmayasın ziya
Ki size pek haşmedip ol melek
Yol üzerinde olmayasın helâk
Ne mutlu ana mütevekkillere
Uğramayalar hiç tenkillere

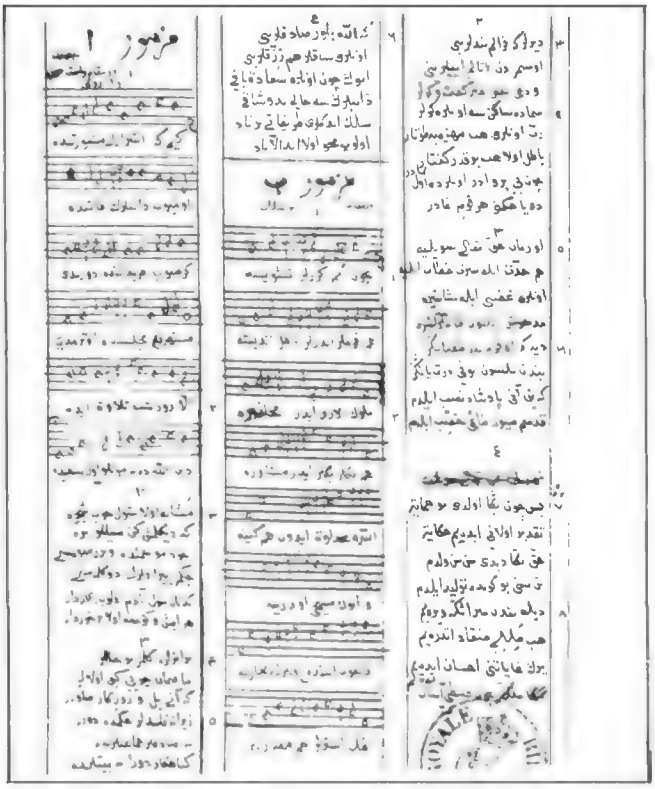

Mezmurlar *elyazmasının ilk sayfası.*

sıkisi üslûbunun aksine, her hecenin melodik örgüye bölünmesiyle oluşan san'atlı *Melisma*'lardan eser yoktur. Bundan iki ayrı varsayım çıkarmak mümkün: 1) Ali Ufkî bu mezmurları yapıca basit, meyansız tekke ilâhileri üslûbunda bestelemek istemiş olabilir; 2) Ali Ufkî notayı sadece icranın bir iskeleti olarak düşünmüş olabilir. O takdirde de icracı kendi zevk-i selimine göre gereken yerleri süsleyip uzatabilecektir. Bu şekilde *Durak* üslûbunda okunacak bir eserin de usulsüz olması anlaşılabiliyor.

Her mezmur notasının başında eserin makamı belirtilmiştir. Ondört adet mezmurun sırasıyla makamları şunlardır: 1) "Neva Rûmî", 2) Bûselik, 3) "Rast ve Mahur yani Gerdaniye", 4) Pençgâh, 5) Hüseynî, 6) Çargâh, 7) "Neva-yı Acem yani Uşşak", 8) Hüseynî, 9) Zirefkend, 10) Hüseynî, 11) Bûselik, 12) Bûselik, 13) Bûselik, 14) Muhayyer.

Transkripsiyonunu verdiğimiz ilk mezmurun makamı olan "Nevâ Rûmî"ye başka bir kaynakta rastlayamadık. Ali Ufkî Neva Rûmî ibaresini yazmadan önce Rast ve Pençgâh kelimelerinin üstünü çizmiştir. Nitekim bu ilk mezmurun bestesi, seyir itibariyle Rast ya da Pençgâh makamlarının seyrine benzer. Üçüncü mezmurun başındaki Gerdaniye'nin tanımı niteliğindeki başlıkla yedinci mezmurdaki Uşşak makamının tanımı son derece ilginçtir. Ali Ufkî'nin mezmurlarının tümünün ayrıntılı bir tarihî ve müzikolojik analize tâbî tutularak yayınlamaları gerekir.

Ali Ufkî'nin bu mezmur tercüme ve bestelerini hangi amaçla, daha doğrusu hangi Hıristiyan cemaatini düşünerek yapmış olduğunu anlamak mümkün görünmüyor. İbadet dili olarak Türkçe'yi kullanan tek Hıristiyan cemaati olan Karamanlı Ortodoks Rumlar ilk elde akla gelebilse de Karamanlılar Arap alfabesini değil hep Grek hurufatını kullanmışlardır.

Ali Ufkî eserleriyle hep iki din, iki dünya görüşü, iki kültür taşıyan biri olarak görünür. O denli ki eserlerinde 'Doğu' ve 'Batı' kültürleri arasında ilişki kurmaktan öte, zaman zaman kültürlerarası ayrı bir dünyaya ait oldukları duygusuna kapılabiliyoruz. İki kültürü de yekdiğerinin kavram ve araçlarıyla dile getirme teşebbüsleriyle karşı karşıyayız hep. Bu iki dünyayı da özümsemiş olan Ali Ufkî, bunun Doğulu-Batılı herkesin yapmasını ister sanki. Orhan Pamuk'un *Beyaz Kale* romanındaki Osmanlı Hoca ile Avrupalı köle iki tipin kişilik, haslet ve birikimlerini kendinde toplamış gibidir. Bu Arafat'ta ne Şarkiyatçılığın çekici esrarı ne de düz Batı hayranlığı sözkonusudur. İki dünyanın üstüste gelmesinden belki de bir üçüncüsü peydah ediliyordu. Basit şarkiyatçılığın epey ötesindeki bu âleme 17. ve 18. yüzyıllarda girenlerin sayısı az değildi. Bilebildiğimiz kadarıyla bunların çoğu Avrupa kökenliydi. Tanzimat ve Meşrutiyetin "Batıcı" Osmanlı "aydınının" tersyüz edilmiş bir atasıyla karşı karşıya olabiliriz. Ali Ufkî'nin biyografisiyle kişiliğine ilişkin bulunabilecek yeni belge ve ipuçları bu ilginç şizofrenik dünyaya mutlaka ışık tutacaktır. □

[1] *Mecmua-yı Saz u Söz (Tıpkıbasım)*, Hazırlayan Şükrü Elçin, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976, sayfa III.

[2] A.g.e. sayfa III-IV.

[3] Cornelia MAGNİ *Turchia*, Parma, Galeazzo Rosati, 1679, sayfa 502.

[4] *Saray-ı Enderûn*, Cornelio MAGNİ a.g.e. içinde, sayfa 552.

[5] Aynı eser, sayfa 551.

[6] Aynı yer.

[7] Ali Ufkî'nin Mısır'a gidip geldikten sonra azadedilmiş olduğu rivâyet edilir. O takdirde de ihtidâ etmesi İstanbul'a getirilişinden epey sonra olsa gerektir.

[8] Bkz. *Mecmua-yı Saz u Söz*, sayfa 209. Bu Arapça metinde Ali Ufkî kendini şöyle tanıtır: "Musıki, tıp ve rakamlarla sâir garip ulûmda âlim, çeşitli lisanları konuşan, Sultan Mehmet Han'ın tercümanı, Ufkî diye bilinen Ali".

[9] 20 Mart 1670'de bitirip imzaladığı ve Cornelio Magni'ye verdiği *Saray-ı Enderûn*'u Ali Ufkî "Pera bağlarında" yazdığını belirtir (Bkz. Cornelio Magni a.g.e. sayfa 601).

[10] Paul RYCAUT, *Histoire de l'Etat Present de l'Empire Ottoman*, Paris, 1670.

[11] Mohamed ABDELHALİM, *Correspondance d'Antoine Galland*, Paris, 1964, sayfa 121-122. "Ali Bey'in asıl adı Albertus Bobovius idi. Onunla tanıştım ve ondan Türk dilinin esaslarını öğrendim" (Jacob Spon'a 10 Mayıs 1677 tarihli mektuptan).

[12] Paris, Bibliothèque Nationale, Türkçe Elyazmaları (Mss Turc 292).

[13] Jean-Baptiste TAVERNIER, *Recueil de Plusiers Relations*, La Haye, 1679, Önsöz.

[14] Cornelio MAGNİ, a.g.e.

[15] Şükrü ELÇİN, a.g.e. sayfa 10-16.

[16] Şükrü ELÇİN, a.g.e. sayfa 14.

[17] Paris, Bibliothegue Nationale, Türkçe Elyazmaları (MSS Turc 216).

[18] Paris, Bibliothèque Nationale, Türkçe Elyazmaları (Mss Turc 235). Yazmanın başlığı şöyledir: "Dialogues en françois et en turc, par Ali Beg, ou Albert Bobov, Polonais, natif de Leopol" (Leopol doğumlu Polonyalı Albert Bobov, nam-ı diğer Ali Bey'in Fransızca ve Türkçe diyalogları).

[19] Londra, British Library, (Sloane 3114). Tıpkıbasımı için bkz. Şükrü Elçin a.g.e.

[20] Cem BEHAR, "Kültür ve Yazı: Klâsik Türk Musıkisi örneği", *Toplum ve Bilim*, Kış 1985, sayı 28, sayfa 133-149.

[21] Paris, Bibliothèque Nationale, Türkçe Elyazmaları (Mss Turc 292)

[22] Bu eseri ilk teşhis eden, ona dikkatimizi çeken ve mikrofilminin bize ulaşmasında yardımlarını esirgemeyen Bibliothèque Nationale Şark Yazmaları Bölümü *Hâfız-ı Kütüb*'lerinden Sayın Annie Berthier'ye teşekkür borçluyuz.

[23] Edgard BLOCHET, *Catalogue des Manuscrits Turcs à la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1932.

[24] Mohamed ABDELHALİM, *Correspondance d'Antonie Galland*, Paris, 1964, sayfa. 122.

Osmanlı Bahriye'sinde İngiliz Islah Heyetleri

FAHRİ ÇOKER

TANZİMAT sonrası devlet yönetiminin her alanında başgösteren yeni düzenlemelerde yabancı uzmanlardan yararlanmak başta gelen bir çözüm yolu olarak düşünülmüş, deniz kuvvetlerimizde III. Selim'den itibaren başlayan ve II. Mahmud döneminde de sürdürülen ıslah hareketlerinde özellikle İngiliz uzmanlardan yararlanılmıştır. Bunlardan ilki sonraları "Yaver Paşa" olarak anılan Sir B.W. Walker'dir. Onu Sir A. Slade (Müşavir Paşa), Amiral H. Hobart, Sir H.F. Woods izlemiş, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Amiral Gamble, Amiral Willams ve son olarak da Amiral Limpos bahriyemizde görev almışlardır.

Amiraller ve yüksek rütbeli uzmanların dışında ilk buharlı geminin İstanbul'a gelmesinden (1829) itibaren bu gemilerin makinistliği ve hattâ kaptanlığını bir süre İngilizler yapmış, Kasımpaşa Tersanesi'nde de mühendis ve usta olarak bir çok İngiliz uzman görevlendirilmiştir.

Yüksek Rütbeli Subaylar ve Amiraller

I. Sir Baldwin Wake-Walker

1802'de doğan Walker onyaşında Deniz Okulu'na girerek 1820'de subay olmuş ve görev aldığı çeşitli gemilerle Atlantik ve Hind Okyanusu'nda dolaşmıştır. 1827'de Rattle Snake gemisi ile Akdenize gelen Walker, Yunan ayaklanmasında Türklere karşı savaşmış ve başarısı Yunanistan Kurtuluş Nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1938'de Binbaşı rütbesiyle Vanguard gemisi komutanı olan Walker, ertesi yıl Osmanlı Hükümetinin isteği üzerine Admiralty'nin izni ile Osmanlı Bahriyesinde görev almış ve kendisine albay rütbesi verilmiştir.

Bu dönemde devletin karşılaştığı önemli sorun, Kapdan-ı Derya Ahmed Fevzi Paşa'nın, karşıtı Hüsrev Paşa'nın Sadrazam olmasını geleceği için tehlike sayarak donanmayı İskenderiye'ye götürüp Mehmed Ali Paşa'ya teslim etmesi ve ona sığınmasıdır. Bir anıya[1] göre Walker, konuyu görüşen savaş meclisinde Hüsrev Paşa'ya bir plan sunmuş, İskenderiye'ye gece gizli bir çıkartma yapılmasını, saray kuşatılarak Mehmed Ali Paşa'nın yakalanması ve İstanbul'a getirilmesini önererek kendisinin bu işi başaracağını söylemiştir. Ancak böyle bir planın uygulanmasına hacet kalmadan hasıl olan anlaşma ile donanma İskenderiye'den ayrılarak İstanbul'a dönmüştür.

Walker'in önemli hizmeti, Bahriye Okulu'nun çağdaş düzeyde gelişmesi için vâki çalışmalarıdır. Walker, okulda yaptığı uzun araştırmalarla önce sorunları saptamış ve 10 Şubat 1840'ta durumu ve alınmasını düşündüğü önlemlere dair önerilerini bir tasarı halinde Kapdan-ı Derya Mehmed Said Paşa'ya vermiştir. Tasarı, yeni kurulmuş olan Bahriye Meclisinde görüşülerek 9 Nisan 1840'da kabul edilmiş ve Padişahın iradesi alınarak uygulamasına geçilmiştir.[2]

Aynı yıl Mirlivalığa (Tuğ-Tümamiral) yükseltilen Walker, kendisine Padişah Yaverliği de tevcih edilmesi dolayısıyla "Yaver Paşa" olarak anılmaya başlamış, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Suriye egemenliğine son veren savaşta (Kasım 1841) müttefik -İngiltere ve Avusturya- deniz kuvvetlerinde Osmanlı birliklerine komuta ederek Akkâ kalesinin alınmasında etkili olmuştur.

Dört yıl daha Osmanlı bahriyesi hizmetinde kalarak uzmanlığından yararlanılan Yaver Paşa, özellikle komuta konusunda uğradığı bazı güçlüklerden dolayı istifa ederek 1845'de İngiltere'ye dönmüş ve Kraliyet bahriyesinde mesleğini sürdürerek 1858'de Tümamiral, 1865'de Koramiral, 1870'de de Oramiralliğe yükseltilmiştir. Değerini bu şe-

Geçen yüzyılın sonlarında Osmanlı Bahriye erleri.

kilde kanıtlamış bulunan Amiral Walker 1876'da ölmüştür.

II. Sir Adolphus Slade

Slade 1804'de bir generalin beşinci oğlu olarak dünyaya gelmiş, 1815'de girdiği Portsmouth Deniz Koleji'ni altın madalya alarak bitirmiştir. İlk üçyılı Güney Amerika'daki üslerde geçiren Slade, 1824'de atandığı "Revenge" sancak gemisinde görevli olarak Cezayir'e karşı yapılan operasyonda ve 1827 Navarin savaşında bulunduktan sonra izin alarak Akdeniz sahilleri ve Yunan adalarını gezmiş ve 1829 Mayıs'ında İstanbul'a gelmiştir. Bu sırada Osmanlı Devleti Rusya ile savaş halindedir. Genç İngiliz Yüzbaşısı Slade İstanbul'da yabancı ve yerli birçok dost edinir. Bu arada Enderun gençlerine ve saray halkına binicilik dersi veren Pera sosyetesinin gözdesi Sinyor Galasso ile arkadaş olarak Tarabya'daki evinde kalır. Osmanlı donanmasının Karadeniz'e çıkmak üzere Büyükdere önünde yattığını görür. Meslek hevesi ile bir gemiyi gezmek ve Kapdan Paşa ile tanışmak ister. Nihayet 5 Haziran 1829'da isteği gerçekleşir. Kapdan-ı Derya Papuççu Ahmed Paşa, sancak gemisi "Selimiye" Kalyonunda kendisini kabul eder. Slade'den pek hoşlanan Ahmed Paşa, konuğu olarak birlikte Karadeniz'e çıkmayı önerir. Bu, Slade için bulunmaz bir fırsattır. Karadeniz'e çıkılır, fakat Ruslarla bir karşılaşma olmaz. Donanma İstanbul'a döner, 14 Eylül 1829'da da Ruslarla Edirne Antlaşması imza edilir. Bu arada Çanakkale Boğazı dışındaki İngiliz donanma komutanı Amiral Sir P.Malcolm, "Blonda" fırkateyni ile İstanbul'a gelir. Gemi Komutanı, Slade'i bu kez gemisi ile Karadeniz'deki Rus limanlarını görmeye çağırır. Slade, bir İngiliz gemisinin Karadeniz'e ilk çıkışı olan bu geziye katılır, dönüş yolunda Varna'da gemiden ayrılır. Karadan Edirne'ye gelir. 1830 Ocak ayı sonunda İstanbul'a döner, bir süre İstanbul'da kalır. 24 Nisan 1830'da Divanhanedeki makamında Kapdan Paşa'yı son bir kez ziyaret eder.

Sir Adolphus Slade (Müşavir Paşa).

Slade, üç yıl süren bu gezisini iki cilt halinde[3] yayımlamıştır. Yunan ayaklanmasını ayrıntıları ile açıklayan bu eserinde Slade, gezilerinde Türkler ve Yunanlıları çok iyi tanımış olması itibariyle, Avrupalı politikacı ve yazarların aleyhimizde olduğu bu dönemde, başta İngiltere olmak üzere Avrupalıların hataya düştüklerini, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı Avrupa politik dengesi için şart olduğunu belirte-

rek "Sonu Türkiye'nin Rusya elinde ezilmesiyle bitebilecek olan bu olaylarla dolu Yunan ayaklanması sırasında İngiltere'nin izlediği politika, küçük bir devlete bile yakışmayacak kadar kötü ve zikzaklı idi. Bu politika her tarafa yardımcı oldu ancak kimseyi memnun etmedi çatışmaları da uzattı. Avrupalılar kudret ve kifayeti üstün düzeyde olan Osmanlı donanmasını Navarin'de yakmamış olsalardı sonraki Rus savaşında Türk denizcileri Ruslara ne kadar üstün olduklarını kanıtlayacaktı"der. Yunanlılara nefretini açıkça belirten ve Türklere büyük sempati besliyen Slade, ayaklanma sonu bu duygularla İstanbul'a gelmiş ve Rus savaşının en bunalımlı dönemlerinde Türkiye'de kalarak yenilgi ve mütareke günlerini Türkler ile birlikte yaşamak suretiyle bu izlenimlerini de tarafsız bir şekilde kaleme almıştır. Yine bu duygularladır ki, 1831 baharında İngiltereye döndükten sonra gözü sürekli doğuda olmuş, çeşitli vesilelerle Türkiye ve Rusya'ya gönderilen misyonlarda görev alarak gözlem ve izlenimlerini rapor ve kitaplar halinde yayımlamıştır. Onunun içindir ki, biyografisinde kendisinden "Amiral-Yazar" olarak söz edilmektedir.[4]

Türkiye'den ayrıldıktan sonra İngiltere Bahriyesi'ndeki görevini sürdüren Slade, 10 Ocak 1849'da Albaylığa yükselmiştir ve aynı yıl patlak veren Macar ve Leh göçmenleri olayında bir savaş ihtimalinin baş göstermesi üzerine "Danışman" olarak görev yapmak üzere ve "Ödünç" kaydı ile İngiliz Hükümeti tarafından Osmanlı Devleti hizmetine gönderilmiştir.

Mirliva (Tuğ-Tümamiral) rütbesiyle Osmanlı Bahriyesi hizmetine giren ve "Müşavir Paşa" olarak anılan Slade, Türkiye'de 17 yıl kalmış ve bu sürenin beş yılı donanmada, gerisi Bahriyenin yönetimi, personel yetiştirilmesi, Tersanenin düzeni, Bahriye Okulu'nun çağdaş bir düzeye getirilmesi konularında çalışmalarla geçmiştir.

1854'de Ferik (Koramiral)liğe yükseltilen Slade, özellikle Kırım Savaşı sırasında (1854/1855) Osmanlı donanması ile müttefik donanması arasında başarılı bir işbirliği sağlamış, zafere katkısı müttefik devletlerce madalyalarla ödüllendirilmiştir. Slade, bu savaşa dair gözlemlerini de bir kitapta toplamıştır.[5]

Slade, 1859'da, bir yıl önce kurulan Meclis-i Bahriye'nin bir kolu olan Liman Meclisi Başkanlığı'na getirilmiş ve beş yıl bu görevde kalarak İstanbul limanının araç, gereç ve mevzuat bakımından noksanlığını gidermiştir.

Yine kendisi gibi Osmanlı hizmetinde bulunan İngiliz Amiral Woods anılarında [6], Slade'nin Türkler'in yaşamına uyduğunu, evinde bir Türk gibi bağdaş kurup oturduğu bir divanı olduğunu, nargile içmeye bayıldığını belirtir.

Osmaniye Zırhlısı.

III. Amiral Hobart-Hampden, Augustus Charles.

Osmanlı Bahriyesi'nde Müşirlik ve Vezirliğe (Büyük Amiral) yükseltilen tek yabancı olan Hobart 1 Nisan 1833'de doğmuş, 13 yaşında "Rover" gemisinde Bahriye'ye girerek gemi ve okulda geçen eğitim ve öğretimden sonra 1842'de subay olmuştur. Hobart, ölümünden bir yıl sonra yayınlanan anılarında[7] belirttiği gibi maceralarla dolu bir meslek hayatı geçirmiştir. Bunu bir deniz korsanlığı olarak nitelemek mümkündür. Genç bir subay iken Güney Amerika kıyılarında esir ticaretini engellemekle görevli bir gemide hizmet görmesi zincirin ilk halkasını, Amerikan iç savaşı da son halkasını oluşturmuştur. Kısacası "Elizabeth döneminin cesaretli korsanı nasılsa Victoria döneminde doğmuştu.[8]

Amerikan iç savaşı (1861-65) sürerken 1863 Martında Albaylığa yükseltilmiş olan Hobart, yeni bir macera hevesi içinde 1867'de Ortadoğu'ya yönelmiş, Yunanistan'ı dolaştıktan sonra Istanbul'a gelmiştir. Bu sırada ağabeyi Lord Hobart Osmanlı Bankası'nın Türkiye Genel Direktörüdür. Türk ve yabancı geniş bir çevresi vardır. Birçok dost edinmiştir. Birgün Hobart'a Sadrazam Fuad Paşa tarafından Babıâli'de kabul edileceği[9] haber verilir. Belirtilen gün ve saatte Hobart Sadrazamın huzurundadır. Hemen konuya giren Fuat Paşa, Osmanlı Hükümetinin Girit adasındaki ayaklanmaları, Yunanistan'ın işe karışarak Giritli Rumlara yardımı nedeniyle yıllardan beri bastırmayı başaramadığını, Türk Filosu tarafından sıkı bir abluka uygulanmasına rağmen Yunan bayrağı taşıyan gemilerin sürekli silah, cephane ve gıda maddesi taşıyarak ihtilalcileri güçlendirdiklerini, bunlardan ancak bir gemi yakalanarak müsadere edildiğini anlatarak uluslararası hukukun Yunanlılar lehine işletildiğini söyler ve bu konudaki deneyimlerine dayanarak düşüncesini belirtmesini ister. Hobart'ın, ablukanın gereği gibi uygulandığı takdirde kesinlikle başarıya ulaşacağı hakkındaki olumlu açıklamaları Fuad Paşa'yı memnun eder. Hobart huzurdan ayrılır. Ancak kısa bir süre sonra yeni bir davet Sadrazamın önerisi "Zat-ı Şahane, Hizmet-i Devlet-i Aliyye'yi kabul edip etmeyeceğinizi sual buyuruyorlar. Bütün teklifatınız kabul ve tatbik edilecektir."

Hobart bu şekilde İngiltere Hükümetinin de izni alınarak beş yıl için Osmanlı Bahriyesi hizmetine girmiş ve "Kumanda Meclisi Üyesi" olarak görevlendirilmiştir. Hobart'ın bu dönemde askerî rütbe sözkonusu edilmiyerek Mr. Hobart olarak hizmete alınmış olduğunu bir arşiv belgesinden öğreniyoruz.[10] 24 Şevval 1284 (18 Şubat 1868) tarihini taşıyan bir arz tezkeresinde "İngiltere Devleti Bahriye Zabitanından olup geçende Devlet-i Aliyye hizmetine alınarak uhdesine Kumanda Meclisi Azalığı tevcih buyrulan Mister Hobart, Rüteb-i Devlet-i Aliyyeden münasip bir rütbe ile i'lâ-yı kadr ve haysiyetini arzu etmiş ve kendisi İngiltere Devleti hizmetinde Miralaylık rütbesini haiz olduğu halde terkederek Devlet-i Aliyye hizmetini tercih ve ihtiyar eylemiş olduğundan tezayüd-i şevk ve gayretini mucip olmak

üzere uhdesine rütbe-i mezkûrenin bir derece mafevki bulunan Mirlivalık rütbesi tevcihi..." belirtilmektedir.

Hobart Paşa, bu iradeden sonra Fuad Paşa'nın önerisiyle Girit ablukasına memur Donanma Komutanlığı'na atanmış 1868 Martı'nda forsunu 50 toplu "Hüdavendigâr" fırkateynine tuka ederek Girit'e hareket etmiştir. Suda limanına varışta Hobart Paşanın ilk işi, Girit'deki Büyük Devletler Konsoloslarına "Girit Adası'nın abluka altında olduğunu, abluka hattını geçmeye cesaret eden her geminin müsadere edileceğini, ablukaya memur Osmanlı gemilerine ateş açanların korsan sayılarak şiddetle cezalandırılacağını" tebliğ etmek olmuştur.

Uluslararası kurallara göre ilan ettiği ablukayı tam bir ciddiyet ile uygulayan Hobart Paşa, Girit'e gönüllü asker götürdüğü saptanan "Enosis" adındaki Yunan gemisinin yakalanacağını anlayınca Şira limanına sığınması olayında, limanın işgal edilerek gemiye el konulacağını yerel yönetime bildirmesi, Osmanlı Hükümetinin Yunanistana verdiği ültimatomun Paris'te Büyük Devletler Elçilerinden oluşan konferansta içeriği uygun görülerek olduğu gibi kabul edildiği Yunan Hükümetine tebliğ olunmak suretiyle sorunun lehimizde bir çözüme ulaşmasını sağlamıştır. Merhum Süleyman Nutku Bey bir yazısında[11] bu olayı, deniz kuvvetlerinin üstün gücünün olumlu bir sonucu olarak niteler.

Hobart Paşa'nın, Yunanistan'ın ihtilalcilere yardımını engellemek suretiyle Girit'de asayiş ve huzuru sağlaması, İngiltere nezdinde şikayetini mucip olmuş, Hükümet, derhal İngiltere'ye dönmediği takdirde adının Admiralty subay listesinden silineceğini kendisine tebliğ etmiştir. Ancak Hobart Paşa, uluslararası hukuka uygun yararlı işler yapması itibariyle vatanından teşvik göreceği yerde ağır bir işleme tabi tutulmasına gücenerek İngiltere'ye dönmeyi kabul etmemiş, bu suretle silinen adı 1874'de ancak Lord Derby'nin girişimleriyle yeniden listeye alınmıştır.

Girit'deki başarılı görevinden sonra 1869'da Ferikliğe (Koramiral) yükseltilen Hobart Paşa Liman Başkanlığı'na atanmış, ayrıca "Bahriye Islahat Komisyonu Başkanı" olarak görevlendirilmiştir. 15 Nisan 1877'de Deniz Kurmay Başkanlığının yeniden kurulması ile başkanlığa atanan Hobart Paşa, Rus Savaşı'nda Karadeniz'deki Osmanlı Filosuna komuta etmiş, Karadenizi Osmanlı egemenliği altında tutarak kara kuvvetlerinin lojistik desteğini sağlamak suretiyle Ruslar, ancak Tuna Nehrinde kısmî bir hareket serbestliği bu-

Amiral Hobert-Hambden (Hobart Paşa).

labilmişlerdir. Hobart Paşa, savaşın başında İngiltere Hükümetinden yurduna dönmesi için yeni bir çağrı almış, ancak cevabı, "Osmanlı Devleti'nin bu zor durumunda görevden ayrılmayı vicdanen kabul edemiyeceği" olmuştur.

Hobart Paşa 11 Ocak 1881'de Vezirlikle Müşirliğe (Büyük Amiral) yükseltilerek Umum Donanma Komutanlığı'na atanmış, bu olay İngiltere için de onur verici sayılmış olacak ki listede (Captain) olarak yazılı rütbesi Vice Amiralliğe (Koramiral) çıkarılmıştır.

Hobart Paşa avcılığa çok meraklı idi. Küçük yatı ile sık sık ava çıkar denizde ve karada avlanırdı. 1886 Şubat'ında bir av partisinde üşüterek hastalandı. Kalp astımı teşhisi ile tedavi için 17 Mart 1886'da İtalya'ya gitmesine izin verildi. Fakat iyileşemiyerek 19 Haziran 1886'da Milano'da öldü. II. Abdülhamid, pek sevdiği bu kahraman dostunun Türk topraklarına gömülme vasiyetini yerine getirmek üzere özel bir gemi (Necid Vapuru) tahsis etti ve cenazesini yurda getirmek için bir kurulu görevlendirdi. Büyük Amiral Hobart, başta Sadrazam olmak üzere bütün devlet erkânının katıldığı askerî bir törenle 10 Temmuz 1886'da Haydarpaşa'daki İngiliz mezarlığında toprağa verildi.

Hobart Paşa'nın "Hayatımdan Skeçler"deki şu cümlesi ilgi çekicidir: "Türkler gibi efendi insanlara hizmet etmek zor değildir. Onlar, hizmetlerinde bulunan yabancılara karşı daima şefkatli ve saygılıdırlar. Bazı duyarlı damarlarına dokunulup incitilmedikleri ve kendilerine öğüt verilirken sertlik ve kabalıktan kaçınıldığı takdirde onlarla geçinmek gayet kolaydır."

IV. Sir Henry Felix Woods

Meslektaşı Hobart Paşa'dan iki yıl sonra Osmanlı Bahriyesi hizmetine alınan Woods 1842'de doğmuş, 10 yaşında Gereenwich Deniz Koleji'nde girerek 1858'de "Rollo" okul gemisinde donanmaya katılmıştır. Subaylığın ilk yılları, Güney Afrika sahillerinde esir ticaretini engellemekle görevli gemilerde geçmiş, bir süre de ana vatan filosunda hizmet gördükten sonra 1860-66'da Uzakdoğu ve Japonya'da bulunmuştur.

1867'de Yüzbaşı rütbesiyle İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği istasyoner gemisi olan "Caradoc" II. Komutanlığı'na atanan Woods, gemisinin yazları Tarabya'daki elçilik rıhtımında, kışın Tophane'de bağlı bulunmasından yararlanarak kısa zamanda yerli ve yabancı dostlar edinmiştir. Ayrıca İstanbul boğazının Karadeniz girişine fener gemisi konulması, boğaz dışı her iki sahilde can kurtaran istasyonları kurulması çalışmalarında ve boğaza girip çıkan gemilerin verilen hizmetler nedeniyle ödeyecekleri resim ve harçların tarifesini hazırlamakla görevli uluslararası komisyonda temsilci üye sıfatiyle bulunması Bahriye Nezareti ile de ilişkisini sağlamıştır.

Bu döneme rastlayan -Temmuz 1867- Abdülaziz'in İngiltere'de Kraliçe Victoria'yı ziyareti sırasında Türkiye'ye bir İngiliz deniz uzmanları kurulunun gönderilmesi kararlaştırılmış, ancak gelişen olaylar bu projenin gerçekleşmesine imkân vermemiştir. Bahriye Nezareti daha sonra Deniz Harp Okulu için iki seyrisefain öğretmeni, iki topçu subayı ve okul gemisinde staj gören mühendislere liderlik yapacak bir subay istemiş, Admiralty'nin bu isteği kabulü üzerine de Bahriye Nezareti ile iyi ilişkiler içinde bulunan Yüzbaşı Woods'un üzerinde anlaşılarak Yarbay rütbesiyle Osmanlı Bahriyesi hizmetine alınması ve Deniz Harp Okulu'nda öğretmen olarak görevlendirilmesi için 21 Ocak 1870'de Padişahın iradesi alınmıştır.

Aynı yıl içinde İzmir'de ötedenberi ticaretle meşgul Whitall ailesinin kızları Laura Sarah ile evlenen Yarbay Woods dört yıl okulda Seyrisefain dersi öğretmenliği yaptıktan sonra Girit'in Suda Limanı'ndaki "Hüdavendigâr" okul gemisine atanmış, 19 Mart 1877'de Albaylığa yükseltilerek yeni kurulan Deniz Kurmay Başkanlığı Dairesi'nde üye olarak görevlendirimiştir. 1877 Rus Savaşı'nın başlaması ile Karadeniz'deki deniz harekatına katılan ve Tuna Nehri'ndeki kıyı savunmasında görev alan Albay Woods, savaş sonu Avrupa de-

niz devletleri Bahriye okullarında okutulmakta olan ders kitaplarının Türkçeye çevrilmesi için kurulan ve Bahriye Nezareti'nde yeni teşkil edilen "Torpito Komisyonu"na üye olarak atanmıştır. Albay Woods, 20 Mart 1883'de Mirlivalığa (Tuğ-Tümamiral) yükseltilerek "Paşa" ünvanını almış, önceki görevlerini sürdürmekle beraber Deniz Okulu'nda mevcut uzmanlık sınıflarına ek olarak "Torpito" sınıfını kurmuş ve bu sınıfın öğretmenliğini yaparak Osmanlı Bahriyesi'nin ilk torpitocularını yetiştirmiştir. Bu, Woods Paşa'nın Bahriye'deki son meslekî görevidir.

Padişahın Fahrî Yaverliği ile de onurlandırılarak 10 Ekim 1886'da Ferikliğe (Koramiral) yükseltilen ve 26 Eylül 1896'da Padişah emrindeki "Askerî Yüksek Teşftiş Kurulu" üyeliğine atanan Woods Paşa, 1886'dan sonraki hizmetini Padişah ve saray emrinde sürdürmüştür. III. Abdülhamid'in tahtan indirilmesiyle eski idarenin yöneticileri arasında Woods Paşa'nın durumu da inceleme konusu olmuş, sözleşme süresi bitmesine rağmen uzun zamandan beri rütbesinin aylık ve ödeneğini alarak hizmetini sürdürdüğü saptanarak 1909 Temmuz'unda emekliye ayrılmıştır. Ancak eşinin ailesi Türkiye'de yerleşmiş bulunması itibariyle İstanbul'dan ayrılmayan Woods Paşa, 16 Ağustos 1914'de Alman savaş gemileri "Goeben" ve "Breslau"ın "Yavuz Sultan Selim" ve "Midilli" adlarıyla Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile savaşının kaçınılmaz bir hale gelmesi karşısında İstanbul'dan ayrılmaya mecbur kalarak yurduna dönmüştür.

Anılarında[12] Türkiye'yi ikinci vatanı kabul eden Woods Paşa, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra İstanbul'a gelen ilk yabancı olmuş, ancak değişen koşullar ve aradığını bulamamanın ezikliği içinde kısa bir süre sonra Türkiye'den ayrılmıştır. Woods Paşa, çoğunlukla kışları geçirdiği Riviyera sahillerinde Monte Carlo'da 18 Şubat 1929'da ölmüştür.[13]

V.Amiral Sir Douglas Gamble

Amiral Gamble'in biyografisi ve Osmanlı Bahriyesi hizmetine girişini belirtmeden önce 1908 yılı ortasında Bahriye'nin durumunu kısaca açıklamak yararlı olacaktır.

Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde önemli rolü olan Deniz Kuvvetleri, yeni Padişah II. Abdülhamid'in yıldan yıla artan kuruntusunun kurbanı olarak 33 yıl Haliç'e hapsedilmiş, 1897 Yunan Savaşı'nda donanmanın acıklı hali bütün ulus tarafından ibretle görülmüştü. 23 Temmuz 1908'de meşrutî idare yeniden kurulurken Osmanlı donanması araç, gereç ve personel bakımından aslı olmayan hayali bir varlık idi. Kadroda görülen 15 zırhlı, 11 kruvazör, 2 denizaltı, 40 torpitobot, 7 ganbot ve 52 vapur (çeşitli taşıt gemisi) olmak üzere 113390 tonluk donanmadan ancak 4 zırhlı, 2 kruvazör, 18 torpitobot ve 2 taşıt gemisi az çok harekete ve personel yetiştirmeye hazır bir durumda bulunuyordu. Personel (Subay, As. Memur ve Gedikli) mevcudu ise 5000 civarında idi. Yeni yönetim bu durumun düzeltilmesine bir çare aramalı ve bulmalı idi.

Sir Henry Felix Woods (Woods Paşa).

6 Ağustos 1908'de işbaşına getirilen Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Bahriye Nazırı olan Ferik Amiral Hikmet Paşa, önce nezareti işler bir hale getirmek için 1. Ferik Amiral Halil Paşa'yı Deniz Kurmay Başkanlığı'na, Ferik Amiral Mehmed Paşa'yı da Bahriye Şûrası Başkanlığı'na getirmiş, Bahriye Şûrası 25 Ağustos'taki ilk toplantısında, donanmanın yeni ve ileri bir düzene sokulması ve personelin teorik olarak en iyi şekilde yetiştirilmesini sağlamak üzere İngiltere donanmasından yetenekli bir amiralin getirilmesi, gerektiği kadar topçu, torpitocu ve sair uzmanların atanmasının ona bırakılması ve kendisine tam yetki verilmesi hedef alınan amacı sağlayacağı kanısı ile böyle yetenekli bir amiralin kaç yıl süre ve ne gibi koşullarla hizmete alınması mümkün olabileceğinin soruşturulmasına karar vermiş ve durum Hariciye Nezareti tarafından Londra Büyükelçiliği'ne intikal ettirilmekle yapılan girişimler sonucu, öneri ve ileri sürülen koşulların İngiltere Hükümetince uygun karşılandığı, Osmanlı Bahriyesi'nde bir İngiliz Amirali'nin hizmet etmesinden mutluluk duyulacağı 18 Eylül 1908'de, İngiltere Hariciye Nezareti'nin yazısına atfen Londra Büyükelçiliği'nden bildirilmiştir.

Durum 19 Kasım 1908'de Bahriye Şûrası'nda görüşülerek alınan olumlu karar Bahriye Nezareti'nce Sadarete bildirilmiş ve nihayet 23 Aralık 1908'de, Osmanlı Bahriyesi'ni tensik etmek üzere İngiltere Bahriyesi'nden seçilen Liva Amiral Gamble Paşa'nın hizmet süresinin iki yıldan ve yıllık ödeneğinin üçbin İngiliz lirasından ibaret olması, yanında bir kâtip ve ayrıca top, torpito, seyrisefain, elektrik ve makine işlerinde uzman yetenekli subaylar ile gemi yapımı, tersane işlerinde danışmanlık yapmak üzere bir gemi inşa uzmanı bulunması ve Amiralin doğrudan Bahriye Nezareti ile yazışmaya yetkili ve düzeltme planını yerine getirebilmesi için Nezaret ve gerektiğinde değiştirilmesi ve düzeltilmesi icabeden donanma ve tersaneye ilişkin bütün işler hakkında tam yetkili olması konusunda Padişahın iradesi alınmıştır.[14]

Bahriye Şûrası'nın kararından iradeye kadar dört ay geçmiş olması basında ve kamuoyunda hükümetin eleştirilmesine yol açmış, 13 Ocak 1909'da, devletin iç ve dış durumu hakkında Mebusan Meclisi'nde sadrazam Kâmil Paşa adına yapılan açıklamada[15], "Bahriyemizin tensikatına ve mürettebatının talim ve terbiyesine nezaret etmek üzere İngiltere Hükümeti ile bilmuhabere Meşahir-i Bahriyundan Amiral Gamble ile... İntihap olunan diğer zabitlerin iki sene müddetle tâyinleri kararlaştırılıp vürudlarına intizar edilmektedir" denmiştir.

Nihayet 3 Şubat 1909'da İstanbul'a gelen ve anlaşma gereğince İngiltere Bahriyesi'ndeki rütbesinin bir üstü Vice Admiral (Koramiral) rütbesi ile Osmanlı Bahriyesi hizmetine giren Ferik Gamble Paşa, 1856'da doğmuş, 1870'de Deniz Koleji'nden mezun olarak subay nasbından itibaren yükseldiği rütbelerde en küçük gemiden en büyüğüne kadar komutanlık görevini başarı ile yürütmüş ve ayrıca haberalma hizmetlerinde görevlendirilmiştir. 1970'de Vernon Topçuluk Okulu Komutanı iken Rear Admiralliğe (Tuğ-Tümamiral) yükseltilen Gamble, yapılan anlaşma gereğince kâtibi Darmen, Foot (Seyrisafain), Tottenham (Topçuluk), Gouin (Torpitoculuk), Cross Dale (Çarkçılık) adındaki uzmanlarla görevine başlamış, Kasımpaşa'daki Nezaret binası -Şimdi Kuzey Deniz Saha K.Karargâhının üst katında evvelce Hünkâr Dairesi olarak yapıldığı halde boş duran kısıma yerleşmiştir.

Ancak dönem, devletin içte karışık bir zamanına rastlamaktadır. Bahriye Nazırı Sadrazamla anlaşmazlığa düşerek önce istifa, sonra 10 Şubat'ta görevinden azledilmiş, yerine eski Okul Nâzırı emekli I.Ferik Amiral Hüseyin Paşa atanmıştır. Sadrazam Kâmil Paşa'nın Bahriye ve Harbiye Nazırlarını görevlerinden alması olayı Mecliste fır-

tına koparak güvensizlik oyu alınca yerine sadrazam olan Hüseyin Hilmi Paşa, 15 Şubat'ta Topçu Feriki Ali Paşa'yı Bahriye Nazırı atamış, 31 Mart ayaklanmasında (13 Nisan 1909) Hüseyin Hilmi Paşa görevden çekilince II. Abdülhamid'in tahttan indirilip yerine V. Mehmed Reşad'ın geçirilmesine kadar bir aylık süre içinde üç Bahriye Nazırı görev almıştır. Sonunda Tevfik Paşa kabinesinde yeniden Bahriye Nazırı olan Topçu Feriki Ali Rıza Paşa da 5 Mayıs 1909'da çekilince yerine Arif Hikmet Paşa ikinci kez Bahriye Nazırı olmuş ve ancak ondan sonradır ki, Amiral Gamble rahat çalışabilmek imkânına kavuşmuştur.

Gamble Paşa, geçen bu süre içinde yaptığı araştırma ve incelemede işe önce kuruluştan başlamak gerektiğine inanarak Bahriye Nezareti teşkilâtı için bir proje hazırlamıştır. Bu tasarıda Nezaret, Admiralty kuruluşuna benzer olarak deniz Kurmay Başkanlığı, Personel, Materyal ve Levazım olarak dört daireye ayrılmakta, ayrıca Müşavirlik, Müsteşarlık ve Hukuk Müşavirliği bulunmaktadır. Ancak Gamble Paşa, eski yönetim biçimini savunanların, karşısında yer almaları nedeniyle uygulamada büyük zorluklara mâruz kalmış, Nazırın kendisini tutması dahi olumlu bir sonuça ulaşılmasına yetmemiştir. Ancak Gamble Paşa, aldığı görevin bilinci içinde bir taraftan Nezaret kuruluşunun yeniden düzenlenmesine gayret ederken öte yandan donanmanın eğitimi çalışmalarını sürdürmüş, önce er eğitimi için Kasımpaşa'daki Gazi Hasan Paşa kışlasında (Yeni Er Okulu)'nu kurmuş ve mevcut gemileri birer birer inceledikten sonra 2 Filo ve bir filotillâ teşkil etmiştir. Bu kuruluş içinde gemiler önce tek olarak eğitime alınmış, sonra ikişer ve nihayet filo halinde eğitimi başlatmıştır. Bu arada çeşitli uzmanlık dallarında kurslar açılarak personelin eğitilmesi çalışmaları sürdürülmüştür.[17]

Amiral, Marmara denizindeki eğitimin olumlu bir biçimde geliştiğini görerek Eylül'de (Kerpe) seferine çıkmış, Ege'de yaptığı tatbikattan sonra İzmir Limanı'na demirlemiştir. Dönüşte Heybeliada önünde Padişahın ve devlet ileri gelenlerinin huzurunda donanmaya yaptırdığı geçit resmi Padişahın takdirini kazanmış, Komutan gemisini ziyaret eden milletvekillerine hitaben yaptığı konuşmada, bu kadar aylık çalışmadan sonra Türkler'in ancak bir (Talim Filosu) kazandıklarını söylemiştir. Görülmektedir ki daha yapılacak çok iş vardır.

Ancak Gamble, önce I. Ferikliğe kadar yükselmiş iken 1909 Temmuzu'nda rütbelerin tasfiyesi kanununa göre rütbesi Livalığa indirilmiş olan Halil Paşa'nın başını çektiği bir kısım yüksek rütbeli subaylarla süregelen anlaşmazlıktan tedirgindir. 20 Kasım'da özel işlerini bahane ederek izin ister ve 1 Aralık'ta İngiltere'ye gider.

12 Ocak 1910'da Arif Hikmet Paşa görevinden çekilir. Yerine Halil Paşa Nazır olmuştur. Gamble, izin dönüşü Halil Paşa'yı Nazır olarak karşısında bulunca artık kendisine Osmanlı Bahriyesi'nde görev yapmak imkânı kalmadığını anlar. 6 Şubat'ta Bahriye Nazırı donanmayı ziyaret ve teftiş eder. Gamble, Nazırın huzurunda gemilerle, personelin eğitim düzeyini gösteren savaş talimleri yaptırır. Gamble, teftiş sonu komodor ve gemi komutanlarına yayımladığı 7 Şubat 1910 tarihli genelgesi ile, Bahriye Nazırının, teftiş sonundan duyduğu memnunluğu bütün personele duyurmasını kendisine emrettik-

Abdülaziz tahttan indirilmesinde etken olan Deniz Kuvvetleri, 33 yıl Haliç'te hapsedilmişti.

lerini, sağlık durumundan dolayı vâki istifası nedeni ile pek yakında Osmanlı donanması komutanlığını bırakacağından şu memnunluklarının size tebliği vesilesiyle bütün subay ve erlerin donanmanın savaş gücünün artırılması konusunda gösterdikleri çalışma ve gayrete teşekkürlerini bildirir. O akşam Amiral şerefine Bahriye Nazırı tarafından bir yemek verilmiş ve bu yemekte Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Şeyhülislam, bütün Nazırlar, Nezaret erkânı ve İngiliz uzman subayları hazır bulunmuştur. Nazır ve Sadrazam birer söylev, hizmetlerinden dolayı Amirale teşekkürlerini ve sağlığı konusunda iyi dileklerini bildirmişler, Gamble de hakkında söylenenlere teşekkür ve veda etmiştir. Amiral Gamble 8 Şubat 1910'da Kasımpaşa Camialtı'nda toplanan donanma personeline vedadan sonra ertesi günü İngiltere'ye dönmüştür.

Halit Ziya Uşaklıgil anılarında[18], "Lütfi Simavi'ye başlıca dert olan Amiral Gamble'nin hizmetine nihayet verilmiş olması idi. Birgün Halil Paşa, Bahriye Nazırı iken bu İngiliz Amirali'nin hizmetine nasıl nihayet verdiğini anlatmış ve bizleri hayrette, Lütfi Simavi'yi de ciddî bir teessürde bırakmıştı.

Bütün Bahriyenin genç anasırı tarafından takdir edilen bu Amiral, az zaman içinde Türk donanmasına bir manevra yaptırabilmiş ve bütün İstanbul halkı ile beraber, Ertuğrul Yatı ile hemen bütün hanedan erkânı da beraberinde olduğu halde bu gösteride hazır bulunan Hünkârı ve maiyetini pek iyi bir intiba altında bırakmıştı.

Kısa bir zamanda böyle bir muvaffakiyet gösteren bir zâtın vazifesinde devamı istikbal için bir müjde hükmünde iken ondan tam istifade edilecek zamanda hizmetine hâtime çekilmesi elbette bir sebebe müstenit olacaktı ki bunu anlıyamamıştık. Yahut anladık ve anladığımızda ısrarla tevakkuf etmedik" der.

Rahmetli Hocam Ali Haydar Emir (Alpagut) de[19] "Amiralin süresinin bitmesine onbir ay varken işten çekilmesi Bahriye'nin ilerlemesi hususunda büyük tesirler yapmıştır. Gamble, donanmada kendini sevdirmiş ve kendisi de hizmetini sevmiş bir simadır. Onu istifaya mecbur etmekle Türk Bahriyesi hiç bir şey kazanmamış ve bu elim hakikat, sonradan muhalifleri tarafından da itiraf edilmiştir" diyerek Gamble hakkındaki olumlu duygularını açıklar.

İngiltere'ye döndükten sonra meslek yaşamını sürdüren ve ilk olarak Mayıs-Temmuz 1910'da Paris'te toplanan (Deniz Havacılığı) Uluslararası Konferansı'nda memleketini temsil eden Amiral Gamble, bundan sonra Akdeniz'de 6. Kruvazör Filosu Komutanlığı, Anavatan Filosunda 4, Harp Filosu Komutanlığı yapmış, I. Dünya Savaşı'nda deniz genelkurmayında görev almıştır. Bu arada 1913'de Vice-Admiral (Koramiral), 1917'de Admiralliğe (Oramiral) yükseltilmiştir. Aynı yıl emekliye ayrılan Amiral Gamble 23 Mayıs 1934'de ölmüştür.[20]

VI. Amiral Sir Hugh Pigot Williams

Amiral Gamble'nin ayrılmasından hemen sonra Bahriye Nezareti İngiltere'den yeni bir ıslah heyetinin getirilmesi için teşebbüse geçmiş ve Sadarete gönderdiği 15 Şubat 1910 tarihli yazı ile, getirtilecek Amiralin kadro dengesinin korunması için liva rütbesinde olması ve burada da aynı rütbede hizmet görmesi, Bahriye Nazırı'nın vereceği emir ve uyarılar doğrultusunda komutan sıfatı ile donanma gemilerinin ve personelinin eğitimi ile görevli bulunması üzerinde durulmasını istemiştir.

Hariciye Nezareti'nin İngiltere Hariciye Nezareti ile yaptığı yazışmalar sonucu İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği'nde Hariciye Nezareti'ne gönderilen 19 Nisan 1910 tarihli mektupla, Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'in Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya, Amiral

Gamble'in yerine Contre-Amiral Williams'ın aşağıdaki koşullarla atandığını beyan ettiğini bildirmiştir:

1) Amiral Osmanlı Bahriyesi'nde de Liva Amiral rütbesi ile hizmet edecektir.

2) Donanmanın eğitimini ve barış zamanında Bahriye Nezaretinin emri altında donanmanın tatbikatını yönetecektir.

3) İstanbul'da oturduğu sürece doğrudan Bahriye Nazırı'nın emri altında fen müşaviri olarak görev yapacaktır.

4) Görev süresi iki yıl ve yıllık ücreti 3000 Osmanlı lirası olacaktır.

5) Amiral, kurmayını İstanbul'a gelince kendisi seçecektir.

Bu talimatı alarak İngiltere'den ayrılan ve 3 Mayıs 1910'da İstanbul'a gelerek görevine başlayan Amiral Williams 1858 doğumlu olup deniz kolejindeki öğreniminden sonra donanmaya katılmış, Akdeniz'deki sancak gemisi "Lord Warden", Kuzey Amerika'da İstasyoner "Bellarophon" gemilerinde hizmet gördükten sonra Çin denizindeki "Encounter" korvetine atanmıştır. Sonraki yıllarda "Detached Squadron" ve "Cleopatra" gemilerinde görev yapmış, 1882'de Porstsmouth Topçuluk Okulu'na girerek uzmanlık sertifikası almıştır. Topçu subayı olarak Queensberry'deki kıyı koruma gemisi "Devastation" ve tekrar Kuzey Amerika sularında "Bellarophon" ve "Canada" gemilerinde görevlendirilen Williams, 1887'de Devenport Topçu Okulu'na yönetici olarak atanmış, 1893-1898 arası "Resolution" ve "Ramillies" gemilerinde Manş ve Akdeniz'de görev yapmıştır. Williams, 1898 Haziranı'nda Albaylığa yükselerek Portsmouth Topçu Okulu'nda ve Admiralty'de bulunmuş, sonra da Deniz Ataşesi görevi ile Rusya, Türkiye, Norveç ve İsveç'te hizmet görmüştür. "Sybille" komutanı olarak deniz hizmetine çıkarılan Albay Williams, bu geminin 16 Ocak 1901'de Lembert's Bay, Cape Colony'de batması üzerine buranın üs komutanlığına getirilmiş, Güney Afrika savaşındaki hizmetleri madalya ile ödüllendirilmiştir. "Brilliant" gemisi komutanı iken Hong-Kong'a komodor olarak atanan Albay Williams, 1908 Nisanında Akdenizde "Irresistable" drednotu komutanı iken Rear Admiralliğe (Tuğ-Tümamiral) yükseltilmiştir.

Amiral Williams, kurmayını Amiral Gamble ile birlikte çalışan Darmen (Kâtip), Foot (Seyrisefain), Couin (Torpitocu) ve kendi seçtiği McQuinon (Topçu), W.Read, Blake ve Pache (Çarkçılık)'den oluşturarak işe başladı.

Bu sırada donanma Albay Ramiz Bey'in komutasında Marmara'da tatbikatta idi. 21 Mayıs'ta "Mesudiye" gemisi ile donanmaya katıldı ve 15 topla selamlanarak komutayı eline aldı. Yapılan haftalık programlarla geceli gündüzlü talim, atış ve manevreler 9 Haziran'a kadar devam etti. Bu arada önceki topçu uzman Tottenham'ın kurslarına katılmış olan subaylar seçmeye tâbi tutularak bilgi ve görgülerini artırmak üzere İngiltere'ye gönderildiler. Gemilerde, bütün branşlarda açılan kurslarla subay, erbaş ve erlerin eğitimlerine hız verildi. 9 Haziran'da ilk kez genel bir torpito hücumu tatbikatı yapıldı. Ağustos ortalarında bir yıl önce kurulmuş olan Donanma Cemiyeti'nin girişimi ve hazinenin yardımı[21] ile Almanya'dan satın alınan "Barbaros Hayreddin", "Turgut Reis" zırhlıları ile "Muavenet-i Milliye", "Gayret-i Vataniye", "Yadigâr-ı Millet" ve "Nümune-i Hamiyet" torpitobotlarının İstanbul'a gelmesiyle donanma da hatırı sayılır bir güç kazanmıştı. Ancak bu kez yeni bir komuta anlaşmazlığı çıktı.

Osmanlı Donanması'nda 1839'da başlayan İngiliz amirallerin ıslah çalışmaları Rusya'yı gücendirmişti

Komodor Albay Ramiz Bey, 20 Eylül 1910'da Bahriye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, geçen yıl donanma Kerpe'de yatarken Yunanistan ile siyasî ilişkilerin gerginleşmesi üzerine Amiral Gamble'in donanmayı terketmek üzere hazırlıklarda bulunduğunu hatırlatarak Amiral Williams'ın dahi böyle bir durumda aynı davranışta bulunmasının doğal olduğundan, gerektiğinde, başından beri donanma ikinci komutanlığında bulunması nedeniyle emir ve komuta kendisine verilecekse şimdiden komutanlığa atanmasını istedi. Bu sırada Amiral Williams izinli olarak İngiltere'de bulunmakta idi.

Albay Ramiz Bey'in isteği, Halil Paşa'nın çekilmesinden sonra 13 Haziran 1910'da Bahriye Nazırı olan Salih Hulûsi Paşa'nın kurduğu bir komisyonda görüşüldü. Komisyon, 16 Ekim'de Nazıra sunduğu raporda, "Bir savaş halinde komutayı eline almak üzere tam yetkili va bağımsız bir Osmanlı Amiralı'nın hemen şimdiden komutanlığa atanarak görevi alması" görüşünde olduğunu bildirdi. 24 Ekim'de kabine değişikliği dolayısıyle Salih Hulûsi Paşa nezaretten ayrılmış, 14 Kasımda, 1909 tasfiyesinde I. Feriklikten Albaylığa indirilen Muhtar Bey Bahriye Nazırı olmuştur. Komisyon raporu üzerine kararı o verdi. Padişah Yaverlerinden Albay Tahir Bey[22] 2 Ocak 1911'de Donanma Komutanı Vekili olarak atandı.

Bu atamayı işlem döneminde öğrenen Amiral Williams, Bahriye Nezareti'ne bir yazı yazarak, kendi bilgisi olmaksızın donanma komutanlığına bir Türk subayı atandığını haber aldığını, haber doğru ise Bahriyenin düzeni hakkında raporlarını tamamen vermiş olması itibariyle artık kendisine bir iş kalmadığını, anlaşmaya göre kendisinin karada oldukça Bahriye Fen Müşaviri, denizde donanmanın komutanı olması nedeni ile anlaşma süresi sona erinceye kadar komutanlıkta bırakılmasını istedi. Bahriye Nezareti, Amiralin bu başvurusuna karşılık 29 Ocak 1911'de Sadarete yazdığı bir yazı ile, Amiral Williams'ın kesinlikle geri dönmesi gerekiyorsa Bahriye Fen Müşaviri ve Talim Manevre Direktörü sıfatından başka bir hak ve yetkisi bulunmadığı ve doğrudan Bahriye Nazırının emri altında olarak kendisine tebliğ edilecek talimat dairesinde hareket etmesi gerektiğinin kendisine anlatılması yolunda Londra Sefaretinin aracı olmasını arzetti.

Sadrazam 3 Şubat 1911 tarihli cevap yazısında, Williams Paşa'nın komutanlık sıfatını haiz olmadığı ve filo komutanının değiştirilmesine itiraza hak ve yetkisi bulunmadığı açık olmakla beraber kendisini istifaya davet niteliğinde bir davranış İngiltere'ce iyi karşılanmıyacağından bundan kaçınılması gerektiğini bildirdi. Amiral Williams, bu arada durumu anlamış ve Londra'dan istifa mektubunu göndermişti[23] Ancak Kurmay Heyetinden Foot Beyin Donanma Kurmay Başkanı sıfatı ile görevini sürdürmesi uygun görüldü.

İngiltere Bahriyesi'nde görevine devam eden Amiral Williams'de Vice Admiralliğe (Koramiral) yükseltildi. İki yıl sonra emekliye ayrıldı ve 28 Haziran 1934'de öldü.[24]

VII. Amiral Sir Arthur H.Limpus

Amiral Williams'ın görevden ayrılmasından sonra araya İtalya Savaşı'nın da girmesi ile bir süre Bahriye'de yabancı Amiral görevlendirilmesi düşünülmemiş, ancak bir yıl sonra Bahriye Nezareti 3 Şubat 1912'de Sadarete yazdığı bir yazı ile, Amiral Gamble'ın tekrar Osmanlı Bahriyesi hizmetine alınması için gerekli teşebbüsün yapılmasını arzetmiştir. Londra Büyükelçiliği aracılığı ile kendisine ulaştırılan bu öneriye karşı Amiral Gamble, Sadrazama hitaben yazdığı mektupta, özel nedenler ileri sürüp özür dileyerek bu çağ-

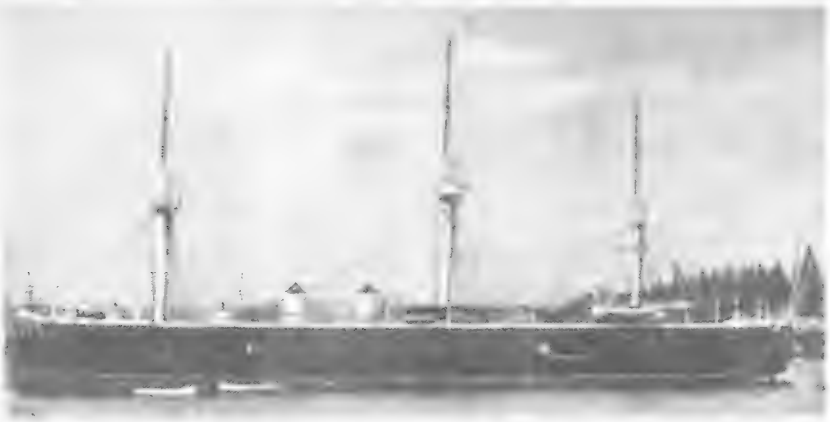

Mesudiye Zırhlısı.

rıyı kabul etmemiştir.

Hariciye Nezareti'nin 13 Mart 1912 tarih ve 419 sayılı yazısı ile bilgi için Bahriye Nezareti'ne gönderilen bu mektubun iliştirildiği İngiltere Büyükelçiliği yazısında, Osmanlı Hükümeti'nin Amiral Gamble'in tekrar hizmete girmesine dair isteğini İngiltere Hükümeti özenle dikkate almış ise de Amiralin şu sırada serbest bulunmayıp birkaç ay önce 6. Kruvazör Filosu Komutanlığı'na atanması itibariyle İngiltere Hükümetince kendisinin hizmetlerinden mahrum kalmak mümkün olmadığını, ancak İngiltere Bahriye Nazırı, Amiral Gamble'ın yerine başka bir Amiral seçilmesine özen göstererek Osmanlı Hükümeti'nin hizmetlerinden mahrum kalmak mümkün olmadığı, ancak İngiltere Bahriye Nazırı, Amiral Gamble'ın yerine başka bir amiral seçilmesine özen göstererek Osmanlı Hükümeti'nin ihtiyaçlarına Kontramiral Arthur Limpus'dan daha elverişli birinin bulunamıyacağına kanaat getirdiğini, Nazırın Amirali iyi tanıdığı, kendisinin İngiltere Bahriyesi'nin en tecrübeli, saygın komutanlarından olduğunu ve Osmanlı donanmasını en ileri bir düzeye götürmek için gayret göstereceğine güveni bulunduğunu, böyle değerli bir subayın bu aralık hizmetten ayrılmasına rıza göstermesinin sadece Osmanlı Hükümeti'nin isteğini yerine getirmek amacı taşıdığını, Nazırın özellikle vurguladığı bildirilmiştir.

Sadaret, İngiltere Hükümetinin Amiral Gamble hakkındaki girişimi iyi karşılayarak değerli başka bir Amiral önermiş bulunması itibariyle bunun kabul edilmemesi uygun olmadığı gibi Hariciye Nezareti de bu amiralin hizmetinden yararlanılacağını 12 Mart 1912 tarih ve 2101 sayılı yazısı ile belirtmiş bulunduğundan gereğinin ona göre yapılmasını 14 Mart tarihli bir yazı ile Bahriye Nezareti'ne bildirmiştir. 21 Mart'ta Nazırın onayı alınmış, anlaşma tasarısı ve görev yönetmeliği 23 Mart'ta, Londra Sefaretine gönderilmek üzere Sadaret ve Hariciye Nezareti'ne sunulmuştur.

30 Nisan 1912'de anlaşmanın imzası ile 3 Mayıs 1912'de görevine başlayan Amiral Limpus, 7 Haziran 1863'de doğmuş, 1876 Temmuzu'nda Deniz Kolejine girerek 1882'de Teğmen rütbesi ile donanmaya katılmıştır. Bir süre Akdeniz filosunda bulunan Limpus, Doğu Sudan Operasyonu'nda görev almış, topçuluk kursu gördükten sonra çeşitli gemilerde topçu subaylığı yapmıştır. 1898'de Binbaşı olarak "Terrible" gemisine atanan Limpus, gemisi Çin Denizi'ne göreve gönderildiği sırada Güney Afrika'da savaşın başlaması üzerine Cape Burnu'nu geçerken orada alıkonulmuş, Ladysmith savunması ve savaşın denizde ve karada geçen aşamalarında ve özellikle topçulukta başarısı görülmüştür. Limpus, bu hizmetlerine karşılık 1900'de bekleme süresini tamamlamadan Albaylığa yükseltilmiş ve "Gibraltar" gemisi komutanlığına atanmıştır. Forsu bu gemide olan Amiral A.W.Moore aynı zamanda Cape'deki İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı olduğundan Güney Afrika savaşının son döneminde de hizmeti geçmiştir.

Limpus, 1904'de Bahriye'nin bu savaştaki rolünü belirtmek üzere Harp Tarihi Komitesi'nde görevlendirimiş, ertesi yıl Admiralty ordonat çalıştıktan sonra 1907'de Atlantik filosundaki "Albion" gemisi komutanlığına getirilmiştir. bu gemide iken 1909'da Rear Admiralliğe (Tuğ-Tümamiral) filo komutanlığı ve sonra da Anavatan Filosunun Portsmouth Komutanlığı'nı yapmıştır.

Amiral Limpus Paşa Osmanlı Bahriyesi'nde göreve başladığında kurmayı olarak Alan E.Stack (Özel sekreter), Arthur L.Ashby (Seyrisefain), Frank Elliot (Top.), Guy W.Halifax (Torpito), Gerald Moore ve Page'ı (Çarkçı) görevlendirmiş, bu subaylar anlaşma gereği İngiltere Bahriyesi'ndeki rütbelerinden bir üst rütbe ile hizmete alınmışlardır.[25]

Limpus Paşa'nın hizmet koşullarına dair özel tüzük[26] 6 Haziran 1912'de Padişahın onayı alınarak Takvim-i Vekayi'de yayımlanmıştır. 13 Maddeden oluşan bu tüzükte; Amiralin Bahriye Nazırı'nın deniz işleri danışmanı olduğu, Osmanlı Bahriyesini tensik (düzeltme) ve öğretmen sıfatı ile donanmanın eylemli olarak komutasını ele alacağı, subay-erbaş ve erleri yetiştireceği, gemilerin yeterliliklerini çoğaltacağı va savaşa hazır bir hale getireceği belirtilmekte ve ayrıca donanma ile beraber Tersane ve Bahriye Nezareti'nin işlevlerini en iyi bir şekilde yerine getirebilmesi için uygun göreceği önlemleri yazılı olarak Nazıra bildireceği ve önerilerinin Nezaret tarafından geciktirilmeden gözönüne alınacağı, bu öneriler gerektiğinde Amiralin de hazır bulunacağı kurullarda görüşülüp sonuçlandırıldıktan sonra iradeye sunularak Amiralin gözetiminde uygulamaya konulacağı, Amiralin Bahriye'nin bütün kurumlarını teftiş ve yapılması gerekli işler için -Osmanlı mevzuatına aykırı olmamak kaydı ile- emirler verebileceği, ancak alacağı önlemlerden Bahriye Nazırını da haberdar edeceği belirtilmekte ve başkaca personelin eğitimi konusunda bazı ayrıntıları içermektedir.

Limpus Paşa'nın görev süresi, Osmanlı Devleti'nin savaş içinde bulunduğu bunalımlı bir döneme rastlamasına, personelin çağdaş usullere göre eğitimi ve donanmanın savaş yeterliğinin üstün bir düzeye çıkarılması bakımından bazı tutucu direnmelere rağmen yararlı çalışmalarla geçmiş ve bu nedenledir ki 11 Mart 1914'de Bahriye Nazırı olan Cemal Paşa, Amiralin 30 Nisan 1914'de biten anlaşmasını yenilemiştir.

Cemal Paşa anılarında[27], Nazır olunca Limpus Paşa ile uzun bir konuşma yaptığını, şimdiye kadarki çalışmalarına dair bütün rapor ve önerilerini istediğini, ayrıca kendisinden önceki İngiliz Amiralleri Gamble ve Williams'ın raporlarını da incelediğini, sonuç alma bakımından şikâyetin genellikle Bahriye Şûrasında olduğunu, bu nedenle ilk aşamada Şûra'yı kaldırdığını, Limpus'a göre yeni düzenlemelerin en inatçı karşıtı olan Müsteşar Rüstem Paşa'yı görevden aldığını, bu şekilde yeni bir düzenle Limpus Paşa'nın rahat bir çalışma ortamına kavuştuğunu, birlikte Bahriye Nezareti için bir kuruluş tasarısı ve ayrıntılı bir eğitim ve öğretim programı hazırladıklarını belirterek gerek Amiral Limpus ve gerekse yanında-

ki subayların görevlerini pek namuslu bir şekilde yaptıklarını anlatır.

30 Mayıs 1914'de Osmanlı Bahriyesi'nde Ferik Amiralliğe (Koramiral) yükseltilen Limpus Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın desteği ile o zamana kadar gözardı edilen öneri ve tasarıları uygulama aşamasına getirmiş, 22 Temmuz 1914'te donanma, kendi komutasında açık deniz eğitimine başlamıştır. Ancak 28 Haziran'da Avusturya Veliahdı François-Ferdinand'ın 28 Haziran'da Saray-Bosna'da öldürülmesiyle gelişen olaylar savaş bulutlarını sınırlarımıza yaklaştırmış, Avrupa'da seferberlikler ve savaş ilanları biribirini izlemiştir. 5 Ağustos'ta İngiltere'nin Almanya'ya savaş açmasından sonra Akdeniz'de İngiliz donanmasının takibinden kurtulmak için 11 Ağustos'ta Çanakkale'ye sığınan Alman gemileri "Goeben" ve "Breslau"ın Osmanlı Hükümetince satın alındığının ilanı ve gemilerde Türk bayrağının çekilmesi Cemal Paşa'yı telaşlandırır. Donanma Komutanı sıfatiyle donanmada bulunan Limpus Paşa ile İngiliz subayları nasıl çekilecektir? Halbuki Limpus Paşa hiç tedirgin gözükmemektedir. Ertesi gün Cemal Paşa'ya yazdığı bir mektupla, böyle iki yeni gemi elde edildiğinden dolayı Osmanlı Hükümetini kutlar ve gemiler hemen kendi komutasına gönderildiği halde donanmadan ayıracağı personel ile bu son sistem gemileri nihayet bir ay içinde yönetmeğe yeterli bir kadro oluşturacağını yazar. Bu istek üzerine Cemal Paşa Limpus ile yüzyüze konuşur. Alman personelin çok yorgun olduklarını, onun için gemileri ne zaman boşaltacakları belli olmadığını, kendisinin bu gemilere verilecek personel listelerini hazırlamakla meşgul olmasını rica eder. Limpos Paşa, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Almanya arasındaki savaşta tarafsız kalmasını istemektedir. Bu konudaki düşüncelerini, bir örneğini de Cemal Paşa'ya gönderdiği bir mektupla Sadrazam Said Halim Paşa'ya sunar. Bu mektup Bahriye Nazırı için bulunmaz bir fırsattır. Limpos Paşa'ya, kendisi Bahriye işlerinin ıslahına memur olması itibariyle Bahriye Nazırı'nın maiyetinde bulunduğunu, bu nedenle raporlarını ancak Nazıra sunabileceğini, bu raporların sadece Bahriye ıslahatına dair olması şart olup yürüteceği politika hakkında Osmanlı Hükümetine yol göstermeye yetkili olmadığını bildirir. Limpus Paşa gerçek durumu anlamıştır. Cemal Paşa'ya yazdığı kısa bir mektupla. pek yorulduğundan dolayı Tarabya'da oturan kızının yanında dınlenmek üzere izin isteğinde bulunur. Cemal Paşa, bu isteği kabul etmekle beraber kendisi donanmada bulunmadığı halde İngiliz subayları ve diğer görevlilerin donanmada bulunmasının personel arasında anlaşmazlıklara neden olacağını, bunların da Tersanede başka işlerde çalıştırılmak üzere Bahriye Dairesine gönderilmesini ister. Ertesi günü İngiliz personel de donanmadan ayrılır. Alman Amiralı Souchon Donanma I. Komutanlığı'na atanır. Bu suretle Limpus Paşa'nın da Osmanlı Bahriyesi'ndeki görevi sona erer.

Limpus Paşa İngiltere'ye döndükten sonra 20 Eylül 1914'de Amiral Carden'in yerine Malta Üs Komutanlığı'na atanmış, iki yıl bu görevde kaldıktan sonra Anavatan filosuna geçerek 1918'de Admiralliğe (Oramiral) yükseltilmiştir. Savaş sonu emekliye ayrılan Amiral Limpus 3 Kasım 1931'de ölmüştür.[28]

Limpus Paşa ile Osmanlı Bahriyesi'nde İngiliz Amiralleri dönemi kapanmaktadır. Yazımızı bir İngiliz belgesi ile sona erdirelim:

Deniz Kurmay Albayı Mithat Işın, Balkan Harbi Deniz Cephesi kitabına dipnot olarak aldığı (*Britsh Documents on The Origin of The War* 1894-1914, s.201-212 ve 42 sayılı ek)'e göre, "Türk donanmasının inkişafı yolundaki mesai, Britanya amiral ve subaylarının bu uğurdaki çalışmaları Rusya'yı gücendirmiş ve İngiltere nezdinde teşebbüsata sevketmiştir. Buna karşı İngiltere, Türk Donanması'nda İngiliz Amiral ve subayları bulunmazsa hemen Alman Amiral ve subayları celbedeceklerini ve bu yüzden Türk Donanması'ndaki inkişafın daha hızlı, daha ileri olacağını bildirmiştir."

Yine de hizmetleri geçenlere şükran borcumuzdur.□

---

1 *Memoirs of Henry Reeve,* i, 225-226

2 *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu,* Ali İhsan Gençer, İstanbul, 1985

3 *Records of Travels in Turkey and Greece, and of A Cruse in the Black Sea with the Capitan Pasha,* Adolph Slade (Türkiye Seyahatnamesi ve Türk Donanması İle Yaptığı "Karadeniz" Seferi) olarak, Çeviri: Ali Rıza Seyfi, İstanbul, 1945

4 *The Dictionary of National Biography,* 1897

5 *Türkiye ve Kırım Harbi,* Adolph Slade, Çeviri: Ali Rıza Seyfi, Ankara, 1961

6 *SPUNYARN, From the Strands of a Sailor'a Life Afloat and Ashore,* Sir Henry Felix Woods K.C.V.O., 2 Cilt, London 1924 Sir Henry Felix Woods, *(Türkiye Anıları, Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl 1869-1909)* olarak yayına hazırlayan: Amiral Fahri ÇOKER, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976

7 a. *Sketches of May Life,* By the late Admiral Hobart Pasha, Lepzig, 1887
b. *Hobart Paşa ve Hatıraları,* Mecmuayı Seneviye-i Bahriye, 5. sene Temmuz 1335 (1919)

8 *The Dictionary of National Biography,* 1891

9 Fuad Paşa ikinci ve son sadaretinden 5 Haziran 1866'da ayrılmış, M.Emin Ali Paşa Sadrazam olmuştur. 2 Ekim 1867'de Âli Paşa Girit'e gitmiş, 28 Şubat 1968'de İstanbul'a dönmüştür. Fuad Paşa bu süre içinde Sadaret Kaymakamı olarak görev yaptığı için Hobart herhalde bu sırada kabul edilmiş olacaktır.

10 Deniz Arşivi, Mektubî-74, MKT-74/22

11 *Girit ve Tefevvuk-i Bahrî, Süleyman Nutkî,* Donanma Mecmuası No. 5 Temmuz 1326 (1910)

12 Sir H.F.Woods, *Türkiye Anıları*

13 a. Deniz Arşivi: Mektubî, defter No: 80, 260, 405, 509, Şûra-yı Bahrîye defter No. 88/A, 156, 164 203, Yoklama defteri No. 2923
b. Woods Paşa, Suat Çakıl, *Deniz Mecmuası* No. 368, 1 Mayıs 1943
c. Woods Paşa, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* Kasım 1947, İngilizce
d. The Times, February 22, 1929

14 *Türkiye-İtalya Harbi Tarih-i Bahrîsi,* Ali Haydar Emir, s.12-28, İstanbul 1339 (1923)

15 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 1. dönem 12. toplantı 31 Kânunuevvel 1324 (1908)

16 Gamble Paşa İle İngiltere'den Celbolunan Diğer Zabıtan Muhassesatına Dair kanun, 23 Mayıs 1325, 2. tertip Düstur, c.1-s.222

17 10 Temmuz 1324'den Sonra Donanma'nın Durumu Ve Amiral Gamble'in Faaliyeti, Mehmet Eşref, Mecmua-yı Seneviye-i Bahriye, Sene 1,s.108-128

18 *Saray ve Ötesi,* Halit Ziya Uşaklıgil, 1. Cilt, s.114, 115 (Sözü geçen Lütfi Simavi Padişah Mehmed Reşad V.'in Başmabeyncisi, Uşaklıgil ise Başkâtibi idi.)

19 Ali Haydar Emir'in (14)'de belirtilen eseri, s.55

20 *The Times,* May 24, 1934

21 *Bahriye Fevkalâde Bütçe Kanunu,* 15 Şubat 1352, 2.t. Düstur, c.2-s.138

22 Karikatürist, Politikacı Ratip Tahir BURAKve ünlü Kadın doktoru Zekâi Tahir BURAK'ın babası

23 Ali Haydar emir'in (14)'de belirtilen eseri, s.48-64

24 The Times, Jun 30, 1934

25 Ceride-i Bahriye, No.574, 24 Mayıs 1328 (5 Haziran 1912)

26 Limpus Paşa'nın Suret-i İstihdamı Hakkında Nizamname-i Mahsus, 24 Mayıs 1328

27 Cemal Paşa, *Anılar,* Çağdaş Yayınları. İstanbul, 1977

28 The Times, November 7, 1831

29 *1912-1923 Balkan Harbi Deniz Cephesi.* Kur.Albay Mithat Işın, İstanbul, 1946. s.21.

Said Halim Paşa'nın Az Tanınan Son Eseri

Eserin ilk baskısının kapağı.

SAİD Halim Paşa (Kahire 1863-Roma 1921)[1] çağdaş Türk siyasal ve düşünce hayatının önemli isimlerinden biridir. Onun Osmanlıca ilk baskıları müstakil risâleler halinde yapılan 7 kitapçığı[2] yakın zamanlarda sadeleştirilerek[3] bugünün Türk okuyucusuna sunulduğu halde son eseri üzerinde ülkemizde pek durulmamıştır. Mehmet Âkif Ersoy (1873-1936) tarafından "İslâmda Teşkilât-ı Siyasiye" adıyla yapılan Türkçe tercümesi 1922'de *Sebilürreşad*'ın Ankara nüshalarında[4] yayımlandığı için az tanınmış ve az okunmuştur.

Türkiye'de daha çok "İslâmda Teşkilât-ı Siyasiye" adıyla bilinen Said Halim Paşa'nın bu eseri ilk defa *Les Institutions Politiques dans la Société Musulmane* adıyla Roma'da basıldı (1921). Bir yıl sonra *Orient et Occident* dergisinde "Notes pour Servir à la Société Musulmane" adıyla yeniden neşredildi (Paris 1922).[5]

Pickthall'ın yaptığı İngilizce tercüme 1927'de "The Reform of Muslim Society" başlığıyla *Islamic Culture* dergisinde çıktı (Haydarabat/Hindistan). Bu tercüme aynı başlıkla hayli geç bir tarihte kitaplaştı (Karaçi 1967. Begüm Ayşe Bereni Vakfı).

Yine 1927'de Cemaâtu'd-Da've ve't-Teblîği'l-İslâmî kuruluşu tarafından Urducaya tercüme edildi ve Hindistan'da basıldı.

1935'te Hindistan'da Pickthall'ınkinden ayrı bir İngilizce tercüme daha yayımlandı.

Yusuf Selim Çiştî 1940'ta basılmış ayrı bir İngilizce tercümeden daha bahsetmektedir.[6]

Bu kitapçığın son yıllarda iki Türkçe sadeleştirmesi de yayımlanmıştır.[7]

Bu yazıda kitabın muhtevası anahatlarıyla tanıtılacaktır. Yalnız kitabın muhtevasına geçmeden önce arabaşlıklarını vermek faydalı olur:

- İslâmın ictimaiyatı,
- Millî hakimiyet,
- Şeriatın hakimiyeti ilkesinin neticeleri,
- Gerileme ve çöküş dönemi,
- Batı cemiyetleri,
- Batı'nın siyaset usûlü,
- İslâm'da siyasî usûl,
- Teşri (yasama) hakkı,
- Hükümet başkanı,
- İcra (yürütme) kuvveti,
- Siyasî partiler,
- Ayan meclisi (Senato),
- Sonuç.

Said Halim Paşa, son zamanlarda İslâm dünyasında, özellikle de aydınlar arasında görülen uyanış belirtilerinin, yabancıların hakimiyetinden kurtulma çalışmalarının sevindiriciliğinden bahsederek eserine başlıyor. Bununla beraber "Müslüman aydın sınıfının büyük bir ekseriyeti, memleketlerine Batı'daki siyasî müesseselerin mükemmel yahut noksan şekillerini getirmekten başka bir iştiyak beslemiyorlar" (s.79). Aydınların içinde bulundukları bu hal uyanış belirtilerinin sevincini azaltmakta, bu sevincin bütünlüğünü bozmaktadır.

"Benim bu eseri yazmaktan maksadım, İslâm milletlerince Batı'nın siyasî müessesesi taklit edildiği ve bu taklitle birlikte yine Batı'nın siyasî olduğu kadar aynı zamanda ictimaî de olan ilkeleri kabul edildiği zaman -ki birincisinin kabul edilmesi mecburi olarak diğerlerinin de kabulünü gerektirir- düşeceğimiz telafisi imkânsız hatadan Müslüman okuyucuları korumaktır" (s.111).

Paşa'ya göre İslâm dünyasının Batı'dan almayı düşündüğü şeyler (düşünceler, kurumlar), Batı'nın ictimaî ihtiyaçlarından kaynaklandığı, inanç ve kültürlerine göre şekillendiği için İslâm'a, İslâm dünyasına yabancıdırlar. Aşağıdaki paragraflar onun bu konuda ne kadar köşeli düşündüğünü göstermesi bakımından önemlidir:

"Bize öyle geliyor ki o aydın dediğimiz sınıf şu hakikatı hatırına getirmiyor: Batı dünyası için 'Her yol Roma'ya çıkar'sa Müslüman dünyası için her yol Mekke'ye çıkar. Yani bu iki dünyadan her biri başka bir yol, başka bir istikamet, başka bir talih takip etmeye ve insanlığın umumi tekâmülünde her biri başka başka hareketleri yapmaya mecburdur.

"Hiç kimse inkâr edemez ki Batı dünyasının gayesi, telakkileri, temayülleri, ihtiyaçları ve bunları tatmin için başvurduğu vasıtalarla Müslüman dünyasınınkiler arasındaki fark, Hıristiyanlık dininin ahlâkî ve ictimaî telakkileri, ananeleri ve esasları ile İslâm'ınkiler arasındaki mevcut fark kadar büyüktür. Zaten öncekiler (dinlerin tezahürleri), ikincilerden (dinlerden) doğarken bundan başka türlü olabilmesi mümkün müdür? Öyle ise Batı dünyasının sırf kendi ihtiyaçlarını gözönüne alarak kabul etmiş olduğu gerek ictimaî, gerek siyasî müesseselerin -istenildiği kadar tadil edilse de- bize uygun geleceğini zannetmek pek açık bir hatadır.

"Gerçekten de bu iki dünya arasında o kadar esaslı farklar vardır ki, hiçbir tadil bu farkları ne giderebilir, ne de hafifletebilir..." (s.80).

İslâm'ın sosyal yapısı şeriatın hakimiyeti ilkesine dayanmaktadır. Şeriat'ın hakimiyeti "tabiî, değişmez, insanın keyif ve iradesine bağlı olmayan ahlâkî ve ictimaî kanunların hakimiyeti"dir (s.81). Bu kısa alıntıda da olduğu gibi Paşa şer'î hükümlerle tabiî ve sosyal kanunlar arasındaki paralellik ve ayniliği eseri boyunca vurgulayacaktır. Ona göre tabiî ve sosyal kanunların koyucusu Allah olduğu gibi şer'î hükümleri- ka-

nunları da O düzenlemiştir. Dolayısıyla bunlar arasında bir çatışmadan çok bir uyum sözkonusudur. İnsanın, hürriyet ve eşitliğine "tabiî" olarak sahip olması da bununla ilgilidir.

Paşa'ya göre İslâm'da hürriyet ve eşitlik insanlar tarafından elde edilmiş, kazanılmış ilkeler olarak ele alınmaz. Onlar Allah tarafından kişilere verilmiştir. Kişilerin ve siyasal kurumların görevi bunları korumaktır. İslâm dünyasında tecrübeye dayalı metodların ve ilimlerin erken inkişaf etmesinin sebepleri de bu hürriyet anlayışıyla bağlantılıdır (s.82). Gerçi şeriatın gerçeklerini biz deney ve gözlem yoluyla elde etmiş değiliz. Fakat şeriat kanunlarıyla tabiattaki kanunlar aynı kaynaktan geldikleri için deney ve gözlemlerin neticeleri şeriatın gerçeklerini doğrulamakla sonuçlanır.

Millî hakimiyete gelince (s.84-87), "Kuvvet"in hakim olduğu ve "krallık", "kilise" gibi ayrıcalıklı, halkı baskı altında tutan kurumlara sahip Batılı toplumlarda millî hakimiyet "ayrı bir kuvvet" olarak ortaya çıkmıştır. Kuvvete dayandığı ve zorla elde edildiği için sonuç olarak "toplumdaki kinlerin azdığı, millî birliğin ve kuvvetin parçalandığı, sürüp giden bir iktidar kavgası"na dönüşmüştür.

Paşa, İslâm dünyasına yabancı olmasına rağmen millî hakimiyete "belli bir itibar ve saygı gösterilmesi"nden yanadır. Bu da şeriatın hakimiyeti ilkesinin altında bir itibar ve saygıdır. Millî hakimiyet ilkesinin en büyük zaafı, ona göre, çoğunluğun kararının kanun haline gelmesi ve tamamen sayı çoğunluğuna dayanmış olmasıdır:

"Hakkın ve hikmetin en az tesir edebildiği yer işte böyle bir kalabalıktır."

"Millî irade denen şey, aslında milletin çoğunluğunu temsil ettiği çok şüpheli olan bir ekseriyetin iradesidir. Bu ekseriyetin, topluluğun, hattâ milletin yarısını temsil ettiği bile şüphelidir. Millî irade çoğu zaman, çoğunluğun zayıf iradesini bastıran kuvvetli bir azınlığın sesinden başka bir şey değildir."

Kitabın bundan sonraki arabaşlığı "Gerileme ve Çöküş Devri" (s.89-95). Paşa'ya göre gerilemenin esas sebebi iktisadîdir, "maddî şartların sükûtu" yüzündendir; iktisadî gerilik diğer problemleri (Batılı devletlerin saldırıları, İslâm ülkelerini istilâları vb.) de doğurmuştur. Bu iktisadî geriliğin arkasında da bilgisizlik (cehalet) ve İslâmî ilkeleri yetersiz veya yanlış anlama-kavrama bulunmaktadır: Bir kısım İslâm bilginleri "ilim" denilince yalnız dinî ilimleri anlar ve kabul ederken bir bölümü de iskolastiğin hakimiyeti altında ezildikleri için "tabiatı araştırmak ve tetkik etmek" görevlerine ilgisiz kaldılar. Neticede fen ilimleri ihmal edildi ve iktisadî gerilik gerçeklik buldu.

Eserin tefrika edildiği Sebilürreşad.

Paşa'ya göre gerileme ve çöküş olayı karşısında Müslüman aydınların ileri sürdükleri fikirler ve savundukları çözümler iki grupta toplanabilir:

1. *Batılılaşmış aydınların görüşleri:* Genellikle Batı'da tahsil gören bu aydınlar "çaresini bulmak istedikleri hastalığın ne tabiatını, ne mahiyetini hiçbir zaman gerektiği kadar anlayamadıkları"ndan şeriatı ilerleme ve gelişmenin biricik engeli olarak gördüler. "Hiçbir zaman çok küçük bir azınlığın üstüne çıkamamış" olan bu aydınlar Batılıların büyük desteklerine mazhar oldukları için etkili olabilmişlerdir. Kültürleri ve etkileri yerli kaynaklara dayanmaz.

2. *Muhafazakârlar (şeriat taraftarları).* "Muhteşem, lâkin uzak bir geçmişi diriltmeklerini ümit" eden bu grup aydınlar başarılı olamadılar, ama İslâm'ın kendi iç imkânlarıyla geliştireceği bir ilmin (ilim anlayışının) ortaya çıkmasını sağladılar. Ne yazık ki Paşa ortaya çıkan bu ilmi ve anlayışı bize tanıtmıyor.

Hem bilgisizlikten kurtulmak ve özellikle fen ilimlerinde arayı kapatmak, hem de İslâm'ın iç dinamiklerinden yararlanmak konusunda şunlar yapılmalıdır:

"...Gerçekten onun (islâm dünyasının) derdine *çare*; kendisinde bulunmayan ve bulunmaması gerileme ve çökmesinin biricik sebebini teşkil eden *ilim ve fenleri durmadan kazanmaya ve elde etmeye çalışmasından ibarettir. Bu ilimler ve fenler bugün Avrupa'dadır. O halde bizim için yapılacak iş apaçıktır: O ilim ve fenleri Avrupa'dan öğrenmek.* (...) Bizim Avrupalılardan alacağımız şey yalnız bununla sınırlıdır. (...) Yoksa sözlerimizden Batılı milletlerin ikisadî ilkelerini, çalışma ve sermaye teşkilatına ait usullerini ve bunlar arasındaki münasebetleri tıpkı orada olduğu gibi kabul etmeye taraftar olmak mânası anlaşılmamalıdır" (s.94).

Batı'nın sosyal ve siyasal yapısını anahatlarıyla tanımak (s. 95-102) hem nelerin, nasıl, hangi şartlarda alınabileceğini veya reddedileceğini; hangi ilkelerin ise İslâm dünyasına ithal edilebileceğini tesbit bakımından önemlidir.

Batı'da kuvvet ve nüfuz, sırasıyla şu güçlerin elinde olmuştur:

1. Kilisenin ruhanî nüfuzu,
2. Krallığın maddî kudreti,
3. Burjuva sınıfının refah ve serveti ile belirginleşen demokrasi hükümeti.

Batı'da iktisadî meselelerin çok önem kazanması üçüncü devrede oldu. Büyük ilerlemeler de bu sayede gerçekleşti. Diğer taraftan ahlâkî ve sosyal yön zayıfladı; debdebe körüklendi, bencillik, ihtikâr, istismar, sınırsız servet arzusu duyguları arttı, sanayileşme bu duygular sayesinde varlık alanına çıkabildi.

"Batı ictimaî yapısı, ta ortaya çıkışından beri kendi müesseselerini ve kendi ictimaî yöntemini devamlı bir şekilde *'değiştirmek'* ihtiyacını hissetmekten asla geri kalmamıştır. (...) *Batı'nın ictimaî yapısı, asla değişmez bir ictimaî gayeye sahip olamamıştır.* Onun gayesi, hislerinin, maddî ihtiyaçlarının, fennî bilgilerinin tekâmülüyle devamlı olarak ve kesintisiz değişip durmuştur. O tekâmülünü ilham etmemiştir, sevk ve idare de etmemiştir, lâkin takip etmiştir" (s.96).

Sanayileşmenin başlamasıyla ikinci sınıf halk ve işçi sınıfı da önem kazandı ve bazı haklar elde etti. Fakat bu hakları elde edişi o kadar kolay olmadı. Batılı toplumlar sınıflara ve bu sınıfların imtiyaz ve eşitsizliklerine dayalı toplumlar olduklarından hürriyetler ve eşitlikler büyük bedellerle elde edilebilmiştir. Bu konularda Müslüman aydınların Batılılara hayranlık duymalarının arkasında Batı hakkında besledikleri yanlış duygular ve hayaller bulunmaktadır.

İslâm'da siyaset usûlüne gelince (s.102-04);

1. Her Müslümanın hükümeti *denetleme hakkı* vardır ve bunu yapmakla mükelleftir.

2. "İslâm'da siyasî usûl ancak *milleti temsil* suretiyle olabilir". Fakat bu milleti temsil, sınıfların hakim olduğu Batılı siyasal yapıdakinden farklıdır.

3. *Temsilciler Heyeti*'nin (Parlamento) en önemli görevi etkili ve gerçekçi bir tarzda hükümeti denetlemektir. Teşri (yasama) tekeli Temsilciler Heyeti'nin elinde değildir.

Teşri (yasama) (s.104-06), İslâm toplumunda Batı'daki gibi siyasal değil sosyal bir görevdir. Yasama hakkı ve vazifesi erbabına, yani *"salahiyet"*li olanlara (fakihler, hukukçular) düşer. Bunlar aynı zamanda *ahlâk* sahibi de olmak zorundadırlar. Batı'da olduğu gibi bunu bir azınlık - çoğunluk meselesi olarak ele almak doğru değildir.

Yasamada görev alacak kişilerin, salahiyet ve ahlâkları yanında mevzuatı bilmeleri de yeterli değildir. Aynı zamanda "Halkın ruhunu iyice tetkik etmeli, mizacını, fikrini, temayüllerini tanımış olmalıdır ki cemaat hesabına meydana getireceği kanun, cemaatin işine gelsin. Zira bir kanun, muhabbet, hürmet, mehabet hislerinin hepsini birlikte verebilmelidir. Yoksa Polis Nizamnamesi mahiyetinden bir karış yükselemez" (s.105). Yasama için çalışacak heyet de tıpkı Mebuslar Meclisi gibi müstakil bir kuruluş olacaktır.

Hükümet başkanı (s.106-07), icra (yürütme) kuvvetinin en üst yetkilisidir. Halk tarafından seçilmelidir. İslâm siyaset anlayışında hükümet son derece kuvvet ve nüfuz sahibidir/olmalıdır. "Hükümetin kaynağı şeriattır ve hükümet şeriatın müeyyidesinden başka bir şey değildir." Halkın saadetini ve ihtiyaçlarını temin etmekle yükümlü olan hükümetin yetkilerini bölerek ayrı ayrı şahıslara veya heyetlere vermek doğru değildir. Böyle yapılırsa saadetin ve ihtiyaçların temin edilememesi durumuyla karşılaşılabilir.

Hükümet başkanının güçlü yeri, hükümetin güçlü yerinden kaynaklanmaktadır. hükümet başkanı;

1. Yürütmenin başı olarak kendisine ait yetkilerin bir kısmını vekil ve temsilcilerine (memurlara) devrederek görevlerini yerine getirir.

2. Siyasî yapıyı düzenler,

3. Siyasî yapıyı denetler ve kuvvetler arasındaki ahengi sağlar.

Hükümet başkanı şahsen hem şeriata, hem de millete karşı sorumludur. Memurları ise birinci derecede kendisine karşı sorumluluk taşırlar. Görevlerini yerine getiremeyen hükümet başkanı halkın arzusu doğrultusunda azledilir. (Paşa azlin nasıl gerçekleşeceği konusunda hiçbir bilgi vermemektedir.)

İcra kuvveti (s.107-08), kitapta bir bakıma idare olarak ele alınmaktadır. Çünkü yürütmenin başı olan hükümet başkanı icradan ayrı bir başlık altında ele alındığından, durum ister istemez böyle olmaktadır. Yürütme de salahiyete dayanır ve onunla meşruluk kazanır. Mebuslar Meclisi yürütmenin denetimini yapar, fakat denetim yapılırken yürütmenin hürriyet ve istiklâli zedelenemez. Mebuslar Meclisi ile yürütme arasındaki ihtilafları hükümet başkanı çözer.

Siyasal partiler (s.108-09), Batı'da sınıflara, sosyal rekabet ve düşmanlıklara dayanır. Vazifeleri, var olan sosyal ve siyasal rejimi değiştirmek (tebdil) ve başka bir yöne döndürmek (taklib)tir. Halbuki *Müslüman ülkelerdeki ayrı siyasal partilerin vazifesi aynı rejimi muhafaza etmektir.* Siyasal partilerin ortaya çıkışı bir bakıma muhafaza'daki metod ayrılıklarındandır. Dolayısıyla İslâm dünyasında partiler hiçbir zaman Batılı toplumlarda elde ettiği öneme ve itibara sahip olamaz.

Ayan Meclisi (Senato) (s.109-10), Batı'da imtiyazlı kişi ve sınıfların hak ve imtiyazlarını savunmak; halkçılık temayüllerini dengelemek ve aşırılıklara engel olmak için geliştirilmiş bir kurumdur. İlke olarak imtiyazlı kişi ve sınıflar tanımayan İslâm siyasal rejiminde böyle bir müessesenin yeri yoktur.

Said Halim Paşa'nın hâlâ öneminden bir şey kaybetmeyen fikirleri ne Türkiye'de, ne de başka bir yerde tam bir karşılık bulamamıştır denebilir. Birçok konuda, özellikle siyasî meselelerde İslâmcılardan ayrı düşündüğü de vurgulanmamıştır. İki kitapçığının *(İslâmlaşmak* ve *İslâmda Teşkilât-ı Siyasiye)* mütercimi ve yakın dostu olan Âkif'te bile durum bundan pek farklı değildir.

İngilizce ve Urduca tercümeleriyle Hindistan'da (ve Pakistan'da) ki Müslüman düşünürler üzerinde çok etkili olan bu küçük fakat önemli risalenin uzun müddet Türk okuyucusunun meçhulü kalması ciddi bir kayıp olmalıdır. □

İSMAİL KARA

[1] Hayatı ve eserleri için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, 3. bs. IV, 1893-1932, İstanbul 1982; Eşref Edib, "Âlem-i İslâm İçin Büyük Bir Ziya'", *Sebilürreşad*, XIX, sayı: 492; Said Halim Paşa, haz. M.Ertuğrul Düzdağ, *Buhranlarımız*, s.11-21, İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser, Nu.9); İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, I, 75-77, Risâle Yay., İstanbul, 1986.

[2] Risalelerin adları, tefrikaları ve ilk baskı tarihleri için bk. *Buhranlarımız*, s.248-49, dipnot: 39-45.

[3] M.Ertuğrul Düzdağ'ın sadeleştirmesinden ayrı olarak A.Özalp da *Buhranlarımız*'ı sadeleştirerek yayımlamıştır: *Toplumsal Çözülme*, Burhan Yayınları, İstanbul, 1983.

[4] *Sebilürreşad*, C. XIX-XX, sayı: 493-501, Ankara 1340 (1922).

[5] İÜ Ktp. ve Ankara TTK Kitaplığı'nda *Orient et Occident*'daki neşrinin ayrıbasımları bulunmaktadır.

[6] Bk. *Şerh-i Cavidnâme*, Lahor 1956 (Urduca). Hindistan'da basılan tercümelerle ilgili bilgileri Muhammed Seyyid Cemaleddin'in *Safahât Matviyye mine's-Sekafeti'l-İslâmiyye* adlı kitabına borçluyuz, Kahire 1985, s.84. M.S.Cemaleddin ayrıca İkbal başta olmak üzere Hint düşünürlerinin Said Halim Paşa'nın bu eserinden çok etkilendiklerini belirtiyor.

[7] İlki İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* içinde, I, 79-113; ikincisi A.Özalp sadeleştirmesi: *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar*, Pınar Yay., İstanbul, 1987. Bu iki sadeleştirmede tercümede bulunmayan "millî hakimiyet" (souveraineté nationale) alt başlığı da bulunmaktadır. Yazıda verilen sayfa numaraları I.Kara sadeleştirmesine göredir.

Yoldaşçı İbrahim Hilmi Üzerine Notlar

Mümtaz Şükrü Eğilmez; Milli Mücadele'de Bursa, (yayına hazırlayan: İhsan Ilgar), Tercüman Tarih Yayınları/Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Yayınları-Sayı: 2, İstanbul-1980, ss: 223.

I. DÜNYA Savaşı'nda yedeksubay olarak görev alan, Mütareke ve Milli Mücadele yıllarında Bursa'da bulunan Mümtaz Şükrü Eğilmez'in aslını 1 Nisan 1936 tarihinde Bursa Halkevi Başkanlığı'na teslim ettiği anıları, sözkonusu dönemin Bursa'sı hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, Türkiye solunun tarihi üzerine de bazı küçük notları içermektedir.

Anılarda Türkiye solunun tarine iliş-

kin olarak bulunan bilgiler, *Yoldaş* gazetesi ve sahibi İbrahim Hilmi üzerinedir. *Yoldaş*'ın geniş bir kolleksiyonunun bulunmayışı gerek gazetenin niteliğinin, gerekse İbrahim Hilmi'nin kimliğinin ortaya çıkarılmamasında gerçekten büyük bir engeldir. Konuya ilişkin kaynaklarda, *Yoldaş* ve İbrahim Hilmi hakkında çoğu kez birbirini yineleyen kısa bilgiler bulunmaktadır.

Ömer Sami Coşar, Milli Mücadele dönemi basınını incelerken, Fransızca *Stanboul* gazetesinin 24 Ekim 1919 tarihli nüshasında Bursa'da yayınlanan gazeteler arasında *Yoldaş*'ı da saydığını belirtmekte ve 29 Mayıs 1341/1925 tarihli *Kardaş* gazetesinin, *Yoldaş*'ın kapatıldığını ve İbrahim Hilmi'nin Ankara'ya gönderildiğini bildirdiğini açıklamaktadır.[1]

Mete Tunçay, İbrahim Hilmi'nin gazeteciliğine değinmekte ve 1925 yılında İstiklal Mahkemesi tarafından 7 yıl kürek cezasına mahkûm edildiğini belirtmektedir.[2]

Fethi Tevetoğlu, *Yoldaş* hakkında Ö.S.Coşar'ın verdiği bilgileri tekrarladıktan sonra, 1925 yılındaki mahkemenin safahatını geniş bir şekilde vermektedir.[3]

Aclan Sayılgan, 1925 İstiklâl Mahkemesi kararlarına değindikten sonra *Yoldaş*'ın Bakanlar Kurulu kararı ile kapatıldığını yazmaktadır.[4]

A.Cerrahoğlu, 1925 İstiklâl Mahkemesi kararlarına değinirken bir kaç satır içinde de olsa İbrahim Hilmi'nin kimliğine ışık tutmakta, "İbrahim Hilmi matbaacıydı. Bursa'da *Yoldaş* gazetesini çıkarıyordu. Birinci Cihan Savaşı'nda Ruslara esir düşmüş, bolşevizmin fırtınalı yıllarında Kırım'da bulunmuştu. Mevkuf ve mahkûm bulunduğu sıralarda -arkadaşlarından dinlediğime göre- *Kur'an-ı Kerîm*'i baş ucundan kaldırmazmış" demektedir.[5]

Ergün Aybars, İstiklâl Mahkemelerini inceleyen kitabında 1925 muhakemesine değinmekte ve karar ile ilgili bilgileri vermektedir.[6]

İlhan Darendelioğlu ise İbrahim Hilmi'yi Sosyalist Hilmi/İştirakçi Hilmi ile karıştırmakta ve 1925 muhakemesine değinmektedir.[7]

Bütün bu kaynaklardan çıkan sonuç, İbrahim Hilmi'nin I. Dünya Savaşı'nda esir düştüğü, Rus İhtilâli'nin "Fırtınalı yılları"nda Kırım'da bulunduğu, daha sonra Bursa'ya gelerek *Yoldaş*'ı çıkardığı ve 1925 yılında İstiklâl Mahkemesi tarafından yargılandığı ve cezalandırıldığıdır.

Mümtaz Şükrü Eğilmez'in verdiği bilgilere göre, *Yoldaş*, "Yunan kuvvetlerinin, Bekir Sami Bey birliklerini geriye atarak Bursa'ya girmeleri üzerine eski öğretmenlerden İbrahim Hilmi tarafından yayınlanmaya başlamıştır" (s. 114). İşgalden iki-üç gün sonra yayın hayatına atılan *Yoldaş*'ta "işgale karşı bir direniş izi bulmak çok güçtür; gazetede daha çok Yunan Komutanlığının ve sivil yöneticilerinin bildirileri yer almıştır" (s. 114). Bu bilgilere göre *Yoldaş*, 10-12 Temmuz 1920 civarında bir tarihte yayına başlamıştır. Ancak, bu tarih Ö.S. Coşar'ın verdiği tarihle çelişmektedir. Kanımızca *Yoldaş*, 1919 yılında yayınlanmaya başlamış, daha sonra yayınına ara verilmiş, işgalden sonra tekrar yayın hayatına dönmüştür.

Bursa'nın işgalinden yaklaşık beş ay sonra *Ertuğrul* gazetesini yeniden yayınlamaya başlayan Mümtaz Şükrü, Yunanlıların baskıları sonucu 19 Aralık 1920 tarihinde *Ertuğrul*'u kapatmış, ancak araya aracılar koyarak yeni bir gazete yayınlama izni almış ve 2 Mart 1921'de *Kevkeb*'i çıkarmıştır. Ne var ki, Yunan işgal kuvvetlerinin sıkı bir denetimi altında olan Mümtaz Şükrü rahat bir çalışma ortamı bulamamıştır. Bu sırada *Yoldaş*'da çalışan Rıza Ruşen ve Münir Melal, her iki gazetenin birleştirilmesini önermiş, bu öneri İbrahim Hilmi ve Mümtaz Şükrü tarafından kabul edilince *Kevkeb* 21 Mayıs 1921 tarihli 30. sayısı ile yayın hayatından ayrılmıştır. *Kevkeb*'in son sayısında, konu ile ilgili olarak, "gelecek sayıdan itibaren *Kevkeb* ve *Yoldaş* gazeteleri sahipleri çalışmalarını birleştirerek, gazetemiz imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü Mümtaz Şükrü'nün yönetimi ve sorumluluğunda *Yoldaş* adı altında haftada altı kez yayınlanacaktır. Yeni gazetemiz içindeki haber ve yazılar yönünden sayın Bursalılar(!) tatmin edecek olgunlukta bulunacaktır" şeklinde bir duyuru yayınlanmıştır (s:92). Bu birleşmeden sonra, Cuma hariç hergün çıkan ve Bursa'nın tek Türkçe gazetesi haline gelen *Yoldaş*'ın önceleri 150-200 arasında olan tirajı 800-1.000'e çıkmıştır. Ne var ki, bu birliktelik oldukça kısa sürmüş, İbrahim Hilmi ile arasında çıkan ihtilaf nedeni ile Mümtaz Şükrü 1921 yılı sonbaharı başlarında gazeteden ayrılmış ve *Yoldaş* yine İbrahim Hilmi'nin elinde kalmıştır. Mümtaz Şükrü, bu ayrılış sırasında İbrahim Hilmi'nin Hürriyet ve İtilafçı Aziz Nuri ile işbirliği yaptığını ileri sürmekte, "matbaadaki eşyalarımı almak için gittiğim zaman İbrahim Hilmi ıslık çalarak sevincini belirtiyor, sırıtıyordu" demektedir (ss:93-94).

Mümtaz Şükrü, İbrahim Hilmi'den ayrıldıktan sonra *İntibah* adlı yeni bir gazete yayınlamaya başlamıştır. *İntibah*'ın yayını İbrahim Hilmi'yi oldukça zorlamış, rekabet edebilmek için *Yoldaş*'ın boyutlarını büyütmüş, Vilayet Matbaası'nda bastırmaya başlamış ve yazı kadrosunu genişletmiştir. Bu dönemde *Yoldaş* Rumca gazetelerden çevrilen haberleri kullanmıştır (ss:96-97). Mümtaz Şükrü'ye göre, İbrahim Hilmi, *İntibah* ile rekabet edemediği, satışı oldukça düştüğü için *Yoldaş* ve *İntibah*'ın birleşmesi için yapılan bir öneriyi hemen kabul etmiş ve Kasım 1921 başlarında İbrahim Hilmi'nin sorumluluğu altında *Yoldaş-İntibah* adlı gazete yayına başlamıştır. Fakat Mümtaz Şükrü-İbrahim Hilmi ortaklığı bu kez de yürümemiş, "Yunanlılardan ve İtilafçılardan çok çekinen, korkan, suya sabuna dokunmadan ve onların her isteğine boyun eğerek gazetesini çıkarmak kararında olan" İbrahim Hilmi'nin ayrılması üzerine *Yoldaş-İntibah* kapanmıştır (ss:104-105). Şubat-Mart 1922'de olan bu ayrılıktan sonra *Yoldaş*, yeni yayınlanmaya başlayan *Hakikat*'ın yanına sığınmıştır (s:105).

Mümtaz Şükrü, anılarında zaman zaman *Yoldaş* ve *Yoldaş-İntibah*'tan alıntılar yapmıştır. Bu alıntılar genellikle işgal kuvvetlerinin bildirileri ve basın üzerine uyguladıkları sansür ile ilgilidir (ss:120-138, 145-146). Bir diğer ifade ile, bu alıntılardan İbrahim Hilmi'nin nasıl bir sol düşünceyi savunduğu, hattâ sol düşünceyi savunup savunmadığı belli olmamaktadır. Kanımızca, *Yoldaş*'ın sola kayması Bursa'nın kurtuluşundan sonra olmuştur. 25 Mayıs 1925 Pazartesi tarihli, Bursa'da yayınlanan *Yeni Fikir* gazetesinde yer alan bir haber bu kanıyı güçlendirici niteliktedir. Sözkonusu haberde "Bir-iki yıldan beri kentte yayınlanan değişik zamanlarda değişik fikirlerin ve düşüncelerin savunmasını yapan *Yoldaş* gazetesinin son zamanlarda komünistlik yönünden yaptığı yayın, Hükümetin dikkatini çekmiş ve sahibi İbrahim Hilmi onbeş gün kadar önce polis müdürlüğüne çağırılarak ifadesi alınmış; gazetenin basıldığı Orhaniye matbaası ile evinde araştırmalar yapılmıştır. Bu olaya ve arkadaşlarının uyarı ve tenbihlerine rağmen *Yoldaş*, İstanbul'dan gönderilen yazılarla *-Aydınlık, Orak-Çekiç* gazeteleri çeşnisindeki yayınına devam etmiş ve baskı sayısını, 100-150'yi aşmazken 1.000-1.500'e kadar çıkartarak Ereğli, Zonguldak gibi işçinin çoğunlukta bulunduğu bölgelere göndermeye başlamıştır. Ankara'ya bildirilen ilk soruşturma evrakına geçen Çarşamba akşamı cevap gelmiş ve İb-

rahim Hilmi, Perşembe gecesi Türkocağı'nda evine dönüşte tutuklanarak polis müdürlüğüne getirilmiş, gazetenin yayınına da son verilmiştir. Yoldaşçı Perşembe günü sivil polisler tarafından Ankara İstiklâl Mahkemesi'ne götürülmüştür'' denilmektedir (s:170). Haberde verilen tarihlere göre, İbrahim Hilmi, Aydınlıkçılardan sonra tutuklanmıştır.

Milli Mücadele'de *Bursa*'nın kimin tarafında yazıldığı belli olmayan bir bölümünde de İbrahim Hilmi'nin Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayınlarını izlemiş, Mustafa Suphi'ye gönül bağlamış, 1919 yılında yapılan Komintern I. Kongresi'ne katılmak istemiş birisi olduğu belirtilmektedir. (ss:170-171). Ancak, kitapta bu savları destekleyecek bir belge bulunmamaktadır.

Mümtaz Şükrü Eğilmez'in anılarının sonuna, Milli Mücadele döneminde Bursa'da bulunan bazı kişilerin anıları da eklenmiştir. Bunlar arasında Bursa Ziraat Müdürü Refet Bey'in anıları da bulunmaktadır. Refet Bey'in anılarında Yeşilordu ile ilgili bir bölüm yer almaktadır. Refet Bey, Yeşilordu'nun 1920 yılı ilkbahar sonu-yaz başı arasında Bursa'da Muhittin Baha (Pars)'nın öncülüğünde kurulduğunu ileri sürmektedir. Refet Bey, konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir; "Çerkez Etem'in kardeşi Reşit'le Kozahanı'nda sık sık görüşüyorduk. Ankara'dan gelen Muhittin Baha (Pars) bize ülkenin kurtarılması için Bursa'da Yeşilordu adı altında Bolşevik örgütünün hemen kurulmasından sözetti. Birgün Belediye'de Valinin yanında toplandık. Albay Bekir Sami, Jandarma Komutanı Remzi Beylerle birkaç arkadaş bu yolda karar aldık, yemin ettik. Sonra da Hilâl Matbaası'nı bir gün kapatarak Yeşilordu'nun tüzüğünü bastırdık. Gizli olan bu Cemiyet üyeleri birbirlerini tanıyabilmek için 'esselam' kelimesini söyliyecekti. Ben bu kuruluşun propagandasını yapıyor; her gün bölgede dolaşarak kuruluşa alınması gerekenlere, sağlıyacağı yararı, ülke için bunun bir görev olduğunu, diller dökerek anlatmaya çalışıyordum. Kuruluşa girmeyi kabul edenleri de Kozahanı'nda Sezai Bey'in yazıhanesine gönderiyordum. Sezai Bey, Celal Bayar'ın bacanağı ve benim sınıf arkadaşımdı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine oradan kaçmış, Bursa'ya Celal Bayar'ın yanına gelerek sığınmıştı.

Sezai Bey'e gönderdiğim adamlar orada bağlılık için ve olayı gizli tutacaklarına dair yemin ettirildikten sonra kuruluşa katılıyorlardı. Bu çalışmalarla moralimiz bir kat daha yükselmişti'' (ss:202-203).

Y.GÜNEŞ

---

(1) Ö.S. Coşar; *Milli Mücadele Basını*, (İstanbul) Gazeteciler Cemiyeti yay., İstanbul- (t.y.), s:54.

(2) M.Tunçay; *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, 3. baskı, Bilgi yay., Ankara-1978, ss:193 ve 371-373 (s:371'de İbrahim Hilmi'nin bir fotoğrafı bulunmaktadır).

(3) F.Tevetoğlu; *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)*, Ayyıldız matbaası, Ankara-1967, ss:101-102 ve 388-394.

(4) A. Sayılgan; *Türkiye'de Sol Hareketler*, 3 baskı, Otağ yay., İstanbul-1976, ss:207-208.

(5) A.Cerrahoğlu; *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihinde Katkı*, May yay., İstanbul-1975, ss:558-559.

(6) E.Aybars; *İstiklâl Mahkemeleri 1923-1927*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara-1982, ss:270-280.

(7) İ.Darendelioğlu; *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, 5.baskı, Toker yay., İstanbul-1979, ss:108 ve 169-176.

Ali Birinci'nin Şükrü Hanioğlu'nun *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet* Kitabıyla İlgili Tartışmaya İlişkin Son Cevabı

ÖĞRENMEYE ve üzerinde mütavizi araştırmalar yapmaya çalıştığımız yakın tarihimizin ve bilhassa meraka ve dikkate değer bulduğumuz 1908-1918 devrini de ilgilendiren bir kitap hakkında, diğer çalışmalarımızdan ötürü biraz gecikmiş bir tanıtma yazımız, derginin 40. sayısında neşredilmişti. Bu arada biz bu vesile ile bazı düşüncelerimizi ve kanaatlerimizi de, katılıp katılmamak söz konusu değil diyerek ifade etmeye çalışmıştık. Tabiî bu arada biz de bazı yanlışlıklar yapmış, anlaşılan bazı hususları da gereği gibi açık-seçik anlatamamışız; işin doğrusu bu ...Sakallı Celâl "ciddiyet" diyor, biz buna, bir de samimiyeti ekliyoruz; açıksözlülükle, zevkle ve kendimizi zorlamadan...

Bizim yazımızla beraber sayın yazarın sıcağı sıcağına yazdığı çok sıcak yazısı da basıldı; Bu durum belki meseleyi bitirecek ve yeni bir yazı yazmamızı gerektirmeyecekti. Sayın yazar bu yazısında bizim yanlışlarımız yanında, doğrularımızın da hakkını verip sözü bağlayabilirdi. Yazının şiddetinden anladığımız kadar'yla bu işi aceleye getirmeyebilirdi de. Ancak, o böyle yapmamış, birkaç yerde yazımıza hak vermek zorunda kalmış, bizce hayli mühim kısımları tamamen yok saymış, bazı hususlarda söylediklerimizi çarpıtmış, yaptığımız yanlışlara ise sözü tam mânâsıyla şahsiyât vadisine dökerek cevap vermiştir. Sayın yazar yanlışlarımıza işaret edip, doğrularımıza biraz teennî ve tesamuhla yaklaşsaydı mesele kalmayacaktı. Kısaca sayın yazarın söyledikleri değil, yazımızda bulduğu yanlışlıkla da değil, söyleyiş üslûbu, evet herşeyden önce üslûbu ve tavrı ve bazı "salık"ları bizi derinden yaralamış ve üzmüştür. Ziya Paşa'yla beraber "Meydane düşen kurtulamaz seng-i kazâdan" diyoruz ve bu kazâ taşlarına karşı "Üslûb-ı beyan ayniyle insan" sözünü heran zihnimizde tutmaya özen göstererek, müdafaanâmemizi kaleme alıyoruz. Sözümüz ise üçüncü şahıslaradır; Jüriye de denebilir. Sayın yazara bir sözümüz yok.

1- Yazımızın, çoğu kere yapıldığı gibi, kitabın bir takdimini yapıp, sözü tebrikle bitirebilirdik. Ancak Yakınçağ Osmanlı Tarihini öğretmeyi bir iş, bundan öncesi ve mühimmi, öğrenmeyi bir zevk edinmiş kişi olarak bazı kanaatlerimizi sergileyeceğimizi bildirmiştik. Sayın yazarın olduğu gibi herkesin ve tabiî bu arada bizim de böyle bir hakka sahip olduğumuz hüsn-i zannı içindeyiz. Tabiatiyle bunların, ismi üzerinde, kanaat olduklarını belirtmiştik.

2- Sayın yazarın -samimiyetle söylüyorum hiç değilse meslektaşım diyebilmek isterdim, fakat artık bu cesareti kendimde bulamıyorum- bu devirdeki Jön Türk faaliyetlerinin -burada kurulan OİT Cemiyetine rağmen- Tıbbiye'de yoğunlaştığı yorumuna katılmadığımızı, delillerimizi de vererek bildirmiş; üstelik bu yorumu kabûllensek bile A. Cevdet'in kitabındaki *(Kahriyat)* yazısının, bir derecelendirme yapmak ve bu yorumu desteklemek için kullanılmayacağını ileri sürmüştük. Yazı ve sözümüz ortadadır: Yine aynı görüşteyiz.

3- Sayın yazar, Harbiyeli olan Beşir Fuad'ın Tıbbiyeli gösterildiği yolundaki ikazımı teşekkürle -yazıdaki tek teşekkür- karşılamıştır. Yazının bu kısmındaki nezaket adacığı, ilk anda, şaşkınlığımıza yol açmıştı. Ancak, sayın

yazar için yapacak başka birşey de yoktu. Kitabında, Orhan Okay'ın "ilk elden çeşitli kaynakları" taradıktan sonra kaleme aldığı bu güzel eserine sayın yazar, görebildiğimiz kadarıyla bir defa atıfta bulunmuş, fakat yanlış bilgi vermiştir. Şu ortaya çıkıyor ki araştırıcılar, doğrulara dayanarak yanlış bilgi verebilirler. Nitekim bu meselede sayın yazarın durumun da böyledir.

4- Sayın yazarla Bekir Fahri'nin kitabı (bir tanıtma yazımız bu derginin 19. sayısındadır. Temmuz 1985) hakkında da anlaşmadık. Sayın yazar bu kitaba birşey söylememiş, Artık iş bir edebiyat ehl-i vukufuna veya belki de bir ciddî roman okuyucusuna kalıyor. Şöyle bir sual tabiî hemen hâtıra geliyor: Sayın yazar bibliyografyada da gösterdiği bu kitabın bir nüshasını görmüş mi? Yazdıkları bir mecmuadaki pasajı nakletmiş intibaını uyandırıyor. Biz bu kitap hakkında yazdıklarımızı, en azından bu safhada, tekzip edilmiş sayamıyor ve bu hususdaki savunmasını da edinebildiğimiz tarih metodu bilgileriyle bağdaştıramıyoruz. "O dönemin bir dergisinde yer alan bir açıklama" Bekir Fahri'ye mi aittir veya açıklama sahibinin bu hususta güvenilir bilgi verme imkânı ve şansı ne derecededir? Böyle bir açıklamanın yanlış veya eksik olma şansı bahis konusu edilemez mi? Tarih metodu bakımından bir dış ve iç tenkide tâbi tutulmayıp aynen nakledilebilirler mi? Tarihcilikle nakilciliğin bir farklılığı yok mudur? bu tavır tarih metodunda yeni bir adım, yeni bir ufuk mudur?

Yazımıza verdiği cevapta *Piyano* mecmuasından bahsetmektedir. Halbuki kitabında bu mecmuadan bahis yoktur. Böylece kitabında, Gül Karlıdağ'dan sonra ikinci bir görünmez dipnot olduğu ortaya çıkmaktadır. Yazar ikinci kitabında *(Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, 1889-1902, İstanbul, 1986, C.1, 664 s.) tenkidlerimizi doğrulamış (s. 289, 597 nolu dipnot), ancak yazısında bu durumu açıkça yazmaktan kaçınmıştır.

5- Sayın yazar kitabının odak noktası sayılabilecek kelimelerinden biri olan "Düşünür" hakkındaki tenkidimize hak vermiştir. Bu kelimeyi aydın karşılığı olarak kulandığını belirtmiştir. Doğrusu bu durumda da insanın hatırına "aydın kelimesiyle, yazar arasındaki bir bozuşma veya antipatik bir ilişki olup olmadığı suali geliyor. Bu kelimeyi kullanması hususunda ne gibi engel olabilir? A. Cevdet'in entellektüel kimliğine madem ki bu kelime daha yakın, onu kullanalım.

6- III. Bölümde İttihat ve Terakkinin Avrupa şubelerinde "zengin düşünsel tartışmaların yapıldığı" şeklinde verilen hükme de karşı çıkmıştık. Kanaatimiz yine aynıdır. "Zengin" kelimesi olumlu bir değer hükmü taşır. Bunun yerine çeşitli veya renkli denebilir.

7- Ahmet Rıza hakkında kitap tavsiyesine gerek yoktu, bilinen şeyler. Biz önce takıldığımız bir şeyin sonra bizzat yazar tarafından tamamlandığına işaret etmiştik.

8- İktibaslar hususunda yine aynı kanaatteyiz. Daha açık söyleyişle bu denli bol iktıbas, yazarın bir tercihi ise sözümüz yok. Ancak bunu tarih metodunun bir gereği olarak görme hakkını kendilerinde bulamazlar. Bulamazlar, çünkü herşeyden önce bu alanda çalışan araştırıcıların (T.Z. Tunaya, Y.H. Bayur, B. Lewis, S. Akşin F.Ahmad, Ramsaur, F. Georgeon); biyografi'de İ. Deutscher'in kitapları, bizden önce, kendilerini tekzip etmektedir. Bu bir bakıma tarihçi durumunda kabul edilebilecek bir yargıçın hüküm mazbatasını şahitlerin ifade parçalarıyla doldurmasına benziyor.

Bu hususta biz sayın yazar daha çok konuşsun diye arzu etmiştik. Yoksa kitablarının hacmi, biner sahifelik olsalar bile, sabit kalsın iktibasların ve bütün halinde neşrettiği vesikaların sayısı artsın demek istemedik. Hiddete gerek yoktu. Bunların yorumu hakkında da kanaatimiz aynıdır. Kitaptaki bazı yorumlara, Cemil Meriç (*Kültürden İrfana*, s. 87) gibi, biz de katılamıyoruz. "birkaç kitap" okumayan insanların bile böyle bir hakka sahip bulunduğu hüsn-i zannı içindeyiz. "Biyolojik Materyalizm" izahlarının ölçüsü biraz ayarlanamamış intibaını veriyor.

9- Samimiyetle ifade edelim, sayın yazarın *"Hareket"* risâlesi hakkındaki ikazı yerindedir. Biz de esasen Millî Kütüphanede bulunan kırmızı mürekkepli, okunaksız, taşbaskılı bu risâleyi okumuştuk. Esasen kitabın basılış hikâyesini de Temo'nun hâtıralarından (s.65-67) biliyorduk. Yazıyı yazarken masamızın üzerindeki bir kataloğdan künyesini aktardık. Bu mesele'de dikkatsizliğimiz ve -sayın yazarın ifadesiyle söylemekte de bir beis görmüyorum- "ciddiyetsiz"liğimiz ortadadır. Ancak *Mahkeme-i Kübra* meselesinde, belki de bizim ifademizin müphemliği sebebiyle, tam anlaşılamayan bir durum bahis konusudur. Biz sayın yazarın A. Cevdet'e atfettiği *Mahkeme-i Kübra*'nın yanında bu ismi taşıyan iki kitapçığın daha künyesini verip, yazarın ve okuyucuların dikkatine bu imzasız kitapçıkları arzettik. Sayın yazarın dediği gibi 2. ve 3. baskıdan bahsetmedik. A. Cevdet'e atfedilen kitapçık hakkında bir şüphe izharında da bulunmadık. Biz "II." ve "III." *Mahkeme-i Kübra* dedik, -bunları hiç görmediğinden olacak- I. Mahkeme-i Kübranın diğer baskıları sanmıştır.

10- "Cumhur ruhu" isimlendirmesi Le Bon'un olsaydı mesele kalmayacaktı. Nihayet bir tercüme olduğuna göre yoruma bir (Kitle psikolojisi) sözü eklenerek mâna çok açık seçik bir şekilde ifade edilmiş olurdu kanaatindeyiz.

11- Herzl'in A. Cevdet hakkında söylediklerine gelince; Biz, tarihçinin gerekmediği hâllerde ahlâkî hükümler vermemesi yolundaki görüşe (Carr, *Tarih Nedir*, s. 100 vd.) katılıyoruz. Carr'ın söylediklerini nakletmek istemeyiz, fakat tarihle ahlâkın ilişkisi çok hassas ve dikatli olmayı gerektiriyor. Herzl'in günlüğüne yazdığı 16 Şubat 1903 tarihli notlar olmasaydı, sayın yazara itiraz etmek gereğini duymayacaktık. Ama ortada böyle bir günlük dururken sayın yazarın "insancıl"lık etrafında geliştirdiği edebiyata hak veremiyoruz. Metod bakımından gereksizdir, elde bulunan kaynaklarla da çelişmektedir. Sayın yazar gösterdiğimiz kaynağa itibar etmemesinin sebebini söylemek ihtiyacı bile duymamaktadır. Bu yanlışlığı düzeltme niyetini, Herzl'in yazdıkları ışığında, fiile koymalıdır. Teşekkür de beklemiyoruz. Düzeltme ihtiyacı duymuyorsa karşı delil gösterme sorumluluğu sayın yazarın üzerinde kalıyor. Diğer taraftan sayın yazar vesikaları, kaynakları, Türkçe'yi tasarrufdaki rahatlığını bir kere daha gösteriyor. Bizim yazımızda A. Cevdet'in rüşvet aldığı yolunda bir îmâ dahi yok. Bazı Osmanlı devlet adamlarına rüşvet tevziatı hususundaki yardımından ötürü Herzl'den kabûl etmeyi düşündüğü paranın miktarı (bin altın) var. Bunu alamamıştır. "İnsancıl" yorumuna karşı ileri sürdüğümüz yerli kaynaklara itabar etmeyen yazara bu hususta bir sözümüz yok. Ancak ortaya bir sorumuz var: Herzl, A. Cevdet'e niçin iftira etsin? Bu gibi madalya takma işine toptan karşıyız. Çünkü bizde birilerine beyaz madalya takılırken başkalarına da muhakkak, zımnen de olsa, kara madalya takılmaktadır. Bu tavır son bulmalı! Kanaatimizce A. Cevdet "İnsancıl" değildi, olması da gerekmiyordu, hatâsıyla savâbıyle bir insandı, hepimiz gibi. (İlk yazımızdaki kaynaklara ek olarak: Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir 1955, s. 68).

12- A. Cevdet'in nişan isteğinin neticesini, sayın yazarın tavsiyesi üzerine, daha önce bakma gereğini duymadığımız vesikalar kısmından öğrendik. Böylece yazımız vesilesiyle sayın yazar ilk defa A. Cevdet'in bu beşerî yönünü - tekrar söyleyelim A. Cevdet'i ayıplamıyoruz- vesikalardan tamamen ayrı yönde ifade etmiş oluyor. Kendimizi savunmuyoruz, ancak sayın yazarın metninde bazı vesikalar sayfalar dolusu yer tutarken, bazıları, o da dipnotlarda bir romen rakamı hacimsizliğine düşmek gibi talihsizliğe uğramaktadır. Araştırıcı kitabında neşrettiği bir vesikanın ana fikrini -nişan isteği ve cevabı- bir paragraf değil, cümle de değil, ama hiç değilse bir yan cümlecik halinde vermek zorunda değil mi? Metin kısmı sonsuz kere de okunsa bile sayın yazarın yazısındaki bu bilgiyi elde etmek mümkün değildir. Diğer taraftan, A. Cevdet'in kabul ettiği ihsânâ (150 altın) teşekkür için Saray'a yazdığı bir mektubu da, yine metin kısmında hiçbir iz bırakmadan vesikalar kısmında hiç itibar etmediği mühim bir kitapta (Asaf Tugay, *İbret,* İstanbul, 1961, s.188-189) neşredilmişti. Cemil Meriç'in de, bu meselede A. Cevdet'e bakışı sıcak, ama hakkaniyete uygun ve insaflıdır ("Unutulan Bir Hümanist", *Hisar,* Sayı 115, Temmuz 1973, s. 10-12).

13- A. Cevdet'in Hürriyet İtilâf Fırkasına geçmiş olduğu yanlışında sayın yazar ısrarlı tavrını sürdürmekte, dahası çok şeyler borçlu olduğumuz -hoca hakkı ödenmez- Tunaya hocamızı da kendisine kalkan olarak kullanırken, bizi de hocamızı "gayr-ı ciddilikle" suçlamışız gibi göstermektedir. Ciddiyet meraklısı sayın yazar, dikkatsizliklerinin yeni bir numunesini veriyor. Atıfta bulunduğu sayfada A. Cevdet'in ismi geçmiyor; sadece, kurucuların arasında Abdullah Cevdet'in de bulunduğu Osmanlı Demokrat Fırkasının, yeni kurulan H.İ Fırkasıyla birleşme kararı aldığı bildiriliyor. Şimdi sözün burasında soralım: A. Cevdet gibi bir büyük şöhret, bir büyük isim H.İ. Fırkasından olsa, büyük şöhretinden dolayı, kurucular arasında ilân edilmez miydi? Doğrusu biz sayın yazarın, doğru bilgilerden rahat bir tavırla yanlış bilgilere geçme hususundaki rahatlığına -hani biraz da- imreniyoruz desek yeridir.

14- Sayın yazar *Hak* gazetesi hakkında yazdıklarımıza hiç dokunmamıştır. Yanlış veya doğruluğu husunda bir şeyler söyleyebilirdi. Kısaca *Hak* gazetesi etrafında verdiği bilgiler gerçeğe uymamaktadır. Hattâ gerçek, söylediklerinin tam tersidir; katkı kabûl ediyorsa bunu da dikkatlerine sunuyorum.

15- Sayın yazarın yazısında A. Cevdet'in "halk düzeyinde nasıl etkili olup tartışmalar yarattığı" hususunda, cenazesinde olaylar çıkmasını delil olarak ileri sürüyor. A. Cevdet, olaylı bir cenaze töreni ile değil de bir deniz kazasında sessiz sedasız sulara gömülseydi, yazarın yorumu nasıl olacaktı? Değişecek miydi? Kısaca A. Cevdet halk düzeyinde etkili değil, "tepkili" olmuştur. Sayın yazar kitabında nüsha ile sayıyı karıştırdığı gibi burada da "etki" ile "tepki"yi karıştırmaktadır. "Tepki"yi tercih ederse mesele biter.

16- Sayın yazar Server Bedîî müstearını İlhamî Safa'ya atfetmişti. Biz de "bu yeni bir bilgidir, Yazar bunu delillendirmeliydi" dedik. "Dipnotlu bir yanlışı - dipnotsuz bin doğruya tercih ediyoruz" diye ekledik. Halbuki bizim asıl alâkamızın dipnotlu yanlışlara yönelmesi gerekirdi. Yoksa dipnotsuz yanlışlara eğer gerek duyarsak, F. de Coulanges'la birlikte biz de "bir kâğıt parçası var mı? diye sorar, usülünce araştırırız; mesele de kalmaz. Biz dipnotsuz yorumlara da birşey diyemeyiz. Ama farklı yorumları ifade hakkı herkesindir. "Birkaç kitap" okumasalar bile...

Biz ilk yazımızda dipnot sorduk, "bir belgesi var mı bu katkınızın" dedik; sayın yazar da dipnotu düştü, keşke düşmeseydi!

Sayın yazar bu defa, kitabına ilâveten, bu müstearın önce İlhami Safa tarafından kullanıldığını söylüyor ve "İçtihatta 1912-1913 yıllarında Server Bedîî adıyla Haftanâme yazılarını yazan, 1899'da doğduğu için 12 yaşında olan Peyami Safa olmayıp ağabeyidir. Durum tarafımdan incelenmiş ve Gül Karlıdağ'dan alınan bilgilerle de teyid edilmişir. Dipnot konusundaki tercihi yazarın kendi bileceği iştir. Ancak bir şeye yanlış demeden önce bilgi sahibi olmak gerekir" diyor. biz bu "gerekir"-lik üzerinde düşündük ve sayın yazara hak verip sözümüze başlamadan önce yazdıklarına baktık: Bir kere 1899'da doğan Peyami Safa, yazarın söylediği 1912-1913 senesinde 12 değil en azından 13 yaşındaydı. Yazarın kitabında atıfta bulunduğu yazının tarihinde yâni 16 Nisan 1914 (*İçtihat,* nu. 100, 3 Nisan 1330) ise 15 yaşındadır. Yazar Haftanâme ismini taşıyan ilk yazının tarihi hakkında "1912-1913" diyerek iki senelik bir zaman dilimini göstermektedir ki bu tarihleme hususunda fazla hoşgörülü bir tavır olmaktadır. "Gül Karlıdağ'dan alınan bilgilerle de teyid" edilmesi meselesine gelince: Burada Gül Karlıdağ'a sormuş olmalıydı; bu sıralarda mecmua ile alâkasının derecesi ne idi? Bu kadar kıyıda kalmış bir bilgiyi nasıl bilebilir? Nasıl hatırlar? Tarih biraz da soru sorma sanatı değil midir? Sorular değişmez, fakat cevapları kaynakların imkânına; yorumları ise çağın ve tarihcinin ihtiyacına, dikkat noktasına ve zihniyetine göre değişir. İş, Gül Karlıdağ'ın şahitliğiyle bitseydi, mesele kalmayacaktı. Daha da olmazsa bir yemin teklifinde bulunurduk, olur biterdi. Tek şahit, şahitsizlik demektir (Testis unus, testis nullus). Yazar tereddütümüzü dikkate alıp bu meseleyi müracaat eserlerine, meselâ C.Kudret'e (*Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman 1859-1959,* Ankara, 1970, s. 300-301), B.Necatigil'e (*Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,* İstanbul, 1980, s. 264-265), İlhami Safa'nın hikâyelerini neşreden H.Açıkgöz'e (*Hikâyeler,* İstanbul, 1980, s. 414), İlhami Safa'nın mektep arkadaşı ve Basın Tarihimizin büyük ismi M.S.Çapanoğlu'na (*Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar,* İstanbul, 1962, s. 97) ve herşeyden önce Peyami Safa'ya (*Osmanlıca-Türkçe-Uydurmaca,* İstanbul, 1978, s. 182, 291) sorsaydı, bu müşkilini halledecekti ve ısrarından vazgeçecekti. Peyami Safa ısrarla, Server Bedîî "benim" diyor. Peyami Safa'nın 1913 senesindenberi müstakil kitaplar yazdığını da (Bir Mekteplinin Hâtırâtı, Karanlıklar Kralı, Keteon Bedrosyan Matbaası, İstanbul, 1329, 20 s., Yeni baskısı, *Hikâyeler,* s. 15-26) bu arada görecekti. O, böyle yapmamış, Gül Karlıdağ'ın şahitliğine teslim olmuştur. Peyami Safa kendisini savunmaya devam ediyor: "Edebiyat dokuz yaşımda başlayan ihtiraslarımdan biridir; onüç yaşımda Eski Dost diye yazdığım ilk çocukluk romanımın müsveddelerini hâlâ saklıyorum" (Seçmeler, Haz. Faruk K. Timurtaş-Ergun Göze, İstanbul, 1970, s. VI). Diğer taraftan sayın yazarın vermek zahmetine katlanmadan, "1912-1913 yıllarında Server Bedîî adıyla Haftanâme" yazılarından bahsedip geçmesine karşılık biz bu başlıkla ve müstearla neşredilen ilk yazının tarihini de yeri gelmişken bildirelim: 28 Teşrin-i sânî 1329 (İçtihat, nu. 82, s. 1811-1815), yâni 11 Aralık 1913. Kendisine katılıyoruz, "birşeye yanlış demeden önce bilgi sahibi olmak gerekir". Bu gerekirlik bir şeye doğru demek içinde bahis konusudur. Bu vesileyle söylemek gerekiyor; yazar yazımızda belirttiğimiz hususlara gereken dikkati göstermemiştir. Göstermiş olsaydı, gereksiz bir ısrarlı tavır içine düşmeyecekti. O, hâmeye bakmamış, câ-

meyi keşfe çalışmış ve netice itibariyle de bu duruma düşmüştür. Server Bedî müstearına yaptığı katkıyı Gül Karlıdağ hariç, ikinci bir kişiye kabûl ettirebilmesi mümkün değildir. Bu meselede mahkeme'deki şahitlik ile tarihteki şahitlik birbirine karıştırılmış, daha doğrusu farklılığa dikkat edilmemiştir. Tarih diliyle söyleyecek olursak sayın yazar "Ignavia Critica"nın güzel bir örneğini vermiştir (Ch. V. Langlois - Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, İstanbul, 1937, s. 64). Birkaç yerde yaptığı gibi, sayın yazar paragrafının devamında "Garplılaşmanın ilk defa kimler tarafından sistematize edildiği hakkında yazarımız bizi derin bilgileriyle müstefid ederlerse memnun olurum" buyuruyorlar. Doğrusu böyle bir "derinlik" iddiamız yazımızın neresinden çıkıyor, bunu bilemiyoruz.

17- Sayın yazarın mukayesesine temas ederek, Virhovist - Santralist münakaşasının, Merkeziyet ve Adem-i Merkeziyet münakaşalarına benzetilemeyeceği kanaatimizi ifade etmiştik. Bunların mukayesesini ise "mânâlı görünmüyor" hükmümüzle karşılamıştık. Yazar bu kanaatimiz üzerine çok aceleci bir tavırla, Bulgarların ansiklopedi büyüklüğündeki resmi neşriyatını (*Macedonia,* Documents and Material, Sofia, 1978, XXXII + 905 s.) okumamızı "salık" vermiştir. Biz usûl bakımından bu salık vermeye yaklaşmak istedik. Herşeyden önce belirtmem lâzım; Makedonya'nın sınırları günümüzde de hâlâ tartışılmaktadır. Yani bölgeye sahip olma kavgası bölge devletleri arasında devam etmektedir. Bu arada "Makedonya Makedonyalılarındır" diyen bir cemiyet (Yunanistan'da) hakkında, seyrek de olsa gazetelerde haberler göründüğünü belirtelim. Bundan ötürü de bölge hakkında bilhassa Bulgarların ve Yunanlıların (İnstitute for Balkan Studies vasıtasıyla) çok yoğun bir neşriyatı bulunmaktadır. Hele Bulgar neşriyatının, Mihov'dan beri yapılagelen katalogları kütüphaneler dolduracak kadar çoktur. Sayın yazarın "salık verdiği" kitap bu neşriyatın son örneklerinden biridir ve Bulgar zaviyesinden meseleye bakar; böyle olması da tabiîdir. Yazar, böyle bir kaynaktan Makedonya meselesi hakkında ancak Bulgar görüşünü öğrenebilir. Biz, usûlünce yapılmış "salık"lara açığız. Fakat sayın yazarın salığı en azından usûl yönünden dönmektedir. Yazar bu mesele hakkında meselâ Fikret Adanır'ın doktora tezini (*Die Makedonische Frage - ihre entstehung und entwicklung bis 1908,* Fransız Steiner Verlag GMBM - Wiesbaden, 1979, XI + 283 s.) salık verseydi reddedemezdik. Biz yazımızdaki kitabı, sonradan Müslüman olan bir Bulgar komitacısının hâtıratı olduğu için zikretmiştik. Sayın yazarın mukayesesini hâlâ en azından fazlalık olarak görmekteyiz. Kitap salık vermenin ise dikkat isteyen bir iş olduğuna inanıyoruz.

18- Zekeriye Sertel'in hâtırâtındaki bir pasaj için Dr. Hanioğlu, "anıları maddî olarak tamamen hatalıdır ve bunun yazarın hatıralarını çok geç yazmasından kaynaklandığı tahmininden bulunabilir" hükmünü vermektedir. Biz bu gibi kaynakları görmek irdelemek gerektiği kanaatinde olduğumuz için hatırlatmıştık. Yazar bu kaynakları inceleyip bir hüküm verseydi, zikretmezdik. Sayın yazarın ortalıktaki bu kaynakları yok saymak hakkı yoktur. Sertel'in yazdıkları doğru olsa bile verdiği hükme ("hain") -bu hüküm yakın tarihimiz için ne çok ne kadar kolay kullanılıyor- katılmadığımız için irdelenmesini istemiştik. Atay'ın kitabındaki pasajı da bu bakımdan hatırlatmış bulunuyoruz. Eğer dikkat etmişse hiç parça nakletmemiştik. Bu gibi kaynaklar sayın yazar tarafından yorumlanmalıydı. O ise yok saymakla işin içinden sıyrılmak istemiş, yazımızı da yanlış yorumlamıştır. Yoksa Sertel'in hâtıralarındaki yanlışlıkları -bunların da yorumu var- biz de biliyoruz (meselâ s. 43). Ancak A. Cevdet'i yakinen tanıyanların kaleminden çıkan bu kaynaklar incelenecek olursa, burada hatırlamayacak birşey bulunmadığı görülecektir. Yanılıyor muyuz yoksa? Herzl gibi, Serteller, Kaygusuz, Y.Z. Ortaç F.R. Atay ve S. Nazif iftira mı ediyorlar? A. Cevdet, kollektif bir tertip ve bir iftira kampanyası karşısında mı bulunuyor? Yazar, sözlü rivayetlere karşı gösterdiği alâkayı bunlara karşı da gösterebilir ve yeni yorumlar getirebilirdi. Çünkü "tarihçi ve sosyal ilimcinin gazeteciden veya politikacıdan önemli bir farkı vardır; ilim adamı hüküm verirken hiçbir zaman hisleri incitici, hatıraları yıkıcı olmaz. Esasen onun hedefi şahıslar ve gruplar hakkında kıymet hükümleri vermek de değildir" (E. Güngör, *Dünden Bugünden,* Ankara, 1982, s. 17).

19- Jön Türkler tarafından "şiddete dayalı yöntemlerin benimsenmemesi" şeklindeki yorumu kanaatimizce, bizzat Jön Türklüğün tarihi ve II. Meşrutiyetin İlân şekli, sayın yazarın ikinci kitabı (*Bir Siyasal Örgüt Olarak...* 124, 130, 215, 226, 459) tekzip eder. Kısacası inandırıcı olmayan bir hüküm karşısında olduğumuz açıktır.

20- İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a dayanarak Fevzi Numan'ın bir kitabının (*İzhar-ı Hak*) A. Cevdet'e reddiye olabileceğini yazmıştık. Yazar üzerinde durmadan geçmiş. Gördükten sonra söyleyebiliriz; bu risâle Dozy'nin *Tarih-i İslâmiyet* isimli kitabının tercümesinin bir tepkisi -etkisi değil- olarak kaleme alınmıştır.

21- "Giritli Bir Türk" imzasının Ahmet Cevat Emre'ye ait olabileceği tahminimiz hakkında birşey söylenmemiştir. Tahminimiz doğru olsa gerektir.

22- İki veya en azından birden fazla Abdullah Cevdet olduğunu bu vesileyle öğrendik. Yazımızda adıgeçen kitap (*Üç Mızır...*) ise "Hazine-i Maliye maa Tercüme-i Tahrirat-ı Ecnebiye kalemi hulefasından" olan Abdullah Cevdet tarafından yazılmış, ancak yazarın dediği gibi "1880'lerde Osmanlı adında bir gazete çıkartan" aynı şahıs mıdır bilemiyoruz. Sayın yazarın, yazıyı yazarken farkedemediğimiz notuna rağmen, biz A. Cevdet'in tıp adamı olarak ortaya koyduğu eserleri, hiç değilse ismen bilmek isterdik.

Sayın yazar, yazısının tam altı yerinde "okusun", "tekrar ve dikkatle okunmalıdır", "bir kere daha okursa aydınlanır", "alıntıları tekrar okumasını salık veriyorum", "okursa anlar" gibi farklı ifadelerle okuma tavsiyesini tekrarlamıştır. Buna gerek yoktu. Biz zaten, peşinen, sayın yazarın yazdıklarının okunmaya değer şeyler olduğunu belirtmiştik. Esas maksadımız da okunmaya değer bir kitabı hatırlatmaktı. Sadece yanlışlıklara işaret için yola çıkmış olsak, -piyasada dolaşan bu gibi kitapların çoğunluğundan ötürü- ömür kâfi gelmez. Yazının sonunda sayın yazar bu defa da çifte manâlı bir cümle örneği vermiştir: "birkaç kitap okuyarak, bir konuda elinden gelen tüm gayreti kullanarak araştırma yapmaya çalışan"ları karalayan kimdir suali akla geliyor. Paragrafı müstakil halde ele alarak anlamak mümkün değildir. Ancak yazının siyâk-ü sibâkından (gelişinden ve gidişinden) anlaşıldığına göre bizden bahsediyor. Dostoyevski'nin *İnsancıklar* isimli romanını okuyup "yeni bir Gogol doğuyor" diyenlere hiç kimse kaç roman yazdığını sormamış, böyle bir soru sorma ihtiyacı duymamıştır. Sayın yazar eleştiri tekniği sahasında bir keşfiyatta bulunduğunu zannediyorsa, yanılıyor. Sayın yazar haklı; "kitap eleştirisi yazmak anlamlı bir iş", fakat eleştiriyi karşılama şekli acaba daha mı az anlamlıdır? □

ALİ BİRİNCİ